

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

**Philosophical
Political studies**

Issue 34

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

**Філософсько-політологічні
студії**

Випуск 34

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний
університет імені Івана Франка

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з філософських та політичних наук (спеціальності: 033 «Філософія», 052 «Політологія»)
відповідно до Наказу МОН України від 14.05.2020 № 627 (Додаток 2).

Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 7/3 від 31.03.2021 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com
від польської компанії Plagiat.pl.

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної психології та соціально-правових технологій, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Дорош Л. О., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка» (головний редактор); Батрименко О. В., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Івасечко О. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Карівець І. В., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка»; Мельник В. В., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології, Горлівський інститут іноземних мов, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»; Неліпа Д. В., доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри державного управління, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Ілукман Василь, доктор філософських наук, професор, Інститут етики і біоетики, Пряшівський університет (Словацька Республіка); Макарієв Пламен, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Софійський університет Святого Климента Охридського (Болгарія); Прокоп М. В., кандидат політичних наук, доцент, інститут міжнародних відносин та публічної політики, факультет права та суспільних наук, Університет Яна Кохановського в Кельцах (Кельце, Польща); Шипунов Г. В., доктор політичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка (голова ред. ради).

Адреса редколегії:	Editorial office address:
Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, кім. 204, 79000, Львів, Україна, тел.: (38) (032) 2394462	Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1, room 204, 79000, Lviv, Ukraine, tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

Підписано до друку: 05.04.2021 р.
Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 19,5.
Тираж 100 прим. Зам. 0421/137

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Руслана Білоус, Ганна Лебединська

ВПЛИВ ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ СТРАХІВ НА СМИСЛОЖИТТЄВІ ОРІЄНТАЦІЇ
У ПЕРІОД РАННЬОЇ ЮНОСТІ.....9

Natalia Bilchuk, Liudmyla Kolotova

“HEART” AS A BASIS FORMATION OF SPIRITUALITY.....15

Володимир Вербицький

МІЖНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ:
РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ БЛАЖЕННІШОГО
ЛЮБОМИРА ГУЗАРА В ПИТАННЯХ ЄДНОСТІ ЦЕРКВИ,
ДЕРЖАВИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ.....21

Ганна Ємельяненко, Лариса Абизова

ОНТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В. ФРАНКЛА.....29

Василь Зінкевич

РОЛЬ СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ В ЖИТТЄВОМУ ЦИКЛІ
СИСТЕМИ ОСВІТИ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ.....35

Андрій Квік

ПРОБЛЕМАТИКА ЕКУМЕНІЗМУ В КАТОЛИЦЬКІЙ ЦЕРКВІ
ДО ІІ ВАТИКАНСЬКОГО СОБОРУ:
ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ.....42

Ольга Ковалевська, Анастасія Копіна, Світлана Широка

ФЕНОМЕН КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ
ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА.....50

Анастасія Ковач-Петрушенко

ОСОБЛИВОСТІ ТА РІЗНОВИДИ ІТАЛІЙСЬКОГО
ФІЛОСОФСЬКОГО ПОСТМОДЕРНІЗМУ.....58

Ярослава Крамаренко

FUTURE GENERATION ART PRIZE 2019: АКЦІОНІЗМ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....65

Наталія Мурадян

ІНТЕНЦІОНАЛЬНІСТЬ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА СВОБОДА ЛЮДИНИ
В УМОВАХ НЕОБХІДНОГО САМООБМЕЖЕННЯ.....70

Марія-Катерина Павчук

АНТИФУНДАМЕНТАЛІСТСЬКІ ВИТОКИ
НЕОПРАГМАТИСТСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ РІЧАРДА РОРТІ.....78

Ростислав Поліщук

НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА І СПОРТ.....85

Катерина Рассудіна

РОЛЬ АРГУМЕНТУ ВІД ПОТЕНЦІАЛЬНОСТІ В ДИСКУСІЇ
НАВКОЛО МОРАЛЬНОЇ ДОПУСТИМОСТІ АБОРТУ.....91

<i>Людмила Рижак</i> ОСВІТА В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО ОНЛАЙН-НАВЧАННЯ: СВОБОДА ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ.....	98
<i>Svitlana Chmykhun, Olga Gaplevska, Yana Kundenko</i> TOURISM AS A SPIRITUAL PRACTICE OF FINDING IDENTITY IN THE SYSTEM OF MODERN VALUES.....	107

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Ярослав Бондар</i> ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ НАСТУПНИКІВ С. БАНДЕРИ.....	113
<i>Валерій Бортніков, Оксана Стемковська</i> ЗМІСТОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....	119
<i>Алла Бортнікова</i> КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР ПРОЦЕСІВ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ.....	127
<i>Леся Дорош, Руслан Демчишак</i> ВЗАЄМОДІЯ УРЯДОВОГО ТА НЕУРЯДОВОГО СЕКТОРІВ У КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ: МІЖНАРОДНИЙ ТА ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНИЙ ВИМІРИ.....	134
<i>Ігор Зінько</i> СУЧАСНА ПОЗИЦІЯ КОРОЛІВСТВА ІСПАНІЯ В МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ.....	141
<i>Петро Кузик</i> ЕЛЕКТОРАЛЬНА ВІСЬ «СХІД-ЗАХІД» ТА ІДЕЯ РОЗ'ЄДНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	149
<i>Лілія Макаренко, Тетяна Сивак, Наталія Чухрай</i> ПУБЛІЧНО-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО ЯК ФОРМА ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ.....	158
<i>Віктор Мельник</i> ВЗАЄМОДІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТЕОРІЙ І ПРАКТИК ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В ТЮРКСЬКО-КИТАЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ (581–587 РР.).....	165
<i>Вячеслав Пашковський</i> КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ.....	175
<i>Олена Половко</i> ПОЛІТИКА І ЛІТЕРАТУРА: ІСТОРИЧНІ ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ.....	187
<i>Юрій Привалов, Валерій Пилипенко</i> ВЛАДНА ЕЛІТА РОСІЇ В КОНТЕКСТІ ДУХОВНОСТІ: ІСТОРИКО-РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ.....	193

<i>Ольга Теленко</i> РОСІЙСЬКА ВІЙСЬКОВА ПРИСУТНІСТЬ У ПІВДЕННІЙ ОСЕТІЇ ЯК ОДИН З ІНСТРУМЕНТІВ ПОШИРЕННЯ ВПЛИВУ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ.....	205
<i>Олександра Терентьєва</i> ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ У ВІДНОСИНАХ КОРОЛІВСТВА БЕЛЬГІЯ ТА ЙОГО КОЛИШНІХ КОЛОНІЙ.....	212
<i>Олександра Фурсай</i> СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ФРАНЦІЇ.....	222
<i>Ігор Чухрай</i> ПРОБЛЕМИ КОРУПЦІЇ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ.....	228
<i>Максим Яковлев</i> ПОНЯТТЯ ТА ЕМОЦІЇ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ФЕНОМЕНІВ І РОЛЬ ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛЬНОТ.....	234

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

<i>Ruslana Bilous, Anna Lebedynska</i> THE INFLUENCE OF EXISTENTIAL FEARS ON SENSITIVE ORIENTATIONS IN EARLY YOUTH.....	9
<i>Natalia Bilchuk, Liudmyla Kolotova</i> “HEART” AS A BASIS FORMATION OF SPIRITUALITY.....	15
<i>Volodymyr Verbytskyi</i> INTERNATIONAL ACTIVITY OF THE UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH: RELIGIOUS ANALYSIS OF ACTIVITY HIS BEATITUDE LUBOMYR HUSAR ON THE UNITY OF THE CHURCH, STATE, AND UKRAINIAN DIASPORA.....	21
<i>Hanna Yemelianenko, Larysa Abyzova</i> ONTOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE EXISTENTIAL PSYCHOLOGY V. FRANKL.....	29
<i>Vasyl Zinkevych</i> THE ROLE OF PUBLIC MORALITY IN THE LIFE CYCLE OF EDUCATION SYSTEMS OF INDUSTRIAL CIVILIZATION.....	35
<i>Andrii Kvik</i> PROBLEMS OF ECUMENISM IN THE CATHOLIC CHURCH BEFORE THE SECOND VATICAN COUNCIL: PHILOSOPHICAL-RELIGIOUS ANALYSIS.....	42
<i>Olga Kovalevska, Anastasiia Kopina, Svitlana Shyroka</i> THE PHENOMENON OF CRITICAL THINKING IN THE CONTEXT OF GLOBAL CHALLENGES OF MODERN SOCIETY.....	50
<i>Anastasiia Kovach-Petrushenko</i> FEATURES AND VARIETIES OF ITALIAN PHILOSOPHICAL POSTMODERNISM.....	58
<i>Yaroslava Kramarenko</i> ART GENERATION 2019 PRIZE: ACTIONASM IN MODERN UKRAINE.....	65
<i>Natalia Muradyan</i> INTENTIONALITY OF HUMAN LEGAL CONSCIOUSNESS IN THE CONDITIONS OF NECESSARY SELF-LIMITATION.....	70
<i>Mariia-Kateryna Pavchuk</i> ANTI-FUNDAMENTALIST ORIGINS OF RICHARD RORTY'S NEO-PRAGMATIST PHILOSOPHY.....	78
<i>Rostyslav Polishchuk</i> NATIONAL CULTURE AND SPORTS.....	85
<i>Kateryna Rassudina</i> THE ROLE OF POTENTIALITY ARGUMENT IN THE DEBATE ABOUT PERMISSIBILITY OF ABORTION.....	91

<i>Lyudmyla Ryzhak</i> EDUCATION IN THE CONDITIONS OF DISTANCE ONLINE LEARNING: FREEDOM AND RESPONSIBILITY.....	98
<i>Svitlana Chmykhun, Olga Gaplevska, Yana Kundenko</i> TOURISM AS A SPIRITUAL PRACTICE OF FINDING IDENTITY IN THE SYSTEM OF MODERN VALUES.....	107

POLITICAL SCIENCE

<i>Yaroslav Bondar</i> PROSPECTS OF UKRAINIAN NATIONAL LIBERATION REVOLUTION ARE IN POLITICAL MIND OF SUCCESSORS OF S. BANDERL.....	113
<i>Valeriy Bortnikov, Oksana Stempkovska</i> SUBSTANTIVE CHARACTERISTICS OF THE CONCEPTUAL APPARATUS OF THE LOCAL GOVERNMENT EUROPEAN STANDARDS.....	119
<i>Alla Bortnikova</i> CONCEPTUAL DIMENSION OF POWER DECENTRALIZATION PROCESSES IN UKRAINE.....	127
<i>Lesia Dorosh, Ruslan Demchyshak</i> THE INTERACTION BETWEEN GOVERNMENTAL AND NON-GOVERNMENTAL SECTORS IN THE CONTEXT OF DEMOCRATIZATION: INTERNATIONAL AND DOMESTIC DIMENSIONS.....	134
<i>Ihor Zinko</i> CURRENT POSITION OF THE KINGDOM OF SPAIN IN THE INTERNATIONAL ORGANIZATIONS.....	141
<i>Petro Kuzyk</i> THE “EAST-WEST” ELECTORAL AXIS AND AN IDEA OF UKRAINIAN SOCIETAL DIVIDE.....	149
<i>Lilia Makarenko, Tetyana Sivak, Nataliia Chukhrai</i> BLIC-PRIVATE PARTNERSHIP AS A FORM OF POLITICAL PARTICIPATION.....	158
<i>Viktor Melnyk</i> INTERACTION OF POLITICAL THEORIES AND PRACTICES OF STATE FORMATION IN GÖKTÜRKS-CHINESE RELATIONS (581–587).....	165
<i>Viacheslav Pashkovskyi</i> CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF POLITICAL AND LEGAL MECHANISMS FOR ENSURING INFORMATION SECURITY.....	175
<i>Olena Polovko</i> POLITICS AND LITERATURE: HISTORICAL FORMS OF INTERACTION.....	187
<i>Yuriy Pryvalov, Valeriy Pylypenko</i> THE POWER ELITE OF RUSSIA IN THE CONTEXT OF SPIRITUALITY: HISTORICAL AND RELIGIOUS ASPECT.....	193

<i>Olha Telenko</i> RUSSIAN MILITARY PRESENCE IN SOUTH OSSETIA AS ONE OF INSTRUMENTS OF SPREADING INFLUENSE OF THE RUSSIAN FEDERATION ON THE POST-SOVIET SPACE.....	205
<i>Oleksandra Terentyeva</i> POLITICS OF MEMORY IN RELATIONS BETWEEN THE KINGDOM OF BELGIUM AND ITS FORMER COLONIES.....	212
<i>Oleksandra Fursai</i> INFORMATION SECURITY SYSTEM OF FRANCE.....	222
<i>Ihor Chukhrai</i> PROBLEMS OF CORRUPTION IN THE CONTEXT OF POLITICAL CULTURE.....	228
<i>Maksym Yakovlyev</i> CONCEPTS AND EMOTIONS: PROBLEMS OF DEFINING SOCIAL AND POLITICAL PHENOMENA AND THE ROLE OF PROFESSIONAL COMMUNITIES.....	234

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 130.31

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.1>

ВПЛИВ ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ СТРАХІВ НА СМИСЛОЖИТТЄВІ ОРІЄНТАЦІЇ У ПЕРІОД РАННЬОЇ ЮНОСТІ

Руслана Білоус

*Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського,
факультет права, гуманітарних та соціальних наук,
кафедра психології, педагогіки та філософії
вул. Першотравнева, 20, 39600, м. Кременчук, Полтавська область, Україна*

Ганна Лебединська

*Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського,
факультет права, гуманітарних та соціальних наук,
кафедра психології, педагогіки та філософії
вул. Першотравнева, 20, 39600, м. Кременчук, Полтавська область, Україна*

Стаття присвячена висвітленню проблеми екзистенціальних страхів у період ранньої юності. Страх розглядається в історичній перспективі філософії екзистенціалізму. Описано вплив філософії екзистенціалізму на психологічні розробки страху і тривоги. Визначено, що значний вплив на психологічні та психіатричні концепції страху і тривоги має філософія екзистенціалізму. Ці погляди заклали основу таких напрямів сучасної психологічної думки, як гуманістична (екзистенціальна) психологія і антропологічна психіатрія. Підкреслено, що вивчення екзистенційних страхів особистості сприяє розкриттю істинного потенціалу людини. Екзистенційні страхи в юнацькому віці впливають на активність і розвиток особистості. Доведено, що такі страхи властиві кожній людині і не завжди є усвідомленими, що своєю чергою ускладнює утворення смисложиттєвої спрямованості особистості, формування якої особливо важливе в цей віковий період. Проаналізовані особливості смисложиттєвих орієнтацій у молоді. У цьому віці відбувається самовизначення особистості: приймає важливі рішення, робить вибір устрою власного життя, що приводить до високої тривожності щодо правильності оцінки свого вибору. Проведено дослідження, мета якого полягала у виявленні психологічних особливостей прояву екзистенційних страхів в юнаків. З огляду на специфіку теми та вік досліджуваних використано методики, спрямовані на вивчення психологічних особливостей екзистенційних страхів юнаків, а саме: опитувальник ієрархічної структури актуальних страхів особистості (О. Івлева і Ю. Щербатих); шкала екзистенції А. Ленгле, К. Орглер. Результати дослідження дозволили встановити, що найбільш актуальними екзистенційними страхами юнаків є страх захворіти, страх старості та публічних виступів. Переважна кількість респондентів має середні показники смисложиттєвих орієнтацій, тобто сприйняття юнаками самого процесу життя як цікавого, емоційно збагаченого і наповненого сенсом. Перспективним для майбутнього продовження дослідження вбачається вивчення впливу національної культури на виникнення та прояв екзистенційних страхів юнацтва.

Ключові слова: екзистенційний страх, смисложиттєві орієнтації, юнацький вік, тривожність.

Проблема страху займає особливе місце в сучасному науковому пізнанні. Економічні, соціальні та політичні умови життя за останні 10–15 років привели до підвищення впливу стресового чинника на людське життя. Страхи і тривоги стають невід’ємною частиною життя, впливають на формування і розвиток особистості загалом. Саме тому в центрі

наукового осмислення сьогодення актуалізується необхідність аналізу сфери індивідуальних та соціальних страхів. На відміну від болю та інших видів страждань, страх виникає в разі їх передбачення. Тому дуже важливо для особистості правильно оцінювати свої страхи та знаходити шляхи для їх подолання, особливо в юнацькому віці, коли втілення в життя власних потреб, бажань, прагнень, інтересів і почуттів призводить до підвищеного рівня невдоволення життям, невміння планувати власне майбутнє. Виникає необхідність дослідити екзистенційний страх як важливої частини людського буття.

Перші спроби дослідити проблему страху були зроблені у філософії практично в усіх її наукових школах і напрямках (Платон, Аристотель, Г. Гоббс, Р. Декарт, Б. Спіноза, І. Кант, Л. Фейєрбах, С. К'єркегор). Але незважаючи на значну кількість досліджень феномена, для поняття «страх» відсутнє чітке та загальноприйняте визначення.

Для осмислення поняття страху спочатку важливо виділити холистичні (тобто пронизані ідеєю цілісності) устремління Аристотеля, погляди Р. Декарта (страх – це крайня ступінь боягузтва, подиву і боязні), учення Б. Спінози про походження і природу афектів, його системний підхід до розуміння страху. Д. Юм діалектично з'єднав поверхневі (ситуаційні) і базисні (індивідуальні) причини страху. Опис сутності страху і ролі, яку він відіграє в людському житті на духовному рівні, можна зустріти в художній літературі і в роботах екзистенціалістів [1]. Екзистенціальна філософія намагається зрозуміти страх як умову становлення справжнього людського існування або як втрату приналежності людини світу. Найчастіше страх сприймається через негативно забарвлений емоційний процес.

Страш породжує етичне і водночас супроводжує етичний стан. Виводячи стан страху з невинності, С. К'єркегор [2] тим самим усуває почуття провини через переживання страху. Про своє прозріння він написав невелику книжку «Про поняття страху», в якій наголошував, що саме свобода вибору викликає страх і тривогу. С. К'єркегор акцентував на фундаментальних відмінностях між тривогою і страхом: у разі відчуття страху людина рухається в одному напрямку, подалі від загрожуючого об'єкта, у разі тривоги ж є тривалий внутрішній конфлікт і амбівалентне ставлення до об'єкта. С. К'єркегор наполягав на положенні про тривогу, хоча цей стан на стадії роздумів насичений більш певним змістом, сам зміст ніколи не можна повністю зарахувати до конкретних предметів, оскільки він відображає внутрішній стан конфлікту.

З. Фрейд стверджував, що страх – афективний стан, почуття характеру незадоволення [3]. Автор розрізняє реальний та невротичний страхи. Реальний страх є біологічною реакцією на небезпеку і пов'язаний із рефлексом втечі, інстинкт самозбереження, невротичний – страх очікування, «безпредметна емоційна реакція», джерелом якої є сексуальні та агресивні потяги, пригнічені в дитячому віці. Невротичний страх відрізняється від реального джерелом небезпеки: перший страх знаходиться у внутрішньому, а не в зовнішньому світі.

У разі відчуття страху увага людини обмежена об'єктом, сили організму мобілізуються для боротьби; людина має змогу втекти від об'єкта, оскільки об'єкт займає певне положення в просторі. У разі тривоги ж спроби уникнути загрози зазвичай провокують нерозумну поведінку (людина не пов'язує тривогу з певним місцем у просторі, тому не знає, куди подітися).

К. Ясперс [4] вважав, що екзистенціальний страх – одна з добродійних сил, що дають людині змогу перейти з повсякденного буття (буття в світі) в екзистенціальний план буття, світ вільної волі. Тривожність сприяє створенню ситуації, за допомогою якої людина може прорватися до справжньої свободи як виходу за межі буття. Екзистенціальний страх – це те, що зберігає суть людини, змушує її звернутися до Бога або філософії,

тобто до трансцендентного – того, до чого прагне екзистенція, тому що є її найважливішою характеристикою.

У філософії страх і тривога є екзистенціалами, тобто виразом нерозривної єдності, злиття буття людської свідомості та буття світу. При цьому в екзистенціалах є глибинний, ірраціональний, метафізичний страх-тривожність та неемпіричний страх-боязнь.

Проблема страху знайшла відображення також і у філософії М. Гайдеггера [5]. Страх породжується буттям – присутністю. М. Гайдеггер вважав, що метафізичний страх, тривожність зумовлені основним напрямом екзистенції – до межі, до смерті, в «ніщо». Власне, тільки екзистенціальний страх може врятувати людину від нав'язаної форми існування, життя у світі речей, переваги моментів сьогодення, втечі від правди про своє існування, від усього того, позначеного М. Гайдеггером поняттям «недійсність», вказуючи, що в цьому випадку людина не живе, їй «живеться». Її життя втрачає головний елемент – модус майбутнього (збігається, за М. Гайдеггером, із фізичним часом), який тільки і надає життю («тут буття») справжнього існування. У разі недостовірності майбутнього не існує, а життя стає нескінченним повторенням, тобто стає справжнім. А справжнє існування характеризується такими рисами: перевага моментів майбутнього; спрямованість до смерті; усвідомлення людиною своєї історичності; смерті та свободи буття можна досягти тільки перед лицем смерті.

Ж.-П. Сартр [6] зазначав, що людина приречена бути вільною, а чинником усвідомлення свободи виступає страх. Людина в ситуації страху інстинктивно відчуває, як між минулим і майбутнім втручається ніщо або свобода. У нерелективних актах людина не усвідомлює це «ніщо», що відділяє «сутність від вибору» і тому не відчуває страху. Ж.-П. Сартр на цьому прикладі порівнює страх із запамороченням, яке охоплює людину на краю прірви. Людина може спробувати «заховати» від себе свою свободу, перекласти відповідальність на суспільство, на інших індивідів, нарешті, на Божу волю, але це буде самообман. Індивід не може уникнути повної відповідальності за вибір. Все, що одна людина може зробити для іншої, висвітлює можливі дії і значення волі для забезпечення справжнього вибору. Для Ж.-П. Сартра і його послідовників життя не має ні сенсу, ні мети, але разом із тим індивіди можуть надати сенс своєму існуванню, вдаючись до вибору, який ствердить їх як особистостей.

Важливе теоретико-методологічне значення для осмислення досліджуваної проблеми мають напрацювання вітчизняних науковців, таких як Л. Газнюк, Т. Лютого, О. Туренко, Н. Хамітова та інших.

Так, О. Туренко здійснив теоретико-методологічне дослідження феномена страху. Учений наголошує, що страх є надзвичайно важливою проблемою людського буття, адже він, проникаючи у свідомість кожної людини, може суттєво впливати на її життя і діяльність. Він запропонував гіпотезу, що для «Я-свідомості» страх є нумінозним першовідчуттям, яке супроводжує народження самої свідомості, і силою, через яку людина зустрічається з Ніщо. Страх стає «родинною плямою» свідомості, яка витісняє в колективне несвідоме і табує для самої себе з метою раціонального становлення в осьбутті [7].

Страх як екзистенціал буття формується у процесі життєдіяльності людини, котра спрямована на задоволення потреб. Однією з основних потреб, яка лежить в основі страху, П. Сімонов [8] вважає потребу самозбереження дуалістичного характеру. З одного боку, вона є прагненням людини до стійкості свого буття, а з іншого – до зміни форм його прояву. Людина прагне створити безпеку життєдіяльності і творчої самореалізації. Водночас відсутність безпеки, соціальної захищеності, які породжують ситуацію страху, не дають змоги людині розкрити свої здібності.

Роль екзистенціалу страху в житті людини розкривається у функціях, які він виконує. Розглянувши основні функції екзистенціалу страху, визначили, що існують негативні та позитивні аспекти його впливу на існування сучасної особистості.

Однією з найбільш виражених є мобілізуюча функція, яка полягає в мобілізації сил організму людини, котрі є необхідними в критичних ситуаціях. Регулююча функція страху проявляється в здатності страху регулювати агресію (агресивність людини), що допомагає створювати соціальний порядок. Так, наприклад, страх покарання стримує прояв первинної біологічної агресії, а отже, стримує поведінку людей у межах встановленої норми. Страх допомагає запам'ятовувати небезпечні або неприємні події, в цьому розкривається його стимулююча функція. Крім того, страх виконує зосереджуючу функцію – допомагає вибрати стратегію поведінки, за умов відсутності необхідної інформації. Особливо актуально ця функція є в сучасному інформаційно невизначеному середовищі.

Отже, страх є не тільки соціально-філософським феноменом, а й психологічним, який не можна оцінити однозначно та беззаперечно, хоча його обсяг та зміст надзвичайно різнопланові.

Екзистенційні страхи пов'язані з інтелектом і викликаються роздумами над смислоттєвими питаннями: страх перед смертю, часом, безглуздістю людського існування тощо.

Науково-психологічне вивчення страху, як і емоційних станів загалом, веде свій початок від праці Ч. Дарвіна, який одним із перших виділив регуляторну роль емоцій у поведінці ссавців, зазначивши, що емоційні сигнали страху, радості, гніву і мімічні та пантомімічні рухи мають адаптивне значення.

Можна зазначити, що екзистенціальний світогляд лежить в основі багатьох напрямів сучасної психології, психіатрії і психотерапії. На думку Дж. Уотсона [9], страх – це фундаментальна, вроджена, первинна емоція (на рівні з гнівом та любов'ю), що з'являється з моменту народження. Визначається страх як специфічний тип вісцеральних реакцій на основі умовних рефлексів. Такий набутий страх має значну стійкість через невідомість первинного подразника.

Ф. Ріман і О. Маурер вважали страх реальним сигналом, що попереджує про наближення загрози та мотивує захисні реакції. Пізніше О. Маурер дійшов висновку: почуття страху є єдиною рушійною силою поведінки людини на рівні «Я» [10].

Американський дослідник людських емоцій К. Ізард [11] визначає страх на рівні найбільш небезпечних емоцій. Інтенсивний страх призводить навіть до смерті, але при цьому може служити застережливим сигналом і змінювати напрям думки, поведінку. За К. Ізардом, страх складається з певних і цілком специфічних фізіологічних змін, експресивної поведінки та специфічного хвилювання, що виникає через очікування загрози або небезпеки.

Значна частина екзистенційних страхів, які мають тимчасовий характер, певною мірою зумовлена віковими особливостями. При патологічній загостреності екзистенційні страхи можуть негативно позначатися на становленні особистості, самооцінці, підірвати творчий потенціал розвитку і привести до різних соматичних захворювань.

Формування страхів у ранньому юнацькому віці визначається специфікою світогляду людини та пов'язується з розвитком специфічних характеристик особистості: нестабільністю, емоційною нестійкістю, сприйнятливістю до зовнішніх стимулів, тому емоційні та психічні навантаження можуть спровокувати виникнення стресу та екзистенційних страхів.

Це підтверджують емпіричні дослідження, проведені на базі загальноосвітньої школи серед учнів дев'ятих класів. За допомогою методики діагностики ієрархічної струк-

тури актуальних страхів особистості Ю. Щербатих і О. Івлевої спостерігаємо, що найбільш актуальними страхами учнів є страх захворіти (36%), також домінують боязнь старості та публічних виступів (29%). Переважання екзистенційних страхів пояснюється емоційною нестабільністю, сприйнятливістю до зовнішніх подразників, роздумами над смислотвірними питаннями (страх перед смертю, старістю, перед майбутнім, перед безглуздістю людського існування тощо), налагодженням міжособистісних стосунків.

Оскільки під час діагностики актуальних страхів юнаків було виявлено домінування екзистенційних страхів, доцільним було також дослідження екзистенційної сповненості та її рівня в респондентів за допомогою шкали екзистенції А. Ленгле, К. Орглер. Аналіз даних свідчить про середній рівень за шкалою самодистанціювання (57,1%) в респондентів, що вказує на здатність дивитися на себе з деякої дистанції, відштовхуючись від своїх бажань, почуттів і намірів, адекватно оцінюючи ситуацію. Показники за шкалою самотрансценденції вказують на низькі показники (7,1%) учнів, що говорить про емоційну бідність у відносинах із світом та людьми, нездатність реально реагувати на виникаючі почуття та емоції. Недостатність емоційності сприяє зниженню впевненості в собі. Домінування середнього рівня по субшкалі свобода (64,3%) свідчить про ясність і міцність формування суджень під час прийняття рішень, легкість знаходження альтернативних варіантів у процесі прийняття рішень. Переважання середнього рівня відповідальності (71,4%) говорить про недостатню зрілість школярів, зростання серйозного ставлення до життя, піклування про себе, збільшення відповідальності за свої вчинки, формування уміння доводити до кінця розпочаті справи тощо.

Отже, страх є єдиним метафізичним, трансцендентно-психологічним та соціокультурним феноменом, який має безліч станів та реакцій на загрозу життя, соціальні та моральні цінності, самооцінку людини, що охоплює усі сфери буття людини. Перспективним для майбутнього продовження дослідження видається вивчення впливу національної культури на виникнення та прояв екзистенційних страхів в юнаків.

Список використаної літератури

1. Андрусенко В.А. Социальный страх (опыт философского анализа). Оренбург : Оренбургский госуниверситет, 1995. 172 с.
2. Кьеркегор С. Страх и трепет. Понятие страха. Болезнь и смерть. Москва : Республика, 1993. 383 с.
3. Фрейд З. Страх и жизнь влечений. Введение в психоанализ : лекции. Москва : Наука, 1989. 415 с.
4. Экзистенциальная психология. Экзистенция / под ред. Р. Мэя. Москва : Апрель Пресс & ЭКСМО-Пресс, 2001. 622 с.
5. Хайдеггер М. Бытие и время. Харьков : Фолио, 2003. 503 с.
6. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: опыт феноменологической онтологии. Москва : Республика, 2000. 639 с.
7. Базалук О.О. Несвідоме і свідоме як об'єкт філософського пізнання (До характеристики евристичних можливостей). *Науковий вісник. Сер. Філософія*. 2001. Вип. 7. С. 97–101.
8. Симонов П. Мозг и творчество. *Вопросы философии*. 1992. № 11. С. 13–24.
9. Василюк Ф.Е. Психология переживания. Москва : Изд-во Московского университета, 1994. 200 с.
10. Риман Ф. Основные формы страха. Москва : Алетея, 1999. 336 с.
11. Изард К. Эмоции человека. Москва : Директ-Медиа, 2002. 954 с.

THE INFLUENCE OF EXISTENTIAL FEARS ON SENSIVE ORIENTATIONS IN EARLY YOUTH

Ruslana Bilous

*Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University,
Faculty of Law, Humanity and Social Sciences,
Department of Psychology, Pedagogy and Philosophy
Pervomayskaya str., 20, 39600, Kremenchuk, Poltava region, Ukraine*

Anna Lebedynska

*Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University,
Faculty of Law, Humanity and Social Sciences,
Department of Psychology, Pedagogy and Philosophy
Pervomayskaya str., 20, 39600, Kremenchuk, Poltava region, Ukraine*

The article is devoted to the problem of existential fears in early adolescence. Fear is considered in the historical perspective of the philosophy of existentialism. The influence of the philosophy of existentialism on the psychological development of fear and anxiety is described. It is determined that the philosophy of existentialism has a significant influence on psychological and psychiatric concepts of fear and anxiety. These views laid the foundation for such areas of modern psychological thought as humanistic (existential) psychology and anthropological psychiatry. It is emphasized that the study of existential fears of the individual helps to reveal the true potential of man. Existential fears in adolescence affect the activity and development of personality. It is proved that such fears are inherent in every person and are not always realized, which in turn complicates the formation of meaning-oriented personality, the formation of which is especially important at this age. Peculiarities of meaningful life orientations in youth are analyzed. At this age there is a self-determination of the individual: he makes important decisions, makes a choice of the order of his own life, which leads to high anxiety about the correctness of the assessment of his choice. A study was conducted, the purpose of which was to identify the psychological features of the manifestation of existential fears in young people. Taking into account the specifics of the topic and the age of the subjects, methods aimed at studying the psychological features of existential fears of young people were used, namely: questionnaire of hierarchical structure of actual personal fears (O. Ivlev and Y. Shcherbatykh); scale of existence A. Lengle, K. Orgler. The results of the study revealed that the most relevant existential fears of young people are the fear of getting sick, fear of old age and public speaking. The vast majority of respondents have average indicators of meaningful life orientations, ie young people's perception of the process of life itself as interesting, emotionally enriched and full of meaning. Prospective for the future continuation of the study is the study of the influence of national culture on the emergence and manifestation of existential fears of youth.

Key words: existential fear, meaningful life orientations, adolescence, anxiety.

UDC 130.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.2>

“HEART” AS A BASIS FORMATION OF SPIRITUALITY

Natalia Bilchuk

*National Aerospace University “Kharkiv Aviation Institute”,
Faculty of Humanities and Law,
Department of Philosophy and Social Sciences
Chkalova str., 17, 61070, Kharkiv, Ukraine*

Liudmyla Kolotova

*National Aerospace University “Kharkiv Aviation Institute”,
Faculty of Humanities and Law,
Department of Philosophy and Social Sciences
Chkalova str., 17, 61070, Kharkiv, Ukraine*

For more than half a century, discussions have been going on about the prospects for further human development in a world of “groundlessness”. According to this theory the world has lost its clearness, in the new conditions “all identities are only simulated”, and with the “death of God” the world had lost order, fundamentality, beauty, harmony, mystery... Researchers loudly proclaim that the main global problem of the modern world is the collapse of its anthropological foundations, the crisis of spirituality.

In the history of self-actualization of the mankind, many systems of philosophy were created. Some of them explained the concept of spirituality, filling its content with such essential features that most accurately reflect the peculiarities of understanding of the inner world of the person. Ukrainian philosophers created the “philosophy of the heart” that reflects the uniqueness of the Ukrainian mentality (worldview). They considered “heart” as the concentration of the spiritual and mental being of personality. The methodological principles that were stated by P. Yurkevich in the “philosophy of the heart” make it possible to use the “heart” notion as a concept of philosophical discourse to analyze anthropological problems, in particular, spirituality.

The starting point of the article was the idea that the world is not Being, an “objective reality”, something given to us, into what a person is included as a component. It is rather an “existential project” created jointly and individually, something that is constantly in the process of creation. Due to the use of the “heart” concept, inner “world-building” is caused by sensory-emotional, activity-volitional and moral-ethical categories. They determine the subjectivity of views of the world, unique personal position. In other words, they determine the creation of their own life-space, that “text” (according to postmodern terms), in which the “personal I project” can be realized. That’s why in this research the main focus was on interpretation of “heart” as the basis of the person’s spirituality. There is a difference between the concept of “soul” and the concept of “spirit” and “spirituality”. While the concept of “soul” (with the “heart” as a main point) is associated with the finiteness and expressiveness of the individual essence of man, the concept of “spirit” and «spirituality» focuses on the infinity and mysterious depth of man’s inner world, connecting with the super-individual and metaphysical-subjective basis of his existence. At the same time, there are categories that combine the concepts of “heart” and “spirituality”. For example, categories of memory, eternal moral principles, love, and conscience determine the interconnection of subjective and objective, individual and universal, naturally finite existence and essential constant “transcendence” (M. Heidegger) of man beyond the existing. They also determine the principles of forming a personal life project. Thus, the concept of “heart” enriches the understanding of spirituality. Besides, explaining of its essential content helps to form such world where a man can be created.

Key words: spirituality, “heart”, “heartiness”, “individual text”.

The current state of mankind development could be characterized as a general crisis that encompasses all structural components of social life. The changes that are taking place in socio-political and cultural life are global and globalizing. Those changes involve society as a whole and each person as well. Modern people have already faced with the restructuring of the society infrastructure, the increase and instability of social ties and groups. All these force us to rethink the essential and fundamental problems of human and world existence again and again and to pay attention to the consideration of moral and value bases of individual and social life [1, p. 35].

For more than half a century, discussions have been going on about the prospects for further human development in a world of “groundlessness”. According to this theory the world has lost its clearness, in the new conditions “all identities are only simulated”, and with the “death of God” the world had lost order, fundamentality, beauty, harmony, mystery... Researchers loudly proclaim that the main global problem of the modern world is the collapse of its anthropological foundations, the crisis of spirituality. “I have a feeling,” writes the “Georgian Socrates” Merab Mamardashvili, “that among many catastrophes that the 20th century is famous for and threatens us with, one of the main and often hidden from the eyes is an anthropological catastrophe...” To his mind this catastrophe isn’t manifested in such exotic events as collision of the Earth with an asteroid, or in the depletion of natural resources, excessive population growth, and an environmental or nuclear tragedy. He means an event that happens to a person himself because of destruction or simply the absence of civilized foundations of the life process. From Mamardashvili’s point of view something vital can irreversibly break down in each person [2]. Therefore, the most essential and important problem of our time is overcoming the crisis of spirituality.

In the history of self-actualization of the mankind, many systems of philosophy were created. Some of them explained the concept of spirituality, filling its content with such essential features that most accurately reflect the peculiarities of understanding of the inner world of the person. Among the features that shows the specificity and uniqueness of the Ukrainian mentality (worldview), cardiocentricity and existentialism of thinking are especially highlighted. They found their theoretical reflection in the “philosophy of the heart” created by Ukrainian philosophers. They considered “heart” as the concentration of the spiritual (noumenal) and mental (phenomenal) being of personality [3, p. 206]. The methodological principles that were stated by P. Yurkevich in the “philosophy of the heart” make it possible to use the “heart” notion as a concept of philosophical discourse to analyze anthropological problems, in particular, spirituality. As it was noted by the famous Ukrainian philosopher S. Krymsky, spirituality is not a definite construct. It is rather the way to yourself. It’s a kind of lifetime’s journey for the person... Spirituality is a process and a result of the value building of the person. This is almost endless path to the formation of his inner world, that allows the person NOT to depend entirely on the external life and to remain identical to himself [4, p. 12]. Thus, the understanding of spirituality and explaining of its essential content helps to form such world where a man can be created.

The purpose of this article is to explain the existential-personalistic world concept in Ukrainian philosophy through the genesis of the philosophical notion of “heart”. This world concept is most vividly presented in the theories of G. Skovoroda and P. Yurkevich. These authors presented the “heart” concept as the notion of philosophical reflection and explained its conceptual content for the analysis of spirituality.

Any attempt to formulate a different, specific “understanding” of the world begins with a search for a metaphor. It can later grow into the notion of philosophical reflection, and in special cases, become a concept, i.e. an idea with innovative content. So, since antiquity, the image of the “heart” has been used to express such characteristics of a man’s inner world that go beyond the limits of his rational discursive abilities – the sensory-emotional and active-volitional charac-

teristics of a person. Thus, a tradition has developed to explain the essence of man, his inner world with the help of two opposite principles: “mind” and “heart”. In the Christian tradition, the “heart” personifies the spiritual component of the human world, its proximity (similarity) and aspiration for the divinity. For the first time in the Western European tradition, “heart” becomes the concept of philosophical reflection in the Pascal’s theory. He emphasized that in the field of cognition of human existence, “the laws of reason” and “laws of the heart” do not coincide and “one should not wait for the understanding of the laws of others”. And only in Ukrainian philosophy “heart” becomes a concept that describes not only individual and unique man’s being, but also sacred and spiritual being of a person that can’t be expressed in terms.

The formation of Ukrainian philosophy took place under the significant influence of Christianity of the Byzantine type, which allowed, on the one hand, not to lose touch with the Western European tradition, and on the other, gave an existential-anthropological orientation to philosophical searches. The understanding of the fundamental discrepancy between the external, manifested world and its internal, hidden essence is characteristic of Ukrainian philosophy. It makes more important and difficult the search for such foundations that could give stability to a person in a constantly changing world. At the same time, the existential understanding of philosophy as Sophia, the Wisdom of God, focuses on the search for a unique solution to the problem of the relationship between the essence and existence of man, spirituality and soulfulness. It is not the mind, but the «heart” becomes fundamentally important in explaining the inner world of a person. That’s why the “heart” became the central theme of the existential searches of Ukrainian thinkers. Its main task was to explain the essence of a person’s inner world and its relationship with the outer world.

The Christian tradition of the Byzantine type (first of all we mean hesychasm) became a grounding of Ukrainian worldview features. The doctrine of Divine energy, which as an active principle is the Deed and the eternal essence of God, the idea of the Transfiguration and Deification of man in the process of dialogical communication, the idea of holism, understanding of the “heart” as the energetic-existential center of man (kind of entelechia), accentuates the existential-anthropological nature of Ukrainian thought. For example, G. Skovoroda defends the position of the fundamental discrepancy between the external world and its hidden essence. In order to explain this he created the doctrine of “three worlds” and “two natures”. At the same time, the non-coincidence of these worlds does not mean their opposition. Based on the dialectical understanding of the world, developed by the Byzantine patrists and hesychasts, G. Skovoroda presents the world as a single integral organism, where the central place is given to Sophia. By the Skovoroda doctrine, Sophia is the Wisdom of God, which, like Divine energy, is invisibly present in everything, uniting worlds and conditioning the integrity and teleology of being. It should be noted that the “sophianic” understanding of the world in the Ukrainian tradition focuses, first of all, on anthropological issues. It analyzes the sensory-emotional, moral-evaluative attitude to the world, the individual and unique spiritual essence of man and the basis of his integrity. In the Ukrainian tradition, Sophia is rather identical to the feminine image of Philosophy as philosophizing, worldly wisdom. In other words, the focus is not on knowledge itself, but on aspiration for it, being on the way and evaluative attitude, love. Therefore, in the anthropological aspect, Sophia is revealed through self-knowledge, sensory-emotional, “heart” understanding of the world and the fundamental principles of its harmonious existence. Thus, an existential understanding of the world is being formed in Ukrainian philosophy. The world is not Being, an “objective reality”, something given to us, into what a person is included as a component. It is rather an “existential project” created jointly and individually, something that is constantly in the process of creation. Its construction is based not on certain (given by authorities or tradition)

ideas about moral values, ethical norms, rules of behavior, but on the emotional and evaluative formation of the world of a person and a whole society at the same time. This is what S. Krymsky had in mind when he said that spirituality is a person's life, a search for oneself. This is what the outstanding Ukrainian philosopher M. Popovich had in mind when he pointed out that nothing definite can be said about a person while he/she is alive. The same thing said the outstanding German philosopher L. Feuerbach: "If you want to know who I am, wait until I die".

An original philosophical doctrine of the spiritual foundations of the unique personality's world is presented in the theory of Pamphil Yurkevich. The result of his research was the creation of the "philosophy of the heart" as a theoretically grounded philosophical doctrine, in which the "heart" is presented as the metaphysical center of the inner world of a man. According to this theory the "heart" is the basis of spirituality and morality, man's cognitive, evaluative and volitional activity. The central theme of all the works of Yurkevich is the desire to explain the inner world of a person as an individually unique integrity that harmoniously combines spiritual aspirations and emotional manifestations, taking into account the peculiarities of the national mentality.

The whole philosophy of P. Yurkevich is aimed at finding a basis for the dialectical unity of the opposites discovered by Western European rationalism. P. Yurkevich completely disagrees with R. Descartes and the Cartesians, who believed that objective knowledge about the subject is the only one. Thinking of rational knowledge as the only way to understand the world and a man determines the disintegration of being at all its levels, and deprives the person of individuality and uniqueness [5, p. 89]. P. Yurkevich insists on principle that the world and man are not limited to their external manifestation, are not open and transparent for discursive thinking. The rationalistic approach always leads to a contradiction between essence and phenomenon in all aspects of being. Talking about man in this way shows the opposition of the spiritual and mental, essential and manifested, individual and social, theoretical and practical, etc. Having the principles of anthropocentrism as a background, P. Yurkevich sees the possibility of removing these contradictions with the help of the metaphysical basis of the integrity of the inner world of a person in the person himself, using the "heart" concept. Based on the Bible concept of the world, man and methodological fullness of the "heart" symbol, the doctrines of the Byzantine Cappadocians and Hesychasts, the G. Skovoroda theories and the achievements of Western European thought, P. Yurkevich presents "heart" as a concept of philosophical reflection. The analysis of the "heart" doctrine made it possible to represent it as a metaphysical foundation for the integrity of the inner world of a man and the harmony of his relationship with the surroundings. The "heart" is seen as the center of all feelings and aspirations, the concentration of the initial moral principles, the source of the soulful and spiritual world of a person. The mental, spiritual, essential aspects of the inner world of a person are not identical. At the same time they do not oppose each other, they have a single basis.

In the works of philosophers, the concept of "heart" usually aims to consider (define) the inner individual-unique essence of man, which in its depth always remains uncertain, hidden, especially from himself. At the same time, the inner, mysteriously incomprehensible world of the human essence is manifested through the outwardly revealed abilities and properties of man. Due to the use of the "heart" concept, such "world-building" is caused by sensory-emotional, activity-volitional and moral-ethical categories. They determine the subjectivity of views of the world, unique personal position. In other words, they determine the creation of their own life-space, that "text" (according to postmodern terms), in which the "personal I project" can be realized. That's why in this research the main focus was on interpretation of "heart" as the basis of the person's spirituality. There is a difference between the concept of "soul" and the concept of "spirit" and "spirituality". While the concept of "soul" (with the "heart" as a main point)

is associated with the finiteness and expressiveness of the individual essence of man, the concept of “spirit” and “spirituality” focuses on the infinity and mysterious depth of man’s inner world, connecting with the super-individual and metaphysical-subjective basis of his existence. At the same time, there are categories that combine the concepts of “heart” and “spirituality”. For example, categories of memory, eternal moral principles, love, conscience determine the interconnection of subjective and objective, individual and universal, naturally finite existence and essential constant “transcendence” (M. Heidegger) of man beyond the existing. They also determine the principles of forming a personal life project.

Thus, the ideas of Ukrainian philosophical thought, embedded in the distinctive (original) “heart” perception and formulated in the “philosophy of the heart” fully correspond to the spiritual challenges of our time. The basis of the uniqueness (“individual text”) of a person is the metaphysical basis of his spirituality – “heart” as the focus of the sensory-emotional, moral-ethical, individual-social, cognitive-axiological foundations of his being. The fundamental unknowability of the “heart” also indicates the indeterminacy of these metaphysical foundations (after all, any “identity” is only a simulation). In turn, this aims at the need to search for and define one’s own spiritual foundations, principles that allow us to form the living space of each person. Spirituality is a value structure of personality, the renewal of which will allow us to overcome the most global (deepest) crisis of our time – the loss of humanity.

References

1. Shyroka S. Value management as a phenomenon of moral culture: perspectives of research. *Humanities journal*, 2019. № 1. P. 35–45
2. Мамардашвили М. Сознание и цивилизация. URL: http://psylib.org.ua/books/_mamar02.htm
3. Більчук НЛ. Кордоцентризм як принцип цілісного розуміння людини. *Інтелект. Особистість. Цивілізація* : збірник наук. праць. 2011. С. 201–207.
4. Кримський С. Заклики духовності ХХІ століття. Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2003. 32 с.
5. Юркевич П.Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия. *Философские произведения*. Москва, 1990. С. 69–103.

«СЕРЦЕ» ЯК ЗАСАДА ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОСТІ**Наталія Більчук**

*Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»,
гуманітарно-правовий факультет,
кафедра філософії та суспільних наук
вул. Чкалова, 17, 61070, м. Харків, Україна*

Людмила Колотова

*Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»,
гуманітарно-правовий факультет,
кафедра філософії та суспільних наук
вул. Чкалова, 17, 61070, м. Харків, Україна*

Вже понад півстоліття не вщухають дискусії про перспективи подальшого розвитку людини у світі, який втратив визначеність, в якому «усі тотожності тільки зсимульовані» і який зі «смертю Бога» позбавився впорядкованості, фундаментальності, ґрунтовності, краси, таємничості... Дослідники на всі голоси проголошують, що головною глобальною проблемою сучасного світу є крах його антропологічних засад, криза духовності.

В історії розвитку самосвідомості людства було створено безліч філософських теорій, в яких звертались до поняття духовності, наповнюючи його зміст такими сутнісними рисами, які в найкращий спосіб відображають особливості розуміння внутрішнього світу самої людини. Специфікою вирішення цих проблем в українській філософській думці стали «сердечність» як спосіб світосприйняття та понятійне визначення «серця» як метафізичного центру внутрішнього світу людини. В українській філософії образ-метафора «серце» перетворюється на поняття філософської рефлексії, яке розкриває не тільки індивідуально-неповторні властивості людини, але й насамперед невимовний у дискурсивних поняттях сакральний-духовний світ людського буття. Методологічні принципи, закладені П. Юркевичем у «філософії серця», дають змогу використовувати поняття «серце» як концепт філософського дискурсу для аналізу антропологічних проблем, зокрема духовності. Вихідною засадою статті стало те, що світ не є даність, в яку включається і людина, а розглядається як «екзистенційний проєкт», який здійснюється як індивідуально, так і спільно.

Завдяки використанню поняття «серце» таке «світовібудування» зумовлене чуттєво-емоційними, діяльно-вольовими і морально-етичними категоріями, які визначають суб'єктивність поглядів на світ, унікально-особистісне до нього ставлення. Зосереджені в понятті «серце» категорії «пам'ять», «моральні цінності», «любов», «совість», що становлять духовність, зумовлюють взаємозв'язок індивідуального та загальнолюдського, природно скінченого існування і постійного сутнісного становлення людини, визначаючи засади формування особистісного життєвого проєкту. Таким чином, поняття «серце» збагачує розуміння духовності, а розкриття їхнього сутнісного змісту може стати тим знаряддям, завдяки якому створюється індивідуальний «світ-текст», в якому тільки і може відтворювати свою екзистенцію людина.

Ключові слова: духовність, «серце», «сердечність», «індивідуальний текст».

УДК 291.6

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.3>

МІЖНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ: РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ БЛАЖЕННІШОГО ЛЮБОМИРА ГУЗАРА В ПИТАННЯХ ЄДНОСТІ ЦЕРКВИ, ДЕРЖАВИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Володимир Вербицький

orcid.org/0000-0002-4832-9994

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра релігієзнавства
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

У статті розглядається дуже важливий фактор діяльності визначної постаті Блаженнішого Любомира Гузара (Української греко-католицької церкви), який активно підтримував разом зі своїми послідовниками найбільш позитивні тенденції до розвитку та умиротворення України.

Нині міжнародна діяльність Української греко-католицької церкви є важливим фактором активної презентації основних напрямів української політики в релігійно-духовній сфері. Крім того, цей напрям діяльності церкви впливає не лише на духовну опіку та захист своїх віруючих за кордоном, місіонерську діяльність, дружнє спілкування з братськими церквами, діалог із духовними лідерами інших релігій, консультації з відомими державними та громадськими діячами, науковцями, політиками.

Метою статті є розгляд міжконфесійної проблематики, яка хвилює сучасне українське суспільство та її поєднання з європейською громадськістю.

Досліджуються вплив та результати круглого столу 26 лютого 2019 року, який провів Глава Української греко-католицької церкви Святослав Шевчук на тему «Україна сьогодні: Роль Української греко-католицької церкви у трансформації українського суспільства» в Резиденції Папи Римського Павла VI біля Ватикану. Блаженніший Святослав Шевчук звернув увагу на вирішення низки проблем в Україні міжнародного значення. Це, перш за все, подолання залишків пострадянського суспільства, проблеми корупції, породжені олігархічною системою, війна на сході України тощо. У дискусії взяли участь посли та представники посольств в Апостольській столиці з Німеччини, України, США, Угорщини, Австралії, Польщі, Литви, Італії, Португалії, Франції, Бельгії, представники Державного секретаріату Ватикану та інші.

Враховуючи, що Українська греко-католицька церква через свою соціально-політичну доктрину та відповідні моральні імперативи та оціночні судження опосередковано впливає на прийняття та реалізацію політичних рішень та політичну свідомість віруючих, можна стверджувати, що вона діє не лише як політичний актор, але також як виконавець соціальної місії, представляє українські інтереси на міжнародному рівні.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, Блаженніший Любомир Гузар, Церква, Держава, Діаспора, Культура, Цінності.

Українська греко-католицька церква (далі – УГКЦ) стала важливим явищем у незалежній Україні не лише в духовному житті України, але і в політичному, а також об'єктом прискіпливої уваги національних істориків, релігійних науковців, богословів, які докладають великих зусиль, щоб відтворити картину розвитку УГКЦ від Брестської унії до наших днів.

У зв'язку з цим розвідки з історії УГКЦ, опубліковані А. Васьковим, С. Кяк, Г. Лужницький, В. Марчук, І. Мончак, С. Мудрий, В. Пашенко, А. Сапеляк, були дуже важливими в дослідженні поставленої проблематики. Серед великого розмаїття спеціальних досліджень – тих, що стосувалися проблем розвитку організаційної структури УГКЦ, історії окремих єпархій, діяльності ієрархів, авторами яких були вітчизняні дослідники І. Андрухів, В. Бадяк, М. Гайковський, Б. Головін, Б. Гудзяк, М. Дімід, О. Єгрешій, О. Касков, І. Луцький, М. Лисенко, Л. Недавня, І. Пилипів, І.Я. Скоциляс, І.Б. Скоціляс, Н. Стоколос, Я. Стоцький, О. Турій, І. Химка та багато інших.

Нині Українська греко-католицька церква налічує понад 3000 конгрегацій, які діють не лише в Західній Україні, як прийнято думати. Також є єпархії УГКЦ у Буенос-Айресі (Аргентина), Курітібі (Бразилія) та Мельбурні (Австралія). Українські греко-католики також мають громади в Литві, Латвії, Естонії, Австрії, Парагваї, Венесуелі, Португалії, Італії, Іспанії, Греції, Швейцарії, Бельгії, Казахстані.

За роки незалежності зросла роль релігії в суспільно-політичному житті України, давши новий поштовх науковим дослідженням у сфері відносин між церквою, державою та суспільством. Дослідники А. Колодний, В. Шевченко, В. Єленський, С. Здіорук, Н. Стоколос, М. Рибачук та ін. у своїх працях приділяли значну увагу діяльності українських церков та провели ґрунтовний порівняльний аналіз впливу кожної з них на українське суспільство.

На думку церковних та світських вчених, існувало кілька соціально-економічних та політичних причин, які спричинили союз православних із Римом. Одним з найбільших недоліків у житті православної церкви в Україні у XVI столітті був світський патронаж. Королі мали право дарувати світським особам так звані «духовні столиці» та «духовні хліби», які мали привілеї та заслуги перед державою та королем, а не перед церквою. Ці люди, як правило, не мали «духовного покликання», не завжди розуміли і цінували церковну службу, лише дбали про матеріальні блага, які давали їм високі церковні посади. У XVI ст. православна церква в Україні пережила кризу. Митрополіти та єпископські кафедри охоплюють людей без досвіду, абсолютно світських та часто аморальних. Це видно на прикладі королів, князів, різних польських, литовських, українських магнатів та дворян, які зловживали правом заступництва над церквою у своїх маєтках та у своїй сфері впливу.

Як наслідок, деморалізація та безладдя відбуваються на нижчих етапах церковного життя. Друга причина, яка дезорганізувала церковне життя в Україні, – це втручання у церковні справи братств. Церковні братства були світськими громадсько-релігійними об'єднаннями, вони мали великі заслуги в розвитку освіти, культури, пробудження та організації національного релігійного життя в Україні. Були й інші причини, які штовхали ієрархів Української церкви до Брестської унії. Вони побачили мізерне духовне ставлення східних патріархів до Української церкви, зокрема Константинополя, під юрисдикцією якого вони знаходились.

Унія викликала надію на зрівняння прав та привілеїв приниженої Української церкви з пануючою Римо-католицькою церквою. Союз мав захистити Українську церкву від агресивних зазіхань «Третього Риму», тобто Московського патріархату (утвореного в 1589 р.), звільнити від анемічної опіки «Другого Риму», тобто Константинопольський патріархат уособлював Вселенську Церкву під керівництвом Петра-намісника, тобто римського первосвященника. Унія мала надати моральну підтримку Українській церкві та наділити її місією бути справжньою православною, ідеєю єдності християнських церков у Східній Європі.

З середини XIX ст. греко-католицькі священники перестали орієнтуватись на католицькі держави, а уніатська церква почала активніше захищати інтереси українського народу. На початку XX ст. греко-католицизм процвітав завдяки діям митрополита Андрія Галицького Андрія Шептицького.

Українська греко-католицька церква завжди займала рішучу проукраїнську позицію у підтримці культурних та духовних цінностей українського народу. Наприкінці та на початку XX ст. у філософсько-релігійному розумінні союзу держави, церкви та діаспори виникла нова унікальна комбінація як взаємозалежні фактори створення державності – активна співпраця релігійного та політичного життя відповідно до вчення Блаженнішого Любомира Гузара.

На відміну від поширеної думки, релігія не ізольована від політичного життя. Релігійні доктрини, притаманні нашій епосі, є важливим фактором, що визначає як тенденції розвитку суспільного життя, так і специфіку перебігу політичного процесу окремої держави. Останнє дає підставу для аргументації дослідників про те, що триває процес модернізації релігії, і в XXI ст. він продовжуватиме визначати характер політичних та міжнародних відносин.

Любомир Гузар послідовно захищав феномен створення та існування УГКЦ як головного «центру» збереження та поширення української культури, традицій та мови, що, зокрема, відображається у значенні діаспори.

Блаженніший Любомир Гузар наголосив на важливості виховання у формуванні особистості: «Суверенітет у своїй глибинній суті – це стан душі, що проявляється в усвідомленні власної гідності, у розумінні та шануванні своєї історії, культури та мови, у відповідальності за власну землю та добро свого народу з готовністю захистити одного, як ніхто не підкреслює необхідність вивчення рідної мови та виховання патріотизму».

Під час Форуму мігрантів, присвяченого 70-річчю депортації українців до Казахстану в Караганді, Глава УГКЦ Святослав Шевчук наголосив: «Є три речі, які допомагають зберегти власну національну ідентичність за кордоном – українська сім'я, школа та церква. Завдяки їм наші люди пережили труднощі, які зазнали наші батьки у XX столітті» [1].

Невід'ємною частиною українців є духовна відкритість народу, яка визначається не лише ментальністю, традицією чи символами, а й аксіологічними орієнтаціями, які за своїм змістом є християнськими як в Україні, так і в Європі, що також є однією із складових частин єдності порівняно з українською діаспорою в країнах світу. Ціннісно-світоглядний феномен інтеграції людиною культурної ідентичності формується під впливом історичних, соціально-політичних, економічних та інших факторів, властивих кожному етносу, державі чи регіону. Власне, соціокультурні особливості нашого суспільства актуалізуються в аргументах Л. Гузара. Інтерес до об'єднання таких факторів, як держава та церква, зосереджений на переосмисленні цінності особистості, її суттєвих здібностей, однією з яких є духовність, яку несе Церква, і соціально-політичне значення особистості в поєднанні з патріотизмом, розумінням свободи слова і концепцією матеріалізму (як збагачення або бідність) [2].

Українська греко-католицька церква, яка черпала своє духовне та релігійне натхнення з джерел київського християнства, організаційно сформованого в результаті підписання Брестської унії 1596 р., набуває характеру суттєвого національного завдання, виконання якого є ідентичним збереженню українців як нації та у національно-етнорелігійній спільноті. У цьому контексті ми можемо міркувати щодо розвитку системи моральних, етнічних і культурних пріоритетів, які були запропоновані Українською греко-католицькою церквою на основі християнської традиції та перетворилися на стабільну систему цінностей, що стала домінуючим у світі поглядом на українську націю.

З часу свого існування УГКЦ інтегрує дві теології та дві системи світогляду, східну та західну, які часто суперечать одна одній, проте створюють одну додаткову цілісність. За своєю природою УГКЦ є східною не лише за обрядом, а й за духовністю, саме тому вона ставить перед собою завдання протягом століть відроджувати східно-християнську духовність, властиву українському народові. Саме онтологічна, а не психологічна основа духовності визначає її не як стан душі, а як реальне застосування теологічних чи християнських принципів до життя кожної людини.

Сучасна якість та характер національного життя та світогляду, принципи організації соціальних та політичних справ – суми певних особливостей, що визначають українську національно-культурну ідентичність, зароджуються та впливають із свого розвитку в українському християнстві. Водночас Блаженніший Л. Гузар стверджував: «Нам потрібно дуже-дуже наполегливо працювати, щоб змінити наш національний світогляд. На це, я думаю, знадобиться ще принаймні два покоління. Швидше, цього не станеться. Нас не потрібно обманювати, ми все ще далекі від нашої мети, але слава Богу, не на початку нашої подорожі» [3]. Безсумнівно, ХХІ століття вдихнуло новий зміст та окреслило нове призначення для тих суспільно-політичних інститутів, що існували в Україні за часів християнства, і дало негайний поштовх та ідеологічно обґрунтувало необхідність створення нових форм суспільно-політичної організації.

Сучасні етнопонаціональні процеси суттєво впливають на відродження релігії, що можна розглядати у двох аспектах: 1) внутрішній, що характеризується поглибленням релігійності населення, омолодженням контингенту віруючих, збільшенням частки останніх у загальній чисельності населення України, 2) зовнішній – будівництво релігійних споруд, збільшення кількості духовних навчальних закладів, монастирів.

Не менш важливим, ніж завдання формування системи морально-етичних основ українського суспільства, відродження духовності, традицій та релігійності, є соціальний аспект діяльності УГКЦ. Церковне соціальне вчення – це не універсальна доктрина, або конкретна соціально-політична чи економічна програма, а скоріше сукупність положень та принципів, у світлі яких необхідно знайти шляхи вирішення проблем, що стосуються сфери суспільного життя, політичної або господарської діяльності.

Церква проповідує загальнолюдські цінності, позачасові цілі, які вона реалізує в житті конкретного суспільства та часу, в різних умовах соціокультурного життя. Реальність може як полегшити, так і перешкодити високому покликанню Церкви. Але Церква бере за мету впливати на людей, щоб змінити світ, зробити його більш гуманним, більш християнським. Слід зазначити, що компетенція Церкви як предмета соціального вчення безпосередньо стосується лише релігійно-моральних аспектів соціальних проблем, а її вдосконалені економічні та соціальні аспекти розглядаються лише опосередковано з позиції відповідності їх християнській моралі.

Історія української держави та УГКЦ наочно свідчить, що християнство стало структурним елементом світогляду та світогляду українського народу, у його внутрішньому положенні, що є однією з найважливіших рис українського світогляду. Релігійність як домінуюча риса національного характеру, як особливий внутрішній духовний стан, як спосіб самооцінки та самодостатня система критеріїв сприйняття всіх проявів зовнішнього світу стала наслідком, своєрідним короні, і водночас заслуговує десяти століть діяльності Української Церкви її здатність стати відповідним духовним регулятором життя українського суспільства, здатність генетично поєднувати та робити спільними та успадкованими внутрішні та зовнішні аспекти релігійно-церковної ідеології та практики.

Богословська інтерпретація сучасної культури, що також визначається як інтерпретація знаків часу, передбачає співпрацю теології не тільки з соціологією, але і з філософською антропологією, історією, етнологією, економічними та соціальними науками, політологією. Інший автор зі спільноти богословів, А. Шафранський, звертає увагу на конкретну роль мирян у тлумаченні знаків часу та просуванні певної культури, як і Л. Гузар, обговорюючи роль УГКЦ у міжнародній спільноті. Завдяки їхній діяльності церква може розширювати свої межі в таких місцях та обставинах, коли це стає знаком присутності та активності за допомогою мирян. Відповідаючи на прикмети часу, інституційна Церква активна, що може принести як користь, так і небезпеку. Вигода виявляється у можливості втілення інституціональної церкви в сучасних реаліях держави, в якій церква стає єдиним голосом та оплотом соціальної активності, за відсутності інших можливостей, дозволених державою. Це можна інтерпретувати в міжнародних відносинах УГКЦ за кордоном та їхніх діаспор в Аргентині, США, Канаді, Польщі, Бразилії, Австралії та Західній Європі. Натомість загрозою для церкви може бути отримання державного, економічного та навіть політичного авторитету. Однак, безсумнівно, отождолення церковної ієрархії та вірян із соціальними рухами демонструє глибоку вразливість щодо внутрішньої політики держави [4].

Міграція як явище світового масштабу має як позитивні риси (реалізація свободи пересування, діалог культур, професійний обмін тощо), так і негативні (торгівля людьми, розпад сімей людей, які працюють, талановиті люди залишають країну), і, відповідно, ставить нові виклики державі, суспільству та церкві. Це явище набуло нових рис і поширюється по всьому світу під впливом глобалізації. За даними Емігрантського порталу, в українських реаліях вона набула величезних масштабів – 5–7 мільйонів українців працюють за кордоном; в Україні перебуває близько 4 мільйонів іноземних іммігрантів (більшість із них прагнуть потрапити до Західної Європи). Відбиття проблеми українських мігрантів в офіційних документах УГКЦ викликана великою кількістю греко-католиків серед них. Єпископ Йосип (Мілан), керівник відділу пастирської місії УГКЦ, розглядаючи тему міграції, завжди підкреслює актуальність цього питання для церкви та держави. Г. Селешук, голова Комісії УГКЦ із питань мігрантів, наголошує на важливості міграції для українського суспільства та УГКЦ зокрема: «Недарма в історії Української греко-католицької церкви міграція відіграла особливу роль. Приблизно півстоліття УГКЦ могла вільно діяти та розвиватися в мігрантському середовищі. УГКЦ можна навіть назвати Церквою переселенців. Нині близько третини її вірних живуть за кордоном. Більше половини єпархій та екзархатів УГКЦ розташовані за межами України. Внесок діаспори у відродження та розвиток нашої Церкви в Україні важко переоцінити. Діаспора закричала і віддала Батьківщині багатьох своїх найкращих синів і дочок. Зв'язок нашої Церкви з мігрантами та їх організаціями завжди мав особливе значення. Як свідчить досвід УГКЦ за сто років за кордоном, і організації, і церковні громади будуть танути і занепадати без такого зв'язку» [5].

Церква визнає важливість діаспори для неї та української держави і висловлює готовність підтримати та допомогти їй, але значна частина відповідальності покладається на самих мігрантів: «Сучасний світ надає багато можливостей знайти місце у житті. Це може бути для когось за межами власної країни. Важливість діаспори для збереження та розвитку нашої Церкви та держави навряд чи можна переоцінити. Ми не можемо засудити тих, хто опинився в іншій країні. Церква готова надати підтримку українським емігрантам за кордоном. Однак, як свідчить понад століття досвід української діаспори, все залежить від самих емігрантів. Можливості Церкви стають дуже обмеженими без їхньої активної участі» [5].

Створення Комісії УГКЦ із питань мігрантів у жовтні 2007 року є відповіддю на рішення Синоду Єпископів, проведеного 27 вересня 2007 року – 6 жовтня 2007 року, присвятити особливий день молитви за мігрантів (остання неділя перед Різдвам). Феномен еміграції для українського суспільства не є новим; дослідники зазвичай нараховують чотири хвилі української міграції, причини яких різні: примусовий експорт, втеча від війни, несвобода, пошук кращої долі тощо. Окрім створення згаданої комісії, голова УГКЦ закликав українців за кордоном, їхні сім'ї та всіх людей доброї волі зі словом підтримки та любові. Водночас Любомир Гузар застерігав мігрантів від втрати зв'язку з батьківщиною, сім'єю та церквою, а також від втрати національної ідентичності. «Будь живим членом середовища, в якому ти перебуваєш, але остерігайся асиміляції. Кожен іммігрант має вважати себе послом України, засвідчуючи свою поведінку високим рівнем релігійного та культурного життя українського народу. Не дозволяйте потребі в грошах вас засліплювати і зупиняти» [6].

Постановою Кабінету Міністрів України № 344 від 10 травня 2018 року було затверджено Державну програму співпраці з іноземними українцями на період до 2020 року [7].

Щороку держава надає фінансову підтримку громадським організаціям іноземних українців (українська діаспора, чи іноземні українці – це особи, які є громадянами іншої держави, або особи без громадянства, а також мають українське етнічне походження або мають українське походження) для реалізації певних проєктів, спрямовану на всебічне сприяння культурним, інформаційним та мовним потребам закордонних українців на період до 2020 року для виконання цілей Програми: надання фінансової підтримки громадам іноземних українців для забезпечення публікації періодичних видань громадами, підготовка телевізійних та радіопрограм, підтримка Інтернет-ресурсів спільнот іноземних українців, розміщення публікацій на українську тематику в засобах масової інформації за кордоном; надання фінансової підтримки громадам іноземних українців у виданні наукових, науково-популярних, художніх творів та збірників для спільнот іноземних українців, а також творів іноземних українців, що перекладають твори української літератури іноземними мовами; надання фінансової підтримки громадам іноземних українців для проведення наукових та освітніх заходів за кордоном, включаючи форуми, конференції, семінари за участю іноземних українців; надання фінансової підтримки громадам іноземних українців для популяризації української мови, літератури, культури, історії, традицій українського народу, включаючи викладання української мови, а також інших предметів українською мовою; надання фінансової підтримки громадам іноземних українців для навчальних закладів за кордоном, в яких навчання викладається українською чи українською мовами, та центрів культури друкованою, фото-, аудіо-, відеопродукцією, предметами національної символіки; надання фінансової підтримки громадам іноземних українців для проведення культурно-мистецьких заходів за кордоном, включаючи фестивалі, фестивалі мистецтв, виставки, вечори та тижні українського мистецтва, кіно, українську пісню та поезію, концерти творчих колективів; надання фінансової підтримки громадам іноземних українців для виготовлення та встановлення меморіальних дошок, присвячених видатним діячам історії України, науки та культури та історичним подіям; надання фінансової підтримки громадам іноземних українців із метою організації за кордоном місць поховань (місць пам'яті) видатних українців, забезпечення належного догляду за пам'ятниками, пам'ятними знаками, меморіальними дошками, присвяченими видатним діячам історії України, науки та культури та історичним подіям, а також прилеглих територій; надання фінансової підтримки громадам іноземних українців на основі співфінансування організації дитячих таборів для іноземних українців із метою ознайомлення з національними традиціями, українською мовою, літературою, історією України; забезпечення освіт-

ніх та мовних потреб іноземних українців, таких як надання допомоги Ризькій українській загальноосвітній школі (Латвійська Республіка) шляхом направлення (відрядження) викладачів з України до Ризької української середньої школи для викладання українських та українських дисциплін та придбання комп'ютерного обладнання початкових класів Ризької української середньої школи.

Нині надзвичайно важливим є вивчення впливу релігійного чинника. Принципи, механізми та похідні цього явища вивчались у ХХ–ХХІ століттях представниками релігійно-філософських напрямів, політології, соціології, марксистської та аналітичної філософії, феноменології, структуралізму.

Щоб поговорити з людиною про неї, про її завдання та цілі, сама церква має знати потреби людини, обставини, що визначають її ментальність, та джерело кризи особистості. Причиною кризи є негармонія сучасного світу, яка спостерігається на трьох рівнях: в окремій людині, в сім'ї та, врешті-решт, у суспільстві. Отже, церква є вирішальним фактором формування діаспори за кордоном і не лише формування, але й, як наслідок, сприяння їхній діяльності та об'єднанні, що є фактичним результатом думок і роботи Блаженнішого Любомира Гузара, який вважає іноземних українців та мігрантів борцями за культурну спадщину та людьми, які несуть культуру та історію нашої країни у країнах світу.

Список використаної літератури

1. Блаженний Святослав Шевчук: Форум Духовна та культурна ідентичність українців Східної Європи та Азії. Вчора. Сьогодні. Завтра. Львів, 2007. URL: http://ugcc.ua/news/u_karagand%D1%96_rozpochavsya_forum_m%D1%96grant%D1%96v_z_nagodi_v%D1%96dznachennya_70oi_r%D1%96chnits%D1%96_deportats%D1%96i_ukraints%D1%96v_v_kazahstan_80692.html (дата звернення: 24.01.2020)
2. Гнатишин О. Блаженний Любомир Гузар – Думки у спадок. Львів : Свічадо, 2018. 58 с.
3. Гузар Л. Єкуменізм як передумова відкриття своєї ідентичності. *В пошуках ідентичності. Студійні дні в Ніредгазі*. Львів : Свічадо, 1998. 130 с.
4. Балицька Н. Концептуальні основи впливу ісламу на міжнародну політику. *Вісник Львівського університету*. 2005. № 15. 158 с.
5. Селешук Г. Звернення з нагоди відзначення в УГКЦ дні мігранта України. Київ, 2010. URL: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ugcc_doc/33962 (дата звернення: 24.01.2020).
6. Блаженний Любомир Гузар: Звернення з нагоди дня емігранта. Львів, 2007. URL: https://risu.org.ua/article_print.php?id=33935&name=ugcc_doc&lang=ua& (дата звернення: 24.01.2020).
7. Постанова Кабінету Міністрів України. 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344-2018-%D0%BF> (дата звернення: 24.01.2020).

INTERNATIONAL ACTIVITY OF THE UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH: RELIGIOUS ANALYSIS OF ACTIVITY HIS BEATITUDE LUBOMYR HUSAR ON THE UNITY OF THE CHURCH, STATE, AND UKRAINIAN DIASPORA

Volodymyr Verbytskyi

orcid.org/0000-0002-4832-9994

Taras Shevchenko National University of Kyiv,

Faculty of Philosophy, Department of Religious Studies

Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine

The article considers a very important factor of His Beatitude Lubomyr Husar (Ukrainian Greek Catholic Church), who actively supported together with his followers, the most positive tendencies towards the development and pacification of Ukraine.

Nowadays, the international activity of the Ukrainian Greek Catholic Church is an important factor in the active presentation of the main directions of Ukrainian politics in the religious and spiritual realm. Moreover, this direction of the church activity influences not only spiritual care and protection of its believers abroad, missionary work, friendly communication with fraternal churches, dialogue with spiritual leaders of other religions, consultations with famous state and public figures, scientists, politicians, but also sharing the issues that are of concern to today's Ukrainian society with European public.

On February 26, 2019, the Head of the Ukrainian Greek Catholic Church, Svyatoslav Shevchuk, held a round table entitled "Ukraine Today: The role of the Ukrainian Greek Catholic Church in the transformation of Ukrainian society" at the Residence of Pope Paul VI near the Vatican. His Beatitude Svyatoslav Shevchuk drew attention to solving a number of problems in Ukraine of international importance. These are, above all, the overcoming of the remnants of the post-Soviet society, the problems of corruption generated by the oligarchic system, the war in the East of Ukraine, and so on.

Ambassadors and representatives of the embassies at the Apostolic Capital from Germany, Ukraine, the USA, Hungary, Australia, Poland, Lithuania, Italy, Portugal, France, Belgium, representatives of the State Secretariat of the Vatican and others took part in the discussion.

Given that, the Ukrainian Greek Catholic Church through its sociopolitical doctrine and the corresponding moral imperatives and appraisal judgments, indirectly influences the adoption and implementation of political decisions and the political consciousness of believers, it can be argued that it acts not only as a political actor but also as a performer of a social mission, represents Ukrainian interests at the international level.

Key words: Ukrainian Greek Catholic Church, His Beatitude Lubomyr Husar, Church, State, Diaspora, Culture, Values.

УДК 159.9:141.32

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.4>

ОНТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В. ФРАНКЛА

Ганна Ємельяненко

*Донбаський державний педагогічний університет,
факультет гуманітарної та економічної освіти,
кафедра філософії, історії та соціально-гуманітарних дисциплін
вул. Генерала Батюка, 19, 84100, м. Слов'янськ, Донецька область, Україна*

Лариса Абизова

*Донбаський державний педагогічний університет,
факультет гуманітарної та економічної освіти,
кафедра філософії, історії та соціально-гуманітарних дисциплін
вул. Генерала Батюка, 19, 84100, м. Слов'янськ, Донецька область, Україна*

Методологічне поле психоаналітичної філософії ХХ століття далеко не обмежувалося фройдизмом і біхевіоризмом. Тому в статті проаналізовано розвиток філософсько-методологічних основ у цих напрямках як взірць контраверсивних, протилежних підходів у психологічній науці до аналізу психічної реальності. Наведено різні суперечності, що викликали різноманітні реакції й спроби вдосконалити методологічні, теоретичні засади психології, які почали здійснюватися з позицій філософії класичного екзистенціалізму. Окреслено основні положення виникнення екзистенціальної психології як різновиду постекзистенціалістського мислення в психологічній науці, періоду «м'якого переходу» до імплантації екзистенціалістських постулатів у методологію психотерапевтичних методик, пов'язаного з концепціями логотерапії В. Франкла.

Концептуалізація екзистенціального аналізу В. Франкла в певному сенсі стала реакцією на значну проблемність створення ефективної методології аналізу ментальної реальності в психології першої половини ХХ століття. Суперечливість структурного і функціонального підходів, фройдизму і неофройдизму, поведінкових моделей аналізу в цьому випадку змінилася більш філософським, екзистенційно-онтологічним підходом. Моделювання ментального світу людської особистості залежно від методів і типів його трансценденції та цілепокладання дало змогу проаналізувати функціонування світу і свідомість у протиріччях, або синтез різних семантичних і семантико-просторових контекстів, що включають вагомий вимірювання й орієнтації в дослідженнях та бачать причину психічного захворювання в певному типі існування, або «перебування-індивідуума-в-світі».

В. Франкл, значною мірою спираючись на ідеї «класиків» екзистенціалізму, починає на той час розробляти власну психологічну (істотно філософську) теорію, яка отримує назву «логотерапія» і, запозичуючи метод екзистенціального аналізу, намагається пристосувати його до потреб створення нової екзистенціалістської за своєю сутністю прикладної філософії психологічних наук.

Ключові слова: В. Франкл, логотерапія, екзистенціальний аналіз, психотерапія, сенс, постекзистенціалістське мислення.

У процесі дослідження гуманістичних проблем екзистенціальної психології необхідно вивчити роль психотерапевтичних методик В. Франкла, який, значною мірою спираючись на ідеї «класиків» екзистенціалізму, починає розробляти власну психологічну теорію, яка отримує назву «логотерапія» і запозичуючи метод екзистенціального аналізу, намагається пристосувати його до потреб створення нової екзистенціалістської за своєю сутністю прикладної філософії психологічних наук. «Таким чином, кожна людина має свою мету

в житті, якої вона в змозі досягти. Відповідно, екзистенційний аналіз покликаний допомогти людині усвідомити відповідальність за реалізацію всіх її цілей. Чим більше вона бачить життя як виконання поставлених перед нею завдань, тим більш повним сенсу здається воно їй. І якщо людина не усвідомлює своєї відповідальності, просто приймає життя як щось дане, екзистенційний аналіз вчить людей сприймати життя як «місію» [6, с. 187].

Вітчизняна філософія та сучасна світова психологія ґрунтовно досліджують екзистенціальну психотерапію В. Франкла. Серед праць вітчизняних науковців є праці В.В. Ляха, К.Ю. Райди, С.С. Світашева, Н.В. Хамітова тощо, серед російських дослідників – праці С.Л. Братченко, Д.А. Леонтьєва, О.М. Руткевича тощо. У світовій, російськомовній та вітчизняній науковій літературі чимало досліджень класичного екзистенціалізму, антропології, феноменології і психології, які є теоретичним підґрунтям і постекзистенціалістських культурологічних синтезів, і екзистенціальної психології. Вони містять накопичений цінний і значущий матеріал, що виступає джерельною і теоретичною основою статті.

Головна мета статті полягає в дослідженні екзистенціальної психотерапії В. Франкла, яка б відтворювала сутність, зміст і спрямування трансформації філософського підґрунтя і методології гуманітарного знання в процесах виникнення і формування екзистенціальної психології.

В. Франкл був одним із провідних представників третьої Віденської школи психотерапії, яка, з одного боку, виступала спадкоємицею ідей З. Фрейда (перша Віденська школа) та «індивідуальної психології» А. Адлера (друга Віденська школа), а з іншого – починаючи з 1924 року практично у всіх своїх виданнях містила позиції «як явних, так і прихованих їхніх опонентів» [8, с. 7].

Формування своєї концепції В. Франкл розпочинає з критики фрейдизма і своєрідної переорієнтації на екзистенційне бачення сутності життєвих і психологічних проблем, що виникають у сучасному для нього суспільстві. «Як би там не було, для нас головним моментом виступає тенденція теорії Фрейда зрівняти або порівняти різні аспекти, що становлять сутність людського буття, приводячи їх до рівня загальних потреб і психічного значення цих потреб» [1, с. 29].

У цій своїй інтенції В. Франкл був відповідним екзистенціалістській онтології абсурду (А. Камю, Ж.-П. Сартр), відчаю як «хвороби до смерті» (С. К'еркегор, М. Гайдегер), втрати надії (Г. Марсель) тощо.

Втрата сенсу існування, на думку В. Франкла, викликала в західному суспільстві і новий тип неврозу – «ноогенний невроз». «Іншими словами, мало бути зрозуміло, що навіть для того, щоб діагностувати «екзистенціальну фрустрацію» або тим паче «зоогенний невроз», ми маємо розглядати людину як істоту, яка постійно перебуває – завдяки самотрансценденції – в пошуках сенсу» [6, с. 339]. У своїй праці «Лікар і душа» він пише про те, що до психотерапевтів люди часто звертаються з такими проблемами, які насправді мають ставитися перед священиком. При цьому чим економічно могутнішою, чим більш розвиненою є держава, в якій це відбувається, тим більше суспільство в цій державі страждає від проблем такого роду, тим більш поширеними там є духовні пошуки особи як вияв психопатологічної симптоматики. Внаслідок цього, на його думку, «психіатри часто опиняються в скрутній ситуації: вони стикаються швидше з людськими проблемами, аніж із клінічними симптомами». Ця точка зору В. Франкла була прямо протилежною відомому твердженню З. Фрейда, що «в той момент, коли людина засумнівалася в значенні життя, вона захворіла... Звертаючись до запитань про сенс буття, вона просто підпадає під дію ферменту, що виробляє смуток й депресію, тим самим виявляє запас незадоволеного лібідо, з яким насправді раніше трапилося щось інше» [7, с. 502].

В. Франкл займає іншу позицію. Він зазначає, що «пошук людського значення буття, пошук сенсу існування в жодному разі не може бути патологічним, навпаки, він засвідчує достеменність людського буття. І навіть якщо він призвів до фрустрації, його не можна розглядати як симптом хвороби. На його думку, це, швидше, духовний дистрес, а не психічне захворювання «Загроза небуття також проникає у глибину психічного та духовного життя, вона проявляє себе як безглуздість існування» [2, с. 23].

Головною рушійною силою розвитку особистості В. Франкл вважає пошуки сенсу власного існування, а його концепція одержує назву логотерапії й екзистенціального аналізу. «Екзистенціалістська орієнтація Франкла безсумнівна. Основна теза екзистенціалістської філософії – «існування передре сутності» – знаходить у роботах Франкла послідовне, продумане і оригінальне втілення. Разом із тим до низки положень екзистенціалізму Франкл ставиться більш ніж критично» [6, с. 19].

В. Франкл розрізняє феномени екзистенціального вакууму і екзистенціального неврозу. Екзистенціальний вакуум, або екзистенціальна фрустрація, у його концепції – це феномен, що характеризується суб'єктивними переживаннями нудьги, апатії, порожнечі, цинізму. Екзистенціальний, або ноогенний невроз, на його думку, розвивається за умови приєднання до екзистенціальної фрустрації невротичної симптоматики. Він може приймати будь-яку клінічну форму, але його головна характеристика – блокована воля до пошуків смислу існування. Дилема сучасної людини, як стверджував В. Франкл, полягає в тому, що інстинкти не промовляють їй, що вона має робити, а традиція більше не може підказати, як треба діяти в певній ситуації.

В. Франкл, успадковуючи ідеї С. К'єркегора, підіймає у своїй концепції й проблему духовності. Її відсутність інтерпретується як передумова виникнення феномена втрати сенсу буття. У цьому відношенні відповідальність і свідомість для В. Франкла – це аспекти духовності в екзистенції, які як прафеноменологічний факт не припускають подальшої редукції, принаймні, на онтологічному рівні. Тут вони інтерпретуються як екзистенціали людського існування, «як два основних атрибути, покладених екзистенціальному буттю як щось, що у нього вже давно є».

Першочергово В. Франкл розмежовує власне духовне з психофізичним. Він говорить, що духовне само виділяє себе (а ми б сказали тут: як таке, що саме усвідомлює себе в якості духовного, тобто, будучи покладеним в актах рефлексії і неспівмірне з побутово-фактичним): «Воно виділяється як існування від фактичності і як особистість від характеру приблизно так само, як фігура відділяється від фону» [5, с. 113].

А з практичного погляду, в цьому випадку – з погляду психотерапевтичної практики для В. Франкла важливо відділити психічну хворобу від духовних негараздів особистості, які так чи інакше можуть мати завжди місце в її існуванні.

«Зіпсований» характер, або інші фактори, які подеколи намагаються видати за головні причини невротичних розладів, зокрема «екзистенційного вакууму», на його думку, можуть відігравати свою роль лише у випадках виникнення більш серйозних підстав у порушенні внутрішнього світу людської істоти: «Особливості характеру в жодному разі не є вирішальними; вирішує завжди зрештою певна позиція особистості» [5, с. 114].

В. Франкл вважав, що логотерапія намагається допомогти людині в усвідомленні двох фундаментальних речей: по-перше, того смислу, що чекає від неї реалізації; а по-друге, її волю до смислу, що чекає, щоб перед нею поставили завдання. У міру того, як логотерапія прагне і того, й іншого, вона за допомогою аналітичної процедури прагне усвідомлення пацієнтом ноетичного (духовного) виміру його буття.

Згідно з Франклом, незрозуміння і недооцінка такого феномена, як сенс життя, в психотерапевтичній практиці ведуть до того, що пацієнтам із боку психотерапевтів нав'язуються спрощені і конформістські «схеми» світу, масковані під ту або іншу метафору психотерапії. Крім того, застосування критеріїв «норма-патологія» до духовних творінь, а не до осіб їх творців, приводить до вульгаризації, спрощення і релятивності будь-яких соціальних, моральних і етичних цінностей. «Філософська структура не є просто продуктом хворої душі її творця. У нас немає права виводити з психічної хвороби осіб, утворюючи певне бачення світу, те, що їхня філософія не є значущою» [3, с. 163].

У своїх працях В. Франкл певним чином протиставляє волю до здобування індивідом власного сенсу існування такому постулату психоаналізу, як «принцип задоволення». Він вважає, що людські мотиви і цілі є завжди усвідомленими, тому «зрештою і виявляється, що воля до задоволення і воля до влади є похідними від первинної волі до здобування смислу» [3, с. 168]. При цьому він розрізняє інтенційність, що підштовхує людину зсередини, і значення, сенс, що діють на людину ззовні і відповідним чином також впливають на формоутворення її прагнень та волі до здобування сенсу.

У працях В. Франкл не втомлюється повторювати, що його екзистенціальний аналіз – це не аналіз екзистенції. Він є експлікацією екзистенції. Сама екзистенція, на його думку, експлікує, розкриває себе, розвертається в процесі життя. У цьому положенні концепція В. Франкла є дуже наближеною і до ідей Dasein аналізу М. Босса, який стверджував, що екзистенцію не можна аналізувати у звичному смислі цього слова. Для М. Босса Dasein аналіз є артикуляцією структури існування пацієнта, що здійснюється з метою розкриття повної реалізації його можливостей. В. Франкл говорить і про те, що екзистенціальний аналіз є «терапевтичною антропологією», що передує будь-якій терапії, зокрема психотерапії, підтверджуючи роль своїх концепцій як певної філософії психології. Саме тому, на його думку, завдання екзистенціального аналізу полягає в тому, щоб зробити усвідомлюваним неусвідомлений, імпліцитний образ людини, що створюється психотерапевтом, і здійснюється це для того, щоби його експлікувати, розгорнути, розвинути.

Твердження В. Франкла про те, що Dasein-аналіз так само, як і його концепція логотерапії, не є звичайними теоріями психотерапевтичної роботи, можна зарахувати і до концепції Л. Бінсвангера, який наголошував на тому, що його власний психіатричний Dasein-аналіз, насамперед, є науковим методом дослідження. На жаль, В. Франкл не проводить розмежувань між варіантами Dasein-аналізу Л. Бінсвангера та М. Босса, який головною метою своєї концепції вважає, насамперед, досягнення сприйняття кожного феномена психічної реальності в його конкретному значенні.

Намагаючись подолати вади сучасної для них психологічної науки і практики психотерапії, Л. Бінсвангер, М. Босс та В. Франкл розробляли свої концепції в постійній полеміці щодо сутності та призначення гайдеггерівського Dasein аналізу, недоліків та переваг екзистенційно-онтологічного та психотерапевтичного розуміння один одного. Незаперечним є те, що початковий імпульс для своїх розробок вони отримали з філософії класичного екзистенціалізму і з її допомогою спробували виправити недоліки теоретичних конструкцій сучасної для них психології, психотерапії та психоаналізу.

Концептуальне оформлення екзистенціального аналізу В. Франкла в певному розумінні було реакцією на суттєву проблематичність у створенні дієвої методології аналізу психічної реальності в психології першої половини ХХ сторіччя. Контroversивність структурного і функціонального підходів, фрейдизму і неофрейдизму, біхевіористських моделей аналізу в цьому випадку була замінена на більш філософський, екзистенційно-онтологічний підхід. Моделювання психічного світу людської особи залежно від способів

і типу її трансцендування, цілепокладання і цілеорієнтації уможлилювали аналіз функціонування цього світу і свідомості у протиріччях, або ж синтезі різних смислочасових і смислопросторових контекстів, що дало змогу включити в поле дослідження ціннісно-сміслові виміри й орієнтації, а причину психічних захворювань побачити у специфічному типі існування – «перебуванні-індивіда-в-світі».

Список використаної літератури

1. Бінсвангер Л. Буття – в – світі. Вибрані статті. Я. Нідлмен. Критичне введення в екзистенціальний психоаналіз. Київ, 1999. 336 с.
2. Мей Р. Проблема тривоги. Москва, 2001. 432 с.
3. Райда К.Ю. Екзистенціальна політологія та екзистенціальний марксизм: проблеми реінтерпретації філософії класичного екзистенціалізму. Київ, 1998. С. 156–177.
4. Сартр Ж.-П. Первичное отношение к другому: любовь, язык, мазохизм. *Проблема человека в западной философии*. Москва, 1988. С. 207–228.
5. Світашев С.С. Філософсько-методологічні основи гуманістичної психології К. Роджерса. Д., 2002. 18 с.
6. Франкл В. Людина в пошуках сенсу. М., 1990. 368 с.
7. Фрейд З. Психология бессознательного. Москва, 1990. 448 с.
8. Фромм Э. Бегство от свободы. Москва, 1995. 256 с.

**ONTOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE EXISTENTIAL PSYCHOLOGY
V. FRANKL****Hanna Yemelianenko**

*Donbass State Pedagogical University,
Faculty of Humanities and Economics,
Department of Philosophy, Socio-Political and Legal Sciences
General Batyuk str., 19, 84100, Slavyansk, Donetsk region, Ukraine*

Larysa Aбызова

*Donbass State Pedagogical University
Faculty of Humanities and Economics,
Department of Philosophy, Socio-Political and Legal Sciences
General Batyuk str., 19, 84100, Slavyansk, Donetsk region, Ukraine*

The methodological field of psychological science of the twentieth century was far from limited to Freudianism and behaviorism. Therefore, the article analyzes the types of development of the methodological foundations in these areas as an example of contraverse, opposite approaches in psychological science to the analysis of mental reality. Various contradictions that caused various reactions and attempts to improve the methodological, theoretical foundations of psychology, which began to be implemented from the perspective of the philosophy of classical existentialism, are given. The basic principles of the emergence of existential psychology, as a variety of post-existentialist thinking in psychological science, the period of the “soft transition” to the implantation of existentialist postulates into the methodology of psychotherapeutic techniques associated with the concepts of logotherapy by V. Frankl, are determined. The conceptualization of the existential analysis of W. Frankl in a certain sense was a reaction to the significant problematic nature of creating an effective methodology for the analysis of mental reality in psychology of the first half of the 20th century. The contraversiveness of the structural and functional approaches, Freudianism and neo-Freudianism, the behavioral models of analysis in this case was replaced by a more philosophical, existential-ontological approach. Modeling the mental world of a human person, depending on the methods and type of its transcending and goal-setting, provided an opportunity to analyze the functioning of this world and consciousness in contradictions, or the synthesis of various semantic and semantic-spatial contexts, include meaningful dimensions and orientations in the research field, and see the cause of mental illness in a specific type of existence, or “stay-individual-in-the-world”.

V. Frankl, largely relying on the ideas of the “classics” of existentialism, begins to develop his own psychological theory, receives the name “logotherapy” and, borrowing the method of existential analysis, tries to adapt it to the needs of creating a new, essentially applied existentialist philosophy of psychological sciences.

Key words: V. Frankl, logotherapy, existential analysis, psychotherapy, meaning, postexistentialist thinking.

УДК 130.1:[316.324.7:37]

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.5>

РОЛЬ СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ В ЖИТТЄВОМУ ЦИКЛІ СИСТЕМИ ОСВІТИ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Василь Зінкевич

*Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка,
кафедра економіки та менеджменту
вул. Івана Франка, 24, 82100, м. Дрогобич, Львівська область, Україна
orcid.org/0000-0003-1004-1685*

У статті аналізується роль суспільної моралі в саморозгортанні системи індустріальної освіти, освіта розглядається не просто як орган, а як системоутворюючий стрижень цивілізації, і головна його властивість – готувати покоління людей, які, з одного боку, обслуговують наявні виробничі сили, а з іншого – проєктують майбутнє світової спільноти. Як специфічні засоби пізнавальної діяльності використовуються два інструменти: цивілізаційний підхід і парадигма життєвого циклу соціальних систем. Зростання для біологічних і соціальних систем відбувається, як відомо, в режимі гомеорезу. Надзвичайно «тонким» моментом є визначення точки переходу системи освіти від стадії самоорганізації в стадію сталого зростання. За гіпотезою автора, це можна зафіксувати появою паростків нової моралі. Тому в просторі індустріальної цивілізації був широко відомий період, коли розуми європейської спільноти були націлені на формалізацію саме моральних засад нової індустріальної форми життя людини. Завдяки зусиллям французьких моралістів енергія європейської спільноти була спрямована на «вгамування» природних пристрастей людини з метою створення неформальної нормативної системи для регуляції поведінки людини в громадянському суспільстві на противагу державному праву. За соціальним змістом це був період формування і утвердження в Європі буржуазних соціальних відносин. Це призвело до появи машинного виробництва, яке революціонізувало далі всю людську діяльність загалом. З проявом нової моралі процес формування індустріального суспільства стає керованим спочатку неформально визнаними співтовариством нормами моралі, а згодом регуляція закріплюється правом із боку держави. Далеко не випадково софісти Мандевіль і Гольбах розглядали мораль як інструмент влади. Основними засобами побудови нового суспільства і досягнення світлого майбутнього проголошуються освіта і виховання. Вирішальна роль при цьому відводиться розуму, його прогресу і здатності людини до нескінченного вдосконалення. У філософів-просвітителів проєкт модерну (сучасності) постає в завершеному вигляді. Можна сказати, що вони заснували нову релігію і віру – віру в розум і прогрес. Це була принципово інша моральна настанова планетарної спільноти, що ступила на незворотний шлях переможного індустріалізму.

Ключові слова: індустріальна освіта, виховання, життєвий цикл, зростання, умови, мораль, право, гомеорез, буржуазні відносини, держава.

Постановка проблеми. Сучасна криза в освіті свідчить про те, що індустріальна цивілізація завершує свій життєвий цикл, а разом із нею з планетарної арени мають зійти усі органи, що її обслуговували. Освіта – не просто орган, а системоутворюючий стрижень цивілізації і головна його властивість – готувати покоління людей, які, з одного боку, обслуговують наявні виробничі сили, а з іншого – проєктують майбутнє світової спільноти.

Дослідження специфіки освітянського процесу на будь-якій стадії життєвого циклу цієї соціальної системи є актуальним завданням філософії, етики і теорії освіти, теорії і історії педагогіки. Перевага філософського дослідження полягає в тому, що воно піднімає завісу над смислами навчально-виховного процесу залежно від підстави і соціально-політичних умов, в яких відбувається процес.

Мета статті полягає в уточненні ролі суспільної моралі на етапі зростання системи освіти індустріальної доби.

Матеріали та методи. Звісно, що така масштабна соціальна проблема вимагає нетрадиційного або зазвичай поширеного в повсякденній науково-пошуковій практиці інструментарію дослідження. Ми вважаємо, що це будуть два засоби: 1) цивілізаційний підхід, 2) парадигма життєвого циклу соціальних систем, що нині поширена в маркетингових дослідженнях фірм і товарів на ринку.

Результати. Зростання для біологічних і соціальних систем відбувається, як відомо, в режимі гомеорезу. Гомеорез – це стабілізований потік подій, який являє собою процес реалізації генетичної програми будови, розвитку і функціонування соціального організму, яким є соціальна система індустріальної освіти. Йдеться про соціальну систему як польову форму життя. Тому термін «гомеорез» тут використовується для підкреслення природного характеру її саморозгортання, що притаманний усім без винятку природним соціальним системам, що проходять життєвий цикл відповідно до вимог підстави і зовнішніх умов, в яких вони знаходяться.

Надзвичайно «тонким» моментом тут є визначення точки переходу системи від стадії самоорганізації в стадію сталого зростання. На наш погляд, «на поверхні» планетарного життя це можна зафіксувати появою паростків нової моралі. Тому в просторі індустріальної цивілізації був широко відомий період, коли розуми європейської спільноти були націлені на формалізацію саме моральних засад нової індустріальної форми життя людини. До французьких моралістів зараховуються, як відомо, Ларошфуко, Вовенарг, Гельвецій, Монтеск'є, Шамфор, Ривароль та ін. У 1711 році Шефтсбері опублікував книгу, що здобула широку популярність, – «The moralists». Крім нього, найбільш відомими англійськими моралістами були Кумберленд, Батлер, Кларк, Вільям Волластон, Ачесон, Хом (Ноті) і Фергюсон.

Їхні зусилля були спрямовані на «вгамування» природних пристрастей людини з метою створення неформальної нормативної системи для регуляції поведінки людини в громадянському суспільстві на протигагу державному праву. Вони шукали методи, щоб спрямовувати пристрасті і боротися з ними. «За щирість і нетерпіння вони нехтують систематичним порядком і логікою, забуваючи про них <...> Щирою пристрастю і нетерпінням приправляють вони свої роздуми і дослідження, знаходять для них індивідуальний, нерівний, хвилюючий стиль, який називається афористичним. У них ще живе з часів античності і середньовіччя гречність шкіл, академій та церков, любов до внутрішнього життя, ясності і краси, що запобігає непослідовності і самодержавному свавіллю», – писав К. Фостер у передмові до «Die fran zosischen Moralisten» (1938) [1].

З проявом нової моралі процес формування індустріального суспільства стає спочатку керованим неформально визнаними співтовариством нормами моралі, а згодом регуляція закріплюється правом із боку держави. Тому далеко не випадково софісти Мандевіль і Гольбах розглядали мораль як інструмент влади.

У марксистів мораль починає інтерпретуватись як форма ідеології. Як і в марксистів, у соціальній теорії Е. Дюркгейма мораль була представлена як один із механізмів соціальної організації: її інститути і нормативний зміст ставилися в залежність від фактичних суспільних умов, а релігійні і моральні ідеї розглядалися лише як економічні стани, відповідним чином виражені свідомістю.

При цьому варто зазначити, що саме новонароджена мораль Нового часу породила індустріальну культуру, а не навпаки. Цей принциповий для нас висновок ми підтверджуємо змістом статті «Мораль» у «Новій філософській енциклопедії» (2010). У цьому

джерелі читаємо: «У новосвропейській філософії (завдяки Макиавеллі, Монтеню, Бодену, Бейлю, Гроцию) складається <...> уявлення про мораль – як про незалежну і таку, що не зводиться до релігії, політики, господарювання, навчання формі управління поведінкою людей. Ця інтелектуальна установка на секуляризацію області моралі стала умовою більш приватного процесу формування і розвитку в XVII–XVIII ст. власне філософського поняття моралі. У принципі загальності відбилися властивості моралі як механізму культури, що задає людині позачасовий і над ситуативний критерій оцінки дій; за допомогою моралі індивід стає громадянином світу. Описані риси моралі виявляються за її концептуалізації з погляду імперативності – як системи норм. Інакше кажучи, мораль концептуалізується як сфера цінностей, що задається дихотомією добра і зла. За такого підходу, мораль оформилася як так звана етика блага і домінувала в історії філософії, вона постає не з боку її функціонування (яким чином вона діє, який характер вимоги, які соціальні та культурні механізми гарантують її реалізацію, якою має бути людина як суб'єкт моральності і т. ін.), а в аспекті того, до чого людина має прагнути і що заради цього робити, до яких наслідків приводять її вчинки» [2, с. 610–612].

Не виключено, що процес самоорганізації інформаційної цивілізації завершиться створенням сучасними філософами і етиками засад нової моралі, що буде спрямована на повне розкриття інтелектуального потенціалу пересічної людини та її «вживання» зі штучним інтелектом. Цей висновок є важливим для розуміння того моменту, коли завершиться етап зародження соціальної системи освіти інформаційної доби і почнеться процес її становлення.

Початок етапу становлення системи індустріальної освіти ми пов'язуємо з виходом на європейську освітянську арену руху Просвітництва з його ідеями гуманізму і професіоналізму (кінець XVII ст.), а завершення – зі становлення лібералізму і марксизму як світоглядних систем, здатних до запровадження власних моделей системи індустріальної освіти (кінець XIX ст.). За соціальним змістом це був період формування й утвердження в Європі буржуазних соціальних відносин. Йдеться про фіксацію того факту, що центр життя виробничої, культурної, соціально-політичної діяльності змістився в міста, де бурхливо почали розвиватися різноманітні форми промислової діяльності. Це призвело до появи машинного виробництва, яке революціонізувало далі всю людську діяльність загалом.

Відбуваються величезні зміни в розвитку наукового природознавства і філософії. Галілей вперше звернув увагу на розробку методології науки. Йому належить думка, що наука має спиратися на спостереження, експерименти і користування математичною мовою. Саме на цій основі Ньютон створив класичну механіку. Видатні філософи XVII ст. – Ф. Бекон, Т. Гоббс, Ф. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц та інші – звільнили філософію від схоластики і повернули її обличчям до науки. Основою філософського пізнання для них стала не сліпа віра, а розум, що спирається на логіку і факти. Власне, на ці складники процесу пізнання згодом спиралися представники німецької філософії: І. Кант, Г. Гегель, Л. Фейєрбах та ін.

І тільки в Новий час із його антропоцентричним світоглядом, коли людина вивільнилася з-під опіки і влади надприродного й була проголошена початком і причиною всього, що відбувається з нею у світі, свідомість перестає бути другорядним поняттям і набуває нового якісного виміру. Вперше було вжито Р. Декартом термін «свідомість» як особливу здатність душі. Він вважав, що свідомість – це інтелектуальна діяльність суб'єкта, який проектує світ. Вона відкрита тільки сама собі, тобто це самосвідомість. Свідомість Декарт подав у формі «я мислю», тобто фактично звів її до мислення, або до когнітивних актів [3].

Визначитись з освітянськими маркерами в цей період залишається складним кроком, оскільки в науковців із цього приводу немає узгодженого погляду. Немає згоди й серед дослідників більш глобального явища – індустріальної цивілізації.

Щодо різноманітних поглядів дослідників на індикатори становлення індустріальної цивілізації Г.П. Клімова зазначає: «У процесі з'ясування субстанціональної сутності становлення цивілізації як соціальної цілісності, що має особливу природу, а отже, виявлення базових підстав формування принципово нових умов, закономірностей функціонування і розвитку цивілізації, як об'єднуючих і інтегруючих підстав, виокремлюються: зростання і концентрація населення (Г. Чайдл, В. Файрсервіс та ін.), поява і певний обсяг додаткового продукту і його концентрація (Г. Чайдл, Р. Адамс, В.П. Люшечкін, В.М. Массон та ін.), розвинена іригація (Дж. Брейдвуд, В. Файрсервіс), збільшення динамічності суспільства, зокрема завдяки винаходу колеса (С. Пігот, В.М. Массон та ін.), соціальна диференціація (Р. Адамс, К. Фланері та ін.), ускладнення управлінської системи і необхідність концентрації влади (Р. Адамс, В.М. Массон та ін.), спеціалізація виробництва, розвиток ремесла, поділ праці (Р. Адамс, Т.М. Д'яконов, В.М. Массон, Х. Ніссен, К.К. Ламберг-Карлівський та ін.), суспільне багатство, що пов'язує індивідів суспільним інтересом (Л.І. Новікова), панування людей над людьми, новий (розділений) тип виробництва (Е.В. Сайко) та ін. [4, с. 30]. Розібратися в різноманітних пропозиціях критеріальної бази можна тільки завдяки генетичному аналізу, оскільки принципових суперечностей між пропозиціями наведених дослідників, на наш погляд, немає.

Оскільки нам треба обов'язково прийняти рішення з цього приводу, ми зупиняємось на тому, що становлення індустріальної освіти як автономної соціальної системи почалося з кінця XVII ст. за умов відповідності зовнішніх обставин для породження суспільного поділу праці і появи специфічної освітянської діяльності як порівняно самостійного явища, а завершилось її конституюванням наприкінці XIX ст.

Отже, період зростання системи індустріальної освіти ми позначаємо терміном кінець XVII ст. – кінець XIX ст. При цьому нагадуємо, що в цьому випадку ми «прив'язуємось» до етапів саморозгортання науково-технічних революцій, оскільки саме вони не тільки докорінно змінюють наукову картину світу, але й оновлюють усі технологічні процеси і тому постійно вимагають і зумовлюють модернізацію системи індустріальної освіти. Модернізація системи освіти мала гарантувати відповідність робочої сили і національної еліти змінам у планетарному організмі. Ці процеси природними узами пов'язані один з одним.

XVI–XVIII ст. в еволюції європейської цивілізації були періодом переходу від феодального до індустріального суспільства. Потужним атрактором цього руху було Просвітництво. Значну роль у процесі породження індустріальної цивілізації відіграли буржуазні революції в Нідерландах (1566–1609 рр.), Англії (1640–1660 рр.), Північній Америці (1775–1783 рр.), Франції (1789–1794 рр.). Перехідна епоха полягала в розкладанні феодального господарства і генезі основних ознак індустріального суспільства, яке внаслідок промислового перевороту в Англії і Французької буржуазної революції перетворилося на панівний клас.

Становлення індустріальної цивілізації пов'язане з розвитком мануфактурного виробництва, оскільки від ролі мануфактури в економічній структурі країн залежав розвиток їх загалом. Господарство XVI–XVIII ст. можна охарактеризувати як мануфактурне, що засноване на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі. Це стадія промисловості, що історично передувала великому машинному виробництву. Існували два типи мануфактур – розсіяна (децентралізована) та централізована.

Передумови індустріалізації сільського господарства формувалися у трьох основних напрямках: створення буржуазних форм земельної власності, перетворення феодальної ренти на капіталістичну, зростання товарності. Ці процеси відбивали боротьбу між ринковим підприємництвом і дрібнотоварним виробництвом. Ця боротьба завжди виправдовувалась моральними постулатами тієї чи іншої протидіючої сили. Відбулися значні зрушення у сфері обігу і розподілу. Просте товарне виробництво переростало в ринкове, розвивався міжнародний поділ праці, формувалися національні, європейські та світові ринки товарів і грошей. Панівну роль тут відігравали Голландія і Англія. Європейські феодальні країни були вилучені зі світового ринку і перетворилися на країн-продавців продукції своїх аграрних економік. Почалося формування світового ринку як складової частини індустріальної економіки. Центрами світової торгівлі стали спочатку Лісабон, Севілья, з середини XVI ст. – Антверпен, у XVII ст. – Амстердам, у XVIII ст. – Лондон.

У цей період для духовного життя характерні значні досягнення в галузі науки і техніки. Посилився, що для нашого дослідження є надзвичайно важливим фактом, між- та внутрішньогалузевий поділ праці. У XVI ст. виокремилось, наприклад, майже 100 основних ремесел, а у XVIII – 200. Лише в текстильній галузі було введено понад 20 спеціальностей. Так поступово формувалась потреба в масовій професійній підготовці робітників нової генерації.

Французька революція (1789–1794 рр.) набула загальноєвропейського і світового характеру. Вона зумовила кінець перехідного періоду та перемогу індустріального суспільства. «Замість, по суті, незалежних індивідів та громад, вона вперше в історії створила ситуацію, коли величезна маса продовольчих продуктів, товарів і послуг вироблялася на продаж, для бартеру, або обміну. Вона практично ліквідувала ті продукти, які вироблялися для власного споживання, для споживання безпосередньо виробником та його чи її сім'єю, і створила цивілізацію, в якій майже ніхто, навіть фермер, більше не був незалежним. Кожен потрапив майже в цілковиту залежність від продовольчих продуктів, товарів і послуг, вироблених кимось іншим» [5, с. 43].

Нагадуємо, що ця унікальна подія, мається на увазі індустріалізація планетарного простору, тривала майже два століття. Причину такого повільного становлення системи індустріальної освіти ми вбачаємо в тому, що: по-перше, кожна окрема країна створювала її у своєму специфічному середовищі; по-друге, в умовах аксіологічного вакууму, оскільки цінності індустріальної цивілізації надто повільно заявляли про своє існування; по-третє, було повністю відсутнє теоретичне обґрунтування її структури, функцій, технологічного і організаційного забезпечення; по-четверте, повільне становлення органів галузевого управління і нормативної бази створення системи індустріальної освіти; по-п'яте, фактично вона була без відповідного кадрового забезпечення; по-шосте, доволі негативна міжнародна обстановка, що постійно спалахувала гострими військовими конфліктами.

Наведені вище обставини суттєво вплинули на зміст, форми і темпи формування системи індустріальної освіти як цілісності. Найбільш суттєвим чинником тут є стан внутрішнього середовища. Середовище ми розуміємо як «сукупність зовнішніх впливів, під тиском яких знаходиться система, але взятих саме щодо неї. Тому інша система – інше середовище» [7, с. 110]. Далі ми прокоментуємо, як саме відбувалось становлення системи індустріальної освіти в провідних країнах світу.

Зовнішні умови на цьому етапі, що тривав неймовірно довгий період, кардинально змінювались кілька разів. В історичній науці він отримав, як відомо, назву «Новий час». Новий етап змінив на європейському просторі усі матеріальні і духовні складники суспільного життя. Звісно, що він торкнувся й моральних засад навчання і виховання людини,

оскільки наступ індустріалізму відбувався доволі агресивно, і треба було мати дедалі більше і більше робочої сили для задоволення потреб промислового виробництва. Причому оновлення промислової бази відбувалось на якісно новій індустріальній основі, якій навіть підкорилась поведінка капіталістичних держав. Цей період ще далеко не випадково називають періодом становлення класичного капіталізму. Система індустріалізму сформувалась повністю і тому стала класичною, оскільки класичною стала наука і філософія, що породили класиків педагогічної думки.

Ми в першому підході до дослідження цього етапу не будемо поділяти його на численні під етапи на довгому шляху становлення системи індустріальної освіти, які, безумовно, можуть виокремити класичні історики або історики педагогіки. Тому ми виокремимо тільки три специфічні періоди: 1) Просвітництво; 2) романтизм; 3) «чистий» капіталізм. Це означає, що умови формування системи індустріальної освіти на початку Нового часу зумовлював рух Просвітництва, на наступному кроці він логічно став заперечуватися антибуржуазним рухом романтизму, а згодом на планетарну арену виступив капіталізм як якісно нова формація, що змела феодалізм з усіма його матеріальними і духовними складниками.

Тенденції, що виникли, отримали подальший розвиток і посилення в XVIII ст. – столітті Просвітництва. Філософи-просвітители, особливо французькі, ще більше піднесли авторитет і значення розуму і науки, зробили винятково актуальним гуманізм епохи Відродження. Просвітители розробили концепцію нового суспільства, ядро якої становили універсальні загальнолюдські принципи, ідеали і цінності: свобода, рівність, справедливість, розум, прогрес і т. ін. Найважливішою рисою цієї концепції став футуризм у широкому сенсі слова, тобто радикальний розрив із минулим і спрямованість у «світле майбутнє», в якому мають торжествувати зазначені ідеали і цінності. Примітно, що лідери Великої французької революції, підкреслюючи радикальний розрив із минулим, оголосили 1793 рік першим роком « нової ери ».

Основними засобами побудови нового суспільства і досягнення світлого майбутнього проголошуються освіта і виховання. Вирішальна роль при цьому відводиться розуму, його прогресу і здатності людини до нескінченного вдосконалення.

У філософів-просвітителів проєкт модерну (сучасності) постає в завершеному вигляді. Можна сказати, що вони заснували нову релігію і віру – віру в розум і прогрес [7, с. 302–303]. Це була принципово інша моральна настанова планетарної спільноти, що вступила на незворотний шлях переможного індустріалізму.

Висновки. Таким чином, суспільна мораль визначає момент переходу системи від етапу зародження до етапу зростання системи освіти в будь-якій формі цивілізаційного розвитку. По-перше, це означає, що до тих пір, поки сучасна світова спільнота не почне напрацьовувати нову мораль інформаційної доби, її система освіти буде знаходитись у стані самоорганізації, а її буття буде знаходитись у глибинах планетарного соціального організму, незважаючи на масштаби глобалізації і міру інформатизації суспільства.

По-друге, нова ціннісна система суспільства, що виникне у просторі інформаційної доби, на основі нової моралі буде потребувати правового унормування, що приведе до перегляду міжнародного права, оскільки світ стає цілісним і відливається за лекалами світового суспільства знань.

Список використаної літератури

1. Моралисты. Философская энциклопедия. URL: [https://dic.academic.ru /dic.nsf/enc_philosophy/2743/МОРАЛИСТЫ](https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/2743/МОРАЛИСТЫ).
2. Новая философская энциклопедия. Москва : Мысль, 2010. Т. 2. С. 610–612.
3. Проблема свідомості в історії філософії. URL: <http://www.ebk.net.ua/Book/synopsis/filosofiya/part5/030.htm>.
4. Климова Г.П. Образование в контексте цивилизационного развития : монография. Харьков: ФЛ-П Вапнярчук Н.Н., 2007. С. 30.
5. Тоффлер. Третья Хвиля /3 англ. пер. А. Євса. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2000. С. 43.
6. Богданов А.А. Всеобщая организационная наука. Текстология. В 2 т. Москва : Экономика, 1989. Т. 2. С. 110.
7. Философия : учебник для вузов / под общ. ред. В.В. Миронова. Москва : 2005. С. 302–303.

THE ROLE OF PUBLIC MORALITY IN THE LIFE CYCLE OF EDUCATION SYSTEMS OF INDUSTRIAL CIVILIZATION**Vasyl Zinkevych**

*Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University,
Department of Economics and Management
Ivan Franko str., 24, 82100, Drohobych, Lviv region, Ukraine*

The article analyzes the role of public morality in the self-deployment of the industrial education system; education is seen not simply as an organ, but as a system forming core of civilization and its main property is to train generations of people who, on the one hand, serve the available productive forces and, on the other, project the future of the world community. Two instruments are used as specific means of cognitive activity: the civilizational approach and the paradigm of the life cycle of social systems. The growth for biological and social systems is known to occur in homeothesis mode. An extremely “subtle” point is determining the transition point of the education system from the stage of self-organization to the stage of sustainable growth. According to the author’s hypothesis, this can be recorded by the emergence of sprouts of new morality. Therefore, a well-known period was in the space of industrial civilization when the minds of the European community were aimed at formalizing precisely the moral foundations of a new industrial form of human life. Thanks to the efforts of the French moralists, the energy of the European community was directed to “quench” the natural passions of man in order to create an informal normative system for regulating human behavior in civil society as opposed to state law. In social terms, it was a period of formation and establishment of bourgeois social relations in Europe. This led to machine production, which further revolutionized all human activity in general. With the emergence of a new morality, the process of formation of an industrial society was governed initially by norms of morality, informally recognized by community and then regulation is fixed by state law. Therefore, it is not by chance that the Sophists, Mandeville and Golbach considered morality as an instrument of power. Education and upbringing are proclaimed as the main means of building a new society and achieving a bright future. The decisive role in this is given to the mind, its progress and the ability of man to infinite improvement. In the Enlightenment philosophers, the project of modernity is completed. It could be said that they have founded a new religion and belief - faith in reason and progress. It was a fundamentally different moral instruction of the planetary community, which took the irreversible path of victorious industrialism.

Key words: industrial education, upbringing, life cycle, growth, conditions, morality, law, homeothesis, bourgeois relations, the state.

УДК 272/273:2-675:2-1:001.82

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.6>

ПРОБЛЕМАТИКА ЕКУМЕНІЗМУ В КАТОЛИЦЬКІЙ ЦЕРКВІ ДО П ВАТИКАНСЬКОГО СОБОРУ: ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

Андрій Квік

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна*

Сучасний світ стоїть перед лицем таких викликів сьогодення, як глобалізація, секуляризація, споживацька культура, гедоністичний світогляд та інші, з чого випливає необхідність свідчення Христового Євангелія сучасному світу задля збереження християнської моралі, що лежить в основі єдності народів та мирного співжиття різних культур та націй. Наріжним каменем такого свідчення є повна й видима єдність цілої Церкви Христової. Прагнення такої єдності виражається терміном «єкуменізм», змістом якого є рух до повноти християнства або більшої єдності християн. Він може розвиватися всередині Церкви, але найкращим його розвитком є формування взаємовідносин між Церквами.

У статті здійснено спробу історичного екскурсу в минуле історії християнства з метою з'ясування витоків та причин феномена єкуменізму. Розкриті регіональні особливості єкуменічних відносин, у тому числі й в Україні, де єкуменічні відносини проходили такі етапи формування, що виявлялися в появі міжконфесійних діалогів з єкуменічним потенціалом та консолідації християн у суспільних питаннях, у протистоянні секулярній та арелігійній культурі. На особливості розуміння християнської єдності дуже сильно впливає саморозуміння, самоідентифікація християнських церков, яка виражена в їхній еклезіології. Спираючись на аналіз розвитку єкуменізму, встановлено, що від самих витоків християнства процес інтеграції та дезінтеграції християн відбувався на основі догматичних та субординаційних питань. Однак у різні історичні періоди знаходилися провідні релігійні діячі, котрі мали за мету консолідувати християнську спільноту з метою подолання інтернаціональних сепарацій. Єкуменізм характеризується як рух за об'єднання християнських церков, досягнення єдності у віросповіданні і створення єкуменічної Церкви. Одне з основних завдань єкуменічного руху – це виробити доктрину щодо суті та умов єдності християнських церков. Наслідком такої єдності стане консолідація суспільства, що допоможе вистояти моральним цінностям у складні часи перемін, які ставлять перед нашим лицем релігійно-суспільні виклики ХХ–ХХІ століття. Зокрема, це визнання релігійної свободи, расова, релігійна та гендерна дискримінація, глобальні екологічні проблеми, що є наслідком споживацького ставлення та брак любові і милосердя, що проявляються в жорсткій нетерпимості між народами. Єкуменічний рух має на меті досягнення суспільного блага в душі християнського служіння.

Ключові слова: єкуменізм, примат, схизма, сопричастя, унія, католицька церква.

Актуальність статті впливає з того, що єкуменізм є однією з характерних рис християнства ХХ ст. для світу та зокрема для України. Генезис єкуменічного руху та відносин між християнськими церквами у світі є моделлю розвитку міжконфесійних відносин в Україні: від поступового спадання гострих міжцерковних конфліктів та конкурентного співіснування до формування толерантних відносин, співпраці та діалогу. Єкуменізм вплинув на розвиток християнської теології, християнських інституцій, а головне – на формування якісно нового типу міжконфесійних, міжцерковних відносин – єкуменічних відносин.

Мега статті. З огляду на актуальність та ступінь наукової розробки проблеми основною метою є здійснення філософсько-релігійнознавчого аналізу феномена єкуменізму в Католицькій Церкві.

Екуменізм (гр. οἰκουμένη «всесвіт заселений») – це загальносвітовий рух серед християн, які визнають Ісуса як Господа і спасителя і, натхненні Святим Духом – через молитву, діалог та іншими способами, – шукають можливості усунення перешкод та досягнення такої єдності церкви, якої прагнув Христос: «щоб усі були одно» (Ів. 17:21). «Один Господь, одна віра, одне хрещення. Один Бог і Отець усіх, що над усіма й через усіх і в усіх» (Еф. 4:5–6) [18, с. 214].

З цих рядків Святого Письма чітко простежується христоцентричність екуменізму, оскільки Христос говорить «усі одно» і ця єдність, яка проявляється в одній вірі та в одному хрещенні, повинна вести християн до єдності, центром якої є сам Христос. Це так званий екуменізм життя, який має проявлятися не в спільній правлячій ієрархії чи сповненні культу, а в правдивій, христоцентричній єдності віри.

Коли ми говоримо про екуменізм і діалог життя, то маємо на увазі те нове життя, дароване нам через хрещення в ім'я Триєдиного Бога: життя в Ісусі Христі і у Святому Духові. Хрещення вводить нас до єдиного Тіла Христового, до єдиної Церкви (Гал. 3:28; 1 Кор. 12:13; Еф. 4:4). Тому екуменізм починається не з чистого аркуша; вихідна точка – не роз'єднані церкви, яким пізніше належить об'єднатися. В єдиному хрещенні нам уже дано фундаментальну, нехай і неповну, єдність. Звернення в думках до нашого хрещення і до даних у хрещенні обітниць, які ми відновлюємо щороку у великодню ніч, – ось вихідна точка і критерій екуменізму життя.

Екуменічний рух ґрунтується на сповіданні віри нерозділеної Церкви перших століть, на вірі у Христа як Сина Божого і на вірі в Триєдиного Бога. Без цих біблійних і догматичних основ екуменізм не може існувати [11, с. 141].

Передумовами та причинами виникнення екуменічного руху є церковні схизми та історичні події, які вплинули на розлад єдиних коренів церкви. З самих тільки початків християнства в молодих громадах виникали різні непорозуміння, що вели до розколів.

Вже у 49 році в Єрусалимі відбувся Апостольський собор, перед яким було важке завдання: чи навернених поган зобов'язувати до приписів Закону Мойсея після того, як цей Закон вдосконалив Христос? Як наслідок, було випрацьовано непохитну засаду, що обрізання не є кінцевим для спасіння [19, с. 204].

Наступним етапом у поділі Церкви стали різного роду схизми. Возвеличення Константинополя як церковного центру з IV ст. н. е., і протест інших церков із цього приводу був лише одним із приводів виникнення тодішніх схизм. Підвищення церковного статусу мало відбутися завдяки державній адміністрації. Тобто створене Церквою мало бути змінене апостольським авторитетом, оскільки державна влада намагалася встановити в церкві новий порядок. Римські папи потенційно виступали проти мотивації Сходу стосовно піднесення Константинополя на друге місце після Риму. Вони прагнули відмежувати суттєво відмінний еклезіологічний фундамент примату, традиційно визнаного за Римським престолом церквами, від підвищення ієрархічного статусу Константинопольської церкви, підтверджений собором та імператором з огляду на світський статус столичного міста. Вже II Вселенський собор 381 року, що відбувся в Константинополі, своїм III канонам проголосив, що константинопольський єпископ має «перевагу честі» безпосередньо після римського, оскільки «цей град є Новий Рим». Константинопольська церква, використавши імператорську прихильність, домоглася, що на IV Вселенському соборі в Халкедоні XXVI канонам Константинопольська кафедра була зрівняна з Римською. Відзначається комплекс апостольської кафедри, який існував у Константинополі і був потужним стимулом суперництва з Римом [2, с. 83].

Поряд з ідеологією «Нового Риму» культивувався переказ про діяльність апостола Андрія як першого проповідника християнства в тому регіоні, де згодом був заснований Константинополь. Константинопольські ієрархи домагалися від Римської церкви права називатися Вселенською. Листування з цього питання між патріархом Михаїлом Керуларієм та папою Левом IX тривало ще в середині XI ст., незадовго до розколу [19, с. 225].

Ів Конгар у своїй книзі цитує два дослідження з історії Церкви. В одному з них говориться, що за 464 роки, які минули з часу єдиновладдя правління Константина до Сьомого Вселенського собору, між греками і латинянами було п'ять схизм, які тривали 203 роки. Друге дослідження твердить про сім схизм загальною тривалістю 217 років [8, с. 34].

Однак не варто забувати, що обидві Церкви перебували в повній єдності, яку забезпечували обмін синодиками та інтронізаційними листами після обрання кожного нового митрополита на патріарший престол, включення імен нових ієрархів до літургійних диптихів головних Церков, листування та обмін послами. На тип цих зв'язків вказує збережена у відповідних архівах офіційна кореспонденція, що її патріарші Церкви вели між собою та з імператорською канцелярією [7, с. 102]. Крім того, з часів папи Лева Великого Римський престол мав власного апокрізарія (постійного представника) при Константинопольському імператорському дворі. Вагомим фактором цієї видимої єдності між церквами була офіційна участь у Вселенських соборах.

Період після Сьомого Вселенського собору був позначений зростаючим суперництвом між Сходом і папством. За історіографічною традицією схизма між Східною і Західною церквами відбулася у два етапи: перший окреслено правлінням Константинопольського патріарха Фотія (863–867 рр.; 877–886 рр.), другий – анафематизмами 1054 року, які означили, за переконанням обох сторін, остаточний розрив (схизму) між церквами Сходу і Заходу, між православною і католицькою церквами [1, с. 273].

Сучасна церковна традиція стверджує, що так звана «Схизма Фотія» і церковний розкол 1054 р. є лише кульмінаційними точками в дуже складній історії непростих взаємовідносин. Схизма між Сходом і Заходом не виникла раптово внаслідок однієї події, а стала в результаті повільного, невизначеного і поступового процесу [16, с. 301].

У конфлікті між Константинополем і Римом від часу патріархату Фотія, тобто від IX ст., існували два важливі моменти суперечки. Насамперед це були розбіжності в теологічному тлумаченні походження Святого Духа. З візантійської точки зору суперечка про походження Святого Духа була й залишається основною перешкодою в богословському діалозі, оскільки існує думка про те, що західне тлумачення Пресвятої Трійці (святий Августин, святий Тома Аквінський) перенаголошувало на відмінності осіб на шкоду тринітарної єдності.

Другим елементом конфлікту були папські вимоги примату. Православні вбачають в особі Папи старшого брата в складі вселенського християнського єпископату як першого за почесністю і в пастирському служінні. Для них Папа Римський не посідає першості прямої влади та юрисдикції над християнським Сходом, тому вони не приймають догми, згідно з якою Папа має особливу харизму непомильності, якої інші єпископи не мають [3, с. 412].

Варто зауважити, що східна полемічна література проти папського примату не дуже чисельна, оскільки ця суперечка вважалася більш питанням церковного права, ніж догматичною проблемою [5, с. 87]. Першорядним догматичним питанням залишалася суперечка щодо походження Святого Духа [10, с. 408].

Таким чином, можемо зробити висновок, що поділ Римської імперії та піднесення Константинополя як релігійного центру, багаточисельні релігійні схизми та церковні розколи стали історичними передумовами виникнення єкуменічного руху.

Що ж стосується екуменічного досвіду українського християнства з часу хрещення Київської Русі до XX століття, то християнство було прийняте та утвердилося на Київській Русі тоді, коли вся Христова Церква жила у повному церковному сопричасті. Християнство в Київській Русі було православним за вірою і католицьким у любові, бо перебувало в повній єдності з Апостольським Престолом св. Петра і з усією Церквою [19, с. 214].

Христова Церква в Україні, відома за часів хрещення Русі як Київська митрополія, історично виростала з візантійської традиції, органічно поєднаної з кирило-мефодіївською спадщиною та автохтонною культурою [13, с. 92]. Святі Кирило і Мефодій застосували візантійський обряд до потреб слов'янських народів, створили для слов'ян окреме письмо на зразок грецької абетки, і таким чином візантійський обряд «прийнявся» у слов'янській формі, або ж став візантійсько-слов'янським обрядом [19, с. 240]. Очевидним є той факт, що християнська Русь-Україна стала членом Вселенської Католицької Церкви в 60-х роках IX ст., будучи, як і тодішня Візантійська Церква, в єдності з Римом. Ця «вселенська канонічність» ранньої Київської Церкви підтверджується також вживанням у той час богослужбових книг слов'янською мовою та відправлення богослужб в слов'янському обряді, які уклали святі брати Кирило і Мефодій та навіть переконали синод єпископів Христової Вселенської Церкви в необхідності їх впровадження серед слов'янських народів, а папа Андріан II у 867 році офіційно затвердив вживання слов'янської мови у Божественній Літургії та в такий спосіб своєю владою запровадив цей новий, слов'янський обряд у всій Вселенській Церкві, котрий і поширили в Україні ці святі. Того ж 867 року константинопольський патріарх Ігнатій вислав на Україну митрополита-болгарина Михаїла, що засвідчило формування структури тодішньої Київської Церкви, котра була складовою частиною Вселенської Церкви, про що свідчить також статут Льва VI Філософа (886–912), в якому під номером 61 значиться Руська митрополія [12, с. 517].

Будучи складовою частиною Царгородського патріархату й щедро черпаючи з богословських, літургійних, канонічних і духовних джерел християнського Сходу, Київська Церква перебувала в сопричасній єдності з Церквою Заходу та Петровим наступником – Папою Римським [13, с. 47].

Хрещення Русі-України 988 року стало підтвердженням католицького, тобто вселенського, характеру тодішнього українського християнства, і успадкування ним католицьких традицій доволідимирового українського християнства. Цього ж таки 988 року до Києва прибули послі з Риму від папи та принесли мощі святих, що стало актом привітання, яке Апостольський Престіл передав новому християнському правителю Європи [19, с. 149].

Офіційні контакти з католицькою церквою розпочала княгиня Ольга (945–963 рр.): в 959 та 962 роках вона посилала послів до імператора Оттона I з проханням прислати духовенство для християнської місії на Україні. Контакти з Римом набули подальшого розвитку за час правління князя Ярополка (972–978 рр.). У 977 р. папа Бенедикт VII вперше в історії України вислав своїх послів до Русі на прохання князя для заснування католицької ієрархії.

Після розколу 1054 р. Київська Церква рідко входила в прямі суперечки між Римом і Царгородом, часом намагаючись ініціювати або активно підтримувати зусилля, спрямовані на відновлення вселенської християнської єдності. Потрібно підкреслити, що візантійські події 1054 р. не мали жодного значення і впливу на католицький характер ідентичності Руської Церкви. Вона не тільки фактично, але і формально не ступила на шлях розколу Христової Церкви, і, що важливо, папські легати після Константинополя виїхали до Києва, де були прийняті з великими почестями князем Ізяславом I і залишили йому копію автентичної булли про екскомуніку Керуларія, котра пізніше була вислана князем Ізяславом імператору Михаїлу VI Стратіоту (1056–1057 рр.), а останній на її підставі

засудив Керуларія на вигнання [12, с. 603]. Єдність Церкви Київської Русі з католицькою церквою тривала і після розколу між Римом і Константинополем. Свідченням цього є лист папи св. Григорія VII до князя Київської Русі Ізяслава I з 17 квітня 1075 року. Папа Григорій VII (1073–1085), пишучи листа до київського князя Ізяслава I, іменує його королем, а його державу – королівством. Гідним уваги є той факт, що князь Ізяслав, перебуваючи у складному становищі, звернувся до папи Григорія VII та вислав до Риму свого сина Ярополка, віддаючи себе і свою державу під опіку Папи [19, с. 270]. Впродовж наступних XII–XVII ст. Руська Церква і надалі засвідчувала своє прагнення до збереження вселенсько-помісної еклесіологічної ідентичності. Так, в 1147 р. київський князь Ізяслав II Мстиславович без відома Візантії скликав собор руської ієрархії, на якому було вибрано і поставлено на митрополичий престіл русича Кліма Смолятича через покладання на його голову мощів святого мученика Христової Церкви – папи Климента (88–97 рр.), які збереглися в Софійському Соборі від часу хрещення Русі-України. Саме цей акт став символічним підкресленням католицької ідентичності Руської Церкви – визнанням авторитету голови Вселенської Церкви – Римського архієрея [12, с. 377].

Старання Київської Церкви в процесі відновлення єдності, знайшли своє продовження в так званій унії короля Данила Галицького з Римом, згодом у Флорентійській унії, а пізніше Берестейській унії [12, с. 382]. Київський митрополит Григорій Цимблак за підтримки провідників об'єднаних в 1413 р. Польської і Литовської держав він бере участь у XVI Вселенському Соборі католицької церкви в Констанці (1414–1418 рр.), виступивши 25 лютого 1418 р. з ініціативою – проектом унії Східної і Західної Церков, в якому запропонував скликати з цією метою спеціальний вселенський собор. Силою об'єктивних обставин ця ініціатива не була реалізована, проте посіяне митрополитом Григорієм зерно примирення Церков не загинуло, а принесло багаті плоди на наступному – XVII Вселенському Ферраро-Флорентійському соборі (1437–1439 рр.) [12, с. 224]. Флорентійський собор став значущою подією в історії Вселенської Церкви. На соборі було відновлено повноту церковної єдності між православним Сходом, який уособлювали Константинопольський патріарх Йосиф II, численні митрополити і клір, а також візантійський імператор Йоан VIII Палеолог, і католицьким Заходом – особа єпископа Риму Євгена IV і західних єпископів [19, с. 113]. На Флорентійському соборі митрополиту Ісидору було доручено очолити представництво Східної Церкви.

Флорентійській унії судилося коротке життя. Маємо свідчення, що на всіх теренах, де було зроблено спроби промудгувати Флорентійську унію, сприйняття Ферраро-Флорентійського собору було вкрай негативним [19, с. 144].

Натомість у Київській Церкві унійні ідеї собору не лише знайшли повну підтримку серед духовенства і вірних, але і в державі – польсько-угорський король Владислав Ягайлович 22 березня 1443 р. видав так званий «Диплом Владислава» про зрівняння в правах і привілеях українського духовенства з латинським на території тодішніх Польщі, Угорщини і Литви, відповідно до постанов Ферраро-Флорентійського собору.

У 1593–1594 рр. в українській церкві з'явилися два проекти з'єднання церкви, які незабаром призвели до порозуміння. На синоді Українсько-Білоруської церкви, який відбувся в червні 1595 р. у Бересті, синодальні отці підготували і остаточно уклали перелік умов, так звані «Артикули для унії». Цей документ історики іменують «Конституцією Української католицької церкви», оскільки в ньому висловлені умови унії та віддзеркалено увесь процес пробудження католицькості в українсько-білоруському єпископаті та формування ним програми католицького реформування київського християнства XVI–XVII ст. [12, с. 399]. Історична подія для Українсько-білоруської церкви відбулася 9 жовтня 1596 р.

у Бресті в храмі святого Миколая, де в присутності папських легатів був урочисто проголошений акт унії. У часі підготовки Берестейського Собору опозиція до унії під проводом князя Острозького об'єдналася і на Соборі в Бресті прибула окремою партією, котра відкинула унію і на власному соборі викляла унійний собор, на що перший також відповів викляттям православного собору. Ця подія спричинила важкі наслідки для українського християнства – поділ його на два полемізуючі і навіть ворогуючі табори.

Важливе екуменічне значення мали спроби подолання розколу Української церкви у XVII ст. Ці спроби пов'язані головним чином з іменами католицького митрополита Йосифа Вельямина Рутського (1614–1637 рр.) та православного митрополита Петра Могили (1632–1646 рр.). Саме ці особи в дуже несприятливий історичний час (період звинувачень і гострих міжконфесійних сутичок) зважилися на важливі взаємні контакти та опрацювали ідеї про утворення єдиного Патріархату [16, с. 352]. Після смерті обох митрополитів – Й.В. Рутського та П. Могили, будь-які кроки до зближення стали неможливими, й обидві Київські Митрополії (католицька і православна) увійшли в тривалу історичну смугу безкомпромісного протистояння. І треба було з'явитися провісницькому духу митрополита Андрея Шептицького (1900–1944), щоб ідею об'єднання церков в єдиному патріархаті було знову видобуто із забуття [15, с. 138]. Вже від початків і впродовж усієї своєї діяльності митрополит Андрей Шептицький приділяє особливу увагу налагодженню екуменічних зв'язків спершу з російськими католиками, а пізніше через них і з православними як у Росії, так і в Польщі, оскільки, на його переконання, історія відвела Українській греко-католицькій церкві особливу роль – посередника поєднання Сходу і Заходу [12, с. 286]. У декреті «Праця над з'єднанням Церков», проголошеному Шептицьким на архієпархіальному соборі 1940 р., у Львові говориться: «Працю для з'єднання Церков мусимо вважати за таку, яку Боже Провидіння призначає нам особливішим способом. Будучи в Західній Україні одинокою віткою українського народу, що зберегла святу вселенську віру і візантійсько-слов'янський обряд, ми тим більше від усіх слов'ян і католиків можемо зробити для тієї справи, а коли можемо, то й до того зобов'язанні, братня любов зневолює нас до того» [9, с. 356].

У 1905 р., одразу після революції в Росії Шептицький взявся за організацію католицької спільноти серед росіян, став її провідником. Під час подорожі до Москви 1905 р. митрополит Андрей познайомився з прихильним до справи об'єднання східних християн православним архієпископом Смоленським Петром і єпископом Трифоном. Протягом другої подорожі до Москви 1907 р. Шептицькому вдалося зустрітися з єпископом старообрядців І. Узовим, який теж дуже прихильно поставився до ідеї об'єднання християн. Ці контакти стали реальним підтвердженням зближення між церквами східної візантійської традиції, які раніше існували дуже ізольовано [17, с. 207]. У тому ж 1907 р. Шептицький спричинився до організації Російської католицької церкви. Супроти сильної багатомільйонної Російської православної церкви невелика група католиків у Санкт-Петербурзі та в Москві могла здаватися мізерною, але 1917 р. із цієї малої громади Шептицький утворив повноправну помісну церкву на чолі зі своїм екзархом.

Щодо Російської католицької церкви, то вона не ставила собі за мету якусь суто унійну діяльність. Але важливим був той факт, що саме її існування та вірне дотримання нею давніх російських літургійних, канонічних та богословських традицій підтверджували аргументи тих, хто наполягав на можливості бути «росіянином» і «католиком східного обряду» одночасно. Цей план мав здійснюватися протягом багатьох десятиліть, і за цей час насіння мала перерости в церкву, яка в перспективі могла б позитивно вплинути на ставлення православних росіян до ідеї церковного об'єднання [4, с. 29]. Ця ідея прими-

рення і порозуміння українських католиків і православних бачилась ним як шлях до єдності всіх українських церков, а також католицького Заходу і православного Сходу, але, розуміючи складність і труднощі здійснення цієї екуменічної ідеї, він вбачав у ній не нову унію, але єдино реальний спосіб оздоровлення духовного і національного стану українського народу через зближення обох гілок не лише українського, але й всього слов'янського християнства. Саме для цього з ініціативи митрополита відбулося в моравському Велеграді (Чехія) кілька екуменічних зустрічей та з'їздів православних і католиків слов'янського світу: в 1707, 1909, 1911, 1924, 1927, 1932 і 1937 рр., а також митрополит Андрей провадив широку унійну акцію під час своїх поїздок до Італії, Німеччини та Англії, зокрема, заснувавши в Голландії «Голяндський Унійний Апостолят» [12, с. 358].

Проблемі єдності українського народу та єдності українських церков Андрей Шептицький приділяв постійну увагу і під час німецької окупації України. Так, 30 грудня 1941 р. митрополит написав історичне послання до православних ієрархів в Україні, а в березні 1942 р. було написане друге екуменічне послання – лист до української православної інтелігенції, які у важкі часи воєнної окупації оживили велику ідею єдності українського християнства. У своєму листі Шептицький наголосив: «Я пропонував порозуміння свідомий того, що цілковита єдність, себто утворення одного віросповідання із кількох, могла би бути досягнена лише після довгого ряду дрібних порозумінь», тобто порозумінь, які передують цілковитому єднанню [4, с. 32]. Розпочинаючи з православними розмову по суті, митрополит Андрей прагнув знайти порозуміння, насамперед, у тих справах, які є спільними для обох церков: «Усі ми маємо один Символ Ісповідання Віри, одні книги св. Письма Старого і Нового Завіту, однаково хочемо бути християнами, визнавати Христа своїм Богом і Спасителем... маємо ті самі обряди, форми богочитання і ті самі богослужби, ті самі св. Таїнства Христові і ті самі форми приймання їх та уділювання» [14, с. 196].

Висновки. Стоячи перед лицем таких викликів сьогодення, як глобалізація, секуляризація, споживацька культура, гедоністичний світогляд та інші, християнство розуміє свою відповідальність за свідчення Христового Євангелія сучасному світові. Фундаментальною базою такого свідчення є повна й видима єдність цілої Церкви Христової. Прагнення такої єдності виражається в екуменізмі, що є логічним етапом розвитку християнства, а його виникнення як загальнохристиянської тенденції до об'єднання необхідно пов'язувати з об'єктивними внутрішніми та зовнішніми факторами.

Список використаної літератури

1. Бедуэл Г. Истори Церкви / Ги Бедуэл. Пер. с фр. Москва : Христианская Россия, 1996. 300 с.
2. Головащенко С. Історія християнства. Київ : Либідь, 1999. 350 с.
3. Григулевич Й. Папство ХХ століття. Київ : Політвидав України, 1988. 544 с.
4. Гузар Л. У пошуках гармонії. Львів, 2001. 48 с.
5. Джероза Ліберо. Церковне право / пер. з нім. Н. Щиглевської. Львів : Свічадо, 2001. 336 с.
6. Дорошенко В. Митрополит А. Шептицький і об'єднання Церков. *Про великого митрополита Андрея*. Йорктон : Бібліотека Логосу, 1961. Т. XXIII. 421 с.
7. Етерович М. Святий Престол і Україна. Київ, 2004. 224 с.
8. Ів Конгар. Дев'ятсот років опісля. Львів : Свічадо, 2000. 104 с.
9. Із декретів та правил Архієпископського Собору: Праця над з'єдиненням Церков. *Історія релігії: Збірник документів і матеріалів* / Упорядники: Е.В. Бистрицька, І.С. Зуляк. Тернопіль : Астон, 2003. 407 с.
10. Ісіченко І. Загальна церковна історія. Харків : Акта, 2000. 476 с.
11. Каспер В. Таїнство єдності: Євхаристія та Церква / пер. з нім. Київ : Дух і літера, 2010. 287 с.

12. Кияк С.Р. Ідентичність українського католицизму: генезис, проблеми, перспективи. Монографія. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. 632 с.
13. Концепція екуменічної позиції Української Греко-Католицької Церкви. Богословія. 2001. Т. 65. Кн. 1-4. 168 с.
14. Лист митрополита Шептицького до православних Архієреїв у справі порозуміння українців різних віросповідань. *Історія релігії : Збірник документів і матеріалів / Упорядник: Е.В. Бистрицька, І.С. Зуляк. Тернопіль : Астон, 2003. 424 с.*
15. Маринович М. Екуменічні процеси в Україні: аналіз історії та перспективи примирення: Україна в Граці. 1999. 209 с.
16. Мень А. Трудный путь к диалогу. Москва : Фонд имени А. Меня, 2001. 453 с.
17. Москалик Я. Ідея об'єднання Церкви за вченням митрополита Андрея Шептицького. *Богословія*. 2003. Т. 67. Кн. 1-2. 294 с.
18. На шляху до єдності: Підручник з екуменізму / Пер. з пол. А. Шкраб'юка. Львів : Свічадо, 1999. 364 с.
19. Хома І. Нарис історії Вселенської Церкви. Львів : «Стрім», 1995. 300 с.

PROBLEMS OF ECUMENISM IN THE CATHOLIC CHURCH BEFORE THE SECOND VATICAN COUNCIL: PHILOSOPHICAL-RELIGIOUS ANALYSIS

Andrii Kvik

*Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
Kotsyubynsky str., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine*

The modern world is the face of the challenges of today as globalization, secularization, consumerism culture, hedonistic worldview and others, which implies the need to witness to Christ's Gospel today's world to preserve Christian morality, the underlying unity of peoples and peaceful coexistence of different cultures and nations. The cornerstone of this is evidence of full and visible unity of the whole Church of Christ. The desire such unity is expressed by the term "ecumenism" whose content is moving to the fullness of Christianity or the greater Christian unity. It can develop within the Church, but its best development is the formation of relationships between the Churches.

The article attempts to make a historical excursion into the past history of Christianity, in order to find out the origins and causes of the phenomenon of ecumenism, to reveal regional peculiarities of ecumenical relations, including in Ukraine, where ecumenical relations underwent stages of formation, which were manifested in the emergence of inter-denominational dialogues the potential and consolidation of Christians in public matters, in opposition to secular, religious culture. The peculiarities of understanding Christian unity are very much influenced by the self-understanding, the self-identification of the Christian churches, which is expressed in their ecclesiology. Based on the analysis of the development of ecumenism, it has been established that from the very origins of Christianity, the process of integration and disintegration of Christians took place on the basis of dogmatic and subordination issues. However, in different historical periods, there were leading religious figures who aimed to consolidate the Christian community with a view to overcoming internal separations. Ecumenism is characterized as a movement for the unification of the Christian Churches, the achievement of unity in religion and the creation of an ecumenical Church. One of the main tasks of the ecumenical movement is to develop a doctrine on the essence and conditions of the unity of the Christian Churches. The consequence of such unity will be the consolidation of society, which will help to withstand moral values in difficult times of change, which pose before us the religious and social challenges of the XX–XXI century. In particular, this recognition of religious freedom, racial, religious and gender discrimination, global environmental problems resulting from consumer attitude and lack of love and compassion that manifested severe intolerance between peoples. The ecumenical movement seeks to achieve the common good in a spirit of Christian service.

Key words: ecumenism, primacy, schism, communion, union, Catholic Church.

УДК 130.2:37.013.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.7>

ФЕНОМЕН КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Ольга Ковалевська

*Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»,
гуманітарно-правовий факультет, кафедра філософії та суспільних наук
вул. Чкалова, 17, 61070, м. Харків, Україна*

Анастасія Копіна

*Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»,
гуманітарно-правовий факультет, кафедра філософії та суспільних наук
вул. Чкалова, 17, 61070, м. Харків, Україна*

Світлана Широка

*Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»,
гуманітарно-правовий факультет, кафедра філософії та суспільних наук
вул. Чкалова, 17, 61070, м. Харків, Україна*

Статтю присвячено філософському осмисленню психологічних та ментальних реакцій індивіда і соціуму на раптовість глобальної катастрофічної ситуації, пов'язаної з пандемією COVID-19. Увагу сфокусовано на проблемах вироблення індивідом здатності протистояти соціальному стресу, узгодження світоглядних, когнітивних та соціальних компетентностей із масштабними можливостями суспільства, висвітлення значущості особистісної визначеності в справі подолання нестандартних глобальних ситуацій шляхом формування критичного мислення. Наголошено, що факт раптовості появи драматичних глобальних ситуацій не є одиничним випадком, а буде повторюватися з певною періодичністю, і є нагальна потреба виробити певні принципи осмислення сучасного стану світу, а також розробити алгоритми поведінкових стратегій як на індивідуальному, так і глобальному рівні, тому що ці виклики стосуються не тільки близької перспективи переживання наслідків пандемії, але і зачіпають віддалене майбутнє існування людства. Підкреслено, що головну роль у цьому процесі відіграє критичне мислення як система розумової діяльності, що реалізує себе в аналітичному продуктивному процесі, який дає змогу досягти адекватних оцінок ситуації і виробити рекомендації до найбільш оптимальних форм інтелектуальної і соціальної поведінки. Критичне мислення характеризується яскраво вираженою когнітивною активністю, яка спирається на метазнання та такі критерії інтелектуальної діяльності, як ясність, глибина, кругозір, проникливість, прогностичний характер розумових процесів. Розглянуто особливості формування критичного мислення в умовах сьогоденного «невизначеного світу», де основними факторами впливу виступають інформатизація суспільства, поширення маніпулятивних технологій керування свідомістю та специфіка сучасного освітнього середовища, зокрема, впровадження дистанційної форми навчання. Наголошено на важливості існування творчого освітньо-інтелектуального простору як необхідної умови для формування навичок критичного мислення, соціалізації особистості, як підстави формування адекватного самосприйняття та підґрунтя навички орієнтування в міжкультурному просторі.

Ключові слова: критичне мислення, інформаційне суспільство, soft-skills, когнітивна стратегія, гуманітарна освіта, рефлексія.

Нині фраза «Світ вже ніколи не буде колишнім» вимовляється так часто, що вже здається заявленою і вельми банальною. Дійсно, світ переживає такий складний і катастрофічно неприємний період, пов'язаний із поширенням незвіданого і непередбачуваного у своїй поведінці вірусу, що дослідницька думка в різних областях знання заплуталася у власних поясненнях ситуації, привернула методи математичного моделювання для складання прогнозів і, спіткнувшись об власні твердження, почала спростовувати саму себе. Відразу утворилася армія альтернативних версій, а в соціальних мережах з'явилося багато новин, щодо яких важко дати однозначну відповідь, правдиві вони чи фейкові. Вони то вселяють надію на «нормалізацію», то розбивають погляди наукових авторитетів, які стали вже загальноприйнятими. У хаотичному русі стрічки новин заміготіли схеми, діаграми, розрахунки, моделі перспектив розвитку загальносвітової ситуації, які не додали впевненості в розуміння сформованої обставини, а, навпаки, ще більше заплутали свідомість індивіда і соціуму, що спричинило масштабне посилення негативних тенденцій: соціального песимізму і масових форм депресивного стану.

Виявилося, що звичний життєвий порядок, який раніше здавався непорушним, може бути моментально зруйнований «чорним лебедем» Нассіма Талеба [1, с. 84], і про перший помах крила цього непередбачуваного птаха ще довго будуть сперечатися філософи та медики, економісти та соціологи, а також всі, кого ця проблема зачепила тією чи іншою мірою.

Напевно, мине чимало часу, перш ніж холодне розсудливе бачення нинішньої ситуації принесе свої результати і світ отримає безцінний досвід теоретичної інтерпретації цієї проблеми, яка втілиться у стійку поведінкову стратегію глобалізованого соціального простору. А поки життя диктує необхідність вироблення рекомендацій, якими можна буде скористатися найближчим часом, хоча невідомо, наскільки цей найближчий час розтягнеться, адже, як вже було згадано, «світ вже ніколи не буде таким, як раніше».

Нині однією з найсерйозніших тем, обговорення яких набирає обертів у різних галузях знання, є проблема ментальної реакції соціуму на виклики, які стосуються не тільки близької перспективи переживання наслідків пандемії, але й зачіпають віддалене майбутнє існування людства. Стає зрозуміло, що факт раптовості появи драматичних глобальних ситуацій не виявиться одиничним випадком, а буде повторюватися з певною періодичністю, і світ має виробити якісь принципи його осмислення, а також розробити алгоритми поведінкових стратегій як на місцевому, регіональному, так і глобальному рівні [2, с. 29].

У цьому плані йдеться не тільки про вироблення індивідом здатності протистояти соціальному стресу, а й про вміння організувати своє життя так, щоб культурні компетенції співвідносилися з масштабними можливостями суспільства, інакше кажучи, щоб особистісна визначеність явилася проекцією громадських здібностей до подолання нестандартних глобальних ситуацій.

Ці вміння позначаються як гнучкі або м'які навички (soft skills) – комплекс важливих неспеціалізованих навичок, які останнім часом вважаються важливими для кар'єри. До них варто зарахувати швидкість адаптації до мінливих умов, вміння працювати в команді, особливості мислення (гнучкість, креативність і системність), менеджерські здатності (управління часом, організованість у вирішенні завдань, критичне мислення) і так далі. Нині ці навички можна назвати не стільки такими, що стосуються професії, скільки життєвими навичками, які в сукупності можуть захистити людину від драматичних і непередбачуваних життєвих обставин.

Якщо раніше вважалося, що ці навички можуть бути затребувані технологічно мінливим бізнес-середовищем, так, принаймні, інтерпретували їх ті, хто займався аналізом

ринку праці, то з появою глобальних ситуацій і тенденцій, що руйнують світ, про них стало можливим говорити стосовно ширших форм соціального існування – колективних форм адаптації до мінливих глобальних обставин, до яких можна зарахувати війни, епідемії, екологічні наслідки впровадження в життя планети незвичних для неї технологій [3, с. 536]. Нині їх можна визначити як життєво важливі навички, оскільки їх якісність виступає як організуючий початок усього суспільного життя і, дійсно, формує загальносвітовий уклад динамічно мінливого способу життя, в якому іноді людина як одиниця соціуму втрачається, а саме суспільство під впливом цього фактора деформує своє гуманітарне підґрунтя, перетворюючись на знеособлену технологічну силу [4, с. 42].

Серед цих навичок особливе місце займає критичне мислення, яке традиційно визначається як система розумової діяльності, що реалізує себе в аналітичному продуктивному процесі, який дає змогу досягти адекватних оцінок ситуації і виробити рекомендації до найбільш оптимальних форм інтелектуальної і соціальної поведінки. Тут є сенс погодитися з поділом критичного мислення на слабе і сильне, де під слабким розуміється така характеристика мислення особистості, яка спрямована на досягнення індивідуального блага без урахування його етичних наслідків для соціального оточення [5, с. 64].

Цей варіант розумової діяльності з усією його прагматичністю є цінним для індивіда, оскільки приносить швидку та наочну ефективність у різних життєвих обставинах, а також, як правило, виступає підставою для спадкового втілення себе в продовженні особистого роду. З іншого боку, сильне критичне мислення проникає в логіку проблеми без врахування особистої практичної і егоїстичної зацікавленості і тим самим забезпечує більш об'єктивний варіант її розгляду, а значить, є продуктивнішим і має тривалішу перспективу реалізації. У цьому випадку воно характеризується яскравіше вираженою когнітивною активністю, яка не тільки позиціонує себе вмінням порівнювати і класифікувати внутрішню аргументацію, але й спирається на метазнання та ширші критерії інтелектуальної діяльності. До них належать ясність, глибина, кругозір, проникливість, прогностичний характер розумових процесів, що сумарно дає творчий модус інтелектуальної діяльності, орієнтований на досягнення не нагального миттєвого результату, а формулювання оптимального для різних ситуацій висновку, який якраз і втілюється в практичних рекомендаціях поведінки і діяльності.

Проблема критичного мислення для філософії не нова. Ще в античній культурі звучали ідеї, що розуміння питань «хто є людина?» і «що таке світ?» неможливе без з'ясування того, що є розум як засіб світорозуміння, як спосіб побудови причинно-наслідкових зв'язків, в основі яких лежить суворя логічна побудова суджень, завдяки чому і розкривається сутність картини світу загалом і пояснення будь-якого об'єкта наукового пізнання зокрема.

Критичність мислення як філософська проблема проявляється повною мірою в епоху Просвітництва, коли ця тема стає ключовою в інтерпретації соціальної активності особистості, основою якої є баланс особистої свободи та відповідальності особи, що сприяє через масу колективних зусиль суспільному прогресу і процвітанню.

Філософська рефлексія гармонійно поєднала в цій проблематиці два фокуси: з одного боку, критичне мислення розумілося як продуктивний засіб досягнення нових знань, з іншого – як свідчення певної «якісності» соціального світу – його демократичної орієнтованості, коли інтелектуальна і ментальна свобода не обмежується ніякими рамками, а навпаки, отримує бонуси і преференції для свого розвитку.

Таким чином, виявляється, що критичне мислення є дволиким діалектичним Янусом – індивідуальна його характеристика детермінується особливостями соціального життя, а соціальний параметр базується на розвиненій специфіці індивідуальних форм

розумової діяльності. Таким чином, можна зробити висновок, що критичне мислення є мисленням соціальним, воно має значення не тільки в аспекті отримання нових знань, але і як регулятор поведінки, що виявляється в оптимальному виборі ідей, принципів, пріоритетів і теорій, які виходять за межі загальноприйнятих стереотипів і формують об'єктивність суджень, заснованих на прагненні до пошуків істини.

Наш час диктує нові алгоритми формування критичного мислення. Для нинішньої ситуації і майбутніх викликів катастрофічного порядку воно стає майже єдиним засобом або навіть, можна сказати, панацеєю, яка допоможе зберегти людині себе, свою ідентичність, національну визначеність, залишитися індивідуальністю в особистісних проявах і, тим самим, виробити правильну логіку руху в хаотичних хвилях розвитку екстремальних ситуацій.

Зрозуміло, що для зняття негативних стратегій у своєму життєвому русі людина потребує особливого вміння трансформуватися, і для збереження своєї культурної та соціальної вкоріненості він має пристосовуватися до сучасних програм життєдіяльності, розширювати світоглядні горизонти, виробляти адекватне й оптимальне бачення глобальних тенденцій [6]. Сучасний контекст нинішньої глобальної проблеми, пов'язаний зі стрімким і несподіваним втручанням пандемії COVID-19 у стійку і звичну логіку розвитку світу, виявив несподівану обставину – світ розгубився. При всьому тому, що ми живемо в час високих технологій і миттєвого поширення інформації, виявилось, що інстинкт соціального самозбереження розвинений досить слабо. Неготовність прорахувати соціальні наслідки зумовила помилкові і іноді запізнілі соціальні і політичні кроки, тому утворила вже нові виклики, до яких суспільство виявилось тим більше не готовим. У суспільстві зросла агресивна форма соціальної комунікації, вона проявила негативне ставлення до складної і незрозумілої ситуації, а знакова для екзистенціалізму тема вибору виявила свою позаморальну складову частину. Потрібно було вирішувати, кого рятувати першим, кого залишати в стані безпорадності наодинці з важким фізичним станом і ставати страждаючим медичним свідком відходу пацієнта з життя. Бізнес-простір теж потрапив під струс – вимушене закриття на карантинний період маленьких компаній стало причиною обвалення економічного благополуччя багатьох сімей і спричинило деформацію особистісних відносин. У суспільній свідомості посилювалися настрої песимізму, світвідчуття отримало депресивне забарвлення, а індивідуальна свідомість впала в стан крайньої хворобливості, що межує з патологічними формами психіки, яка вже потребує допомоги фахівців певного профілю. Найстрашнішим підсумком цього виявилось зростання суїцидальних настроїв, частина з яких, на жаль, реалізувалася в непоправних вчинках. Раптово виявилися затребуваними психологи і психоаналітики, які стали гарячково шукати способи впливу і корекції маргінальних станів психіки. Але, оскільки тема впливу епідемічної ситуації на свідомість свого часу була мало затребувана, хоча і розроблена, їхні рекомендації не завжди змогли достукатися до «хворої» психології індивіда і соціуму і порятунок потопаючих часто став справою рук самих потопаючих. У цьому контексті як раз і зросли роль і значення критичного мислення як стратегічної установки на об'єктивність і адекватність в інтерпретації ситуації.

Нині з урахуванням пандемічних обставин зросла частка використання онлайн-технологій в освітньому просторі, активно обговорюється навіть майже повний перехід концепції дистанційного навчання. Дійсно, вимушене уникнення безпосередніх соціальних контактів у процесі навчання змушує шукати нові форми взаємодії учасників освітнього процесу, але практика показує, що їх дистанціювання в цій системі не завжди приводить до продуктивного результату. Крім того, опитування, наприклад, у Національному аерокосмічному університеті, показують, що тільки один із 50 студентів позитивно оцінює такий

формат спілкування. Усі дружно хочуть назад в аудиторію. Це перш за все пов'язано з тим, що жива атмосфера обміну судженнями, міркуваннями, ідеями, та й просто думками, які, на перший погляд, не мають нічого спільного з розглянутою темою, часом є більш цінною, ніж ерзац-спілкування з комп'ютерним «чорним квадратом». Крім того, дослідники визнають той факт, що спілкування в онлайн-конференції, наприклад, хоча і є досить результативним, тому що дає змогу тримати руку на актуальному науковому пульсі, не забезпечує умов для наукового прориву, і справжній колективний «інсайт» можливий тільки в безпосередній взаємодії суб'єктів наукового пошуку [2, с. 31]. До негативних параметрів дистанційної освіти можна також зарахувати технічні та обставинні обмеження: не завжди стабільний Інтернет, присутність поруч сторонніх осіб, звичну розслаблюючу домашню атмосферу, відволікаючі фактори побутового характеру і т.д.

Усе згадане разом діє не завжди позитивним чином на нервову систему і гальмує розвиток тієї самої синергії, яка забезпечує ефективність пізнавальної діяльності та наближає до бажаного наукового результату та формування навичок критичного мислення. Що в цьому разі найбільше страждає, так це критичне мислення, наявність якого виступає не наслідком трамбування у свідомість пасивно вжитої інформації, а є підсумком напруженої розумової роботи, що супроводжується забарвленням емоційними відтінками в переживанні смислових точок.

На жаль, соціум нині обмежений форс-мажорними обставинами, які з огляду на свою нав'язливу напруженість змушують освітній простір гарячково шукати нові форми, що призводить до втрат у цьому пошуку якості розумового процесу, а значить, зрештою, це відіб'ється на спроможності формування змістовних наукових ідей. Це, однак, зовсім не означає, що треба припинити взаємодію з новими формами навчальної діяльності, йдеться скоріше про зниження градусу захопленості технологічними новітніми процесами навчання, оскільки в цьому разі відбувається непомітне, але постійне нівелювання особливості та інакшості метафізичної складової частини мислення, яка виявляє і розкриває інтелектуальний потенціал особистості.

Крім цього, нинішня ситуація поширення тривожності в масовій індивідуальній свідомості підігривається не завжди коректними формами впливу на них із боку засобів масової інформації. Як визначають дослідники, об'єктом уваги ЗМІ стає буття людини, в якому вже не залишається нічого таємного, особистісного, і засоби масової інформації отримують змогу прищеплювати правила поведінкової культури через різні моделі, стереотипи і рольові сценарії [7, с. 121–122]. На жаль, прищеплюються не тільки варіанти зовнішньої поведінки, а й образи розумового відображення навколишнього світу, в яких адекватність його інтерпретації замінюється «уявленістю» та має властивість змінюватися під впливом маніпулятивних операцій. Свідомість потрапляє в пастку, звільнення з якої стає дуже проблематичним ще й тому, що немає розуміння напрямку руху і більше нічого не залишається, як пасивно прийняти запропоновану модель ставлення до цієї ситуації. Однак це було б не так трагічно, якби впроваджувана у свідомість емоційна і теоретична модель поведінки характеризувалася певною стійкістю, яка, зрештою, зіграла б також і позитивну роль – дала б на якомусь етапі змогу придивитися до суті цієї моделі, проаналізувати її переваги та недоліки та вже остаточно прийняти або не прийняти її. Драматизм ситуації полягає в тому, що запропоновані масовою культурою концепти часто змінюються, іноді навіть у бік протилежного змісту, що зовсім занурює свідомість у стан нестабільності, а отже, підвищує ступінь тривожності, оскільки вже важко розібратися, чи є це результатом власної інтелектуальної та психологічної безпорадності, або наслідком маніпулятивних технологій.

Саме тут актуалізується потреба в критичному мисленні, яке має здатність відсіяти зерна від плевел самостійністю інтелектуального пошуку і виваженістю рішень, що стосуються не тільки проблемних моментів у професійно орієнтованих ситуаціях, але і в життєвих обставинах. Воно представляє не тільки оцінювання проблемного характеру ситуацій, а й розуміння способів їх вирішення, і в цьому разі виступає вже в новій якості – у варіанті метамислення, або мислення про мислення, стратегією якого є його постійне вдосконалення. Таке підвищення якості розумового процесу саме і, можливо, в процесі безперервного і зацікавленого освітнього процесу, де зацікавленість виступає наслідком взаємодії сторін, безпосередньо задіяних у системі спілкування. Саме тут відбувається формування вміння у процесі занурення в масив інформації відбирати і оцінювати головне, підбирати аргументи для затвердження власної позиції, порівнювати різні точки зору, погоджуватися з альтернативними позиціями, якщо вони відповідають критеріям істини та затребувані практикою [8, с. 72–75]. Таким чином формується критичне мислення як рефлексивне мислення, що аналізує не тільки знання, а й себе, відшуковуючи тим самим такі розумові стратегії, які виявляться плідними не тільки в інтелектуальному пошуку, а й зможуть служити захистом від деструктивних впливів чужої думки, пропагандистських установак різних політичних позицій і стереотипів, нав'язаних засобами масової інформації.

Варто зазначити, що критичне мислення найбільш продуктивно формується саме в контексті гуманітарної освіти, оскільки вона має особливі якості – світоглядну спрямованість і культурогенний потенціал, які задають вектор формування особистісного сенсу індивіда. Ця особливість критичного мислення ще більшою мірою проявляється через занурення в систему філософського знання, яке з огляду на свою граничну спільність і абстрактність виводить критичне мислення на новий рівень. Уміння знаходити спільне в різноманітні процеси сучасного світу, розуміти особливості одиничних процесів через прояв загальних тенденцій відсікає миттєву «уявленість», а значить, унеможлиблює неадекватність інтерпретацій тих явищ, які здаються при першому наближенні не зовсім зрозумілими з огляду на свою складність.

Як підсумок зазначимо, що нинішній день, який приніс глобальному світу складну ситуацію з поширенням незрозумілої і тому страшної пандемії, поставив людство перед проблемою пошуку не тільки ситуативно адекватних форм реакції на подію, а й окреслив завдання майбутнього – підготувати людство до наступних складних викликів і сформулювати оптимальну і прагматичну модель логіки суспільної поведінки в таких випадках. Це виявляється можливим тільки за наявності грамотно організованих ментальних, інтелектуальних і психологічних практик, які являють собою основу для формування гнучких навичок пристосування соціального суб'єкта до динамічно мінливих обставин сучасного світу. Серед них особливе місце займає критичне мислення, що розпізнає сутність процесів і забезпечує адекватну соціальну реакцію на них. Воно своєю чергою є результатом занурення суб'єкта в освітньо-інтелектуальний простір, який формує не тільки певну суму актуальних сенсів, а й забезпечує прояв «надзавдання» – творення тонкого і реактивного носія когнітивних стратегій, здатного реалізувати їх через систему складних соціальних комунікацій сучасного інформаційного суспільства. Освіта стає умовою соціалізації особистості, підставою її самосприйняття, фундаментом вміння орієнтуватися в міжкультурному просторі соціуму зі збереженням себе як цілісності. Тільки в цьому разі окультурена, соціалізована людина стає суб'єктом адекватного і діяльнісного позиціонування, яке забезпечує гармонійність її існування в безперервно мінливому світі, а соціум отримує змогу вибудовувати правильну драматургію соціальної дії в зіткненні зі складними викликами планетарного життя.

Список використаної літератури

1. Taleb, Nassim Nicholas. *The Black Swan : the Impact of the Highly Improbable*. New York : Random House, 2007.
2. Жидко М.Є. Феноменологія та топологія станів свідомості в контексті цифрового футурошоку. *Інсайт : психологічні виміри суспільства* : наук. журн. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 1. С. 26–32.
3. Тоффлер Э. Третя волна. Москва : ООО «Изд-во АСТ», 2004. 783с.
4. Кузнецов А.Ю., Фуникова Е.В. Коммуникативність в контексте парадигм інформаційного общества. *Гуманітарний часопис* : зб. наукових праць. 2012. № 2. С. 39–43.
5. Тягло А.В. Критическое мышление. Проблема мирового образования XXI в. Харьков : Изд-во ун-та внутр. дел, 1999. 224 с.
6. Харпер Д. Психология критического мышления. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 512 с.
7. Чмихун С.Є., Більчук Н.Л. ЗМІ як агент неявного примусу поведінкової культури. *Гуманітарний часопис* : зб. наукових праць. 2019. № 1. С. 117–126.
8. Фрейре П. Формування критичної свідомості. Київ : Юніверс, 2003. 168 с.

THE PHENOMENON OF CRITICAL THINKING IN THE CONTEXT OF GLOBAL CHALLENGES OF MODERN SOCIETY**Olga Kovalevska**

*National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institute",
Faculty of Humanities and Law, Department of Philosophy and Social Sciences
Chkalova str., 17, 61070, Kharkiv, Ukraine*

Anastasiia Kopina

*National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institute",
Faculty of Humanities and Law, Department of Philosophy and Social Sciences
Chkalova str., 17, 61070, Kharkiv, Ukraine*

Svitlana Shyroka

*National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institute",
Faculty of Humanities and Law, Department of Philosophy and Social Sciences
Chkalova str., 17, 61070, Kharkiv, Ukraine*

The article is devoted to the philosophical understanding of the psychological and mental reactions of the individual and society to the suddenness of the global catastrophic situation associated with the COVID-19 pandemic. The focus is on the problems of developing the individual's ability to cope with social stress, aligning philosophical, cognitive and social competencies with the large-scale capabilities of society, highlighting the importance of personal determination in overcoming non-standard global situations through the formation of critical thinking. It is emphasized that the fact of sudden emergence of dramatic global situations is not an isolated case, but will be repeated with a certain frequency, and there is an urgent need to develop certain principles of understanding the current world, as well as to develop algorithms of behavioral strategies both individually and globally. These challenges relate not only to the near future of experiencing the effects of a pandemic, but also to the distant future of humanity. It is highlighted that the main role in this process is played by critical thinking as a system of mental activity that realizes itself in the analytical productive process, which allows to achieve adequate assessments of the situation and make recommendations for the most optimal forms of intellectual and social behavior. Critical thinking is characterized by pronounced cognitive activity, which is based on metacognition and such criteria of intellectual activity as clarity, depth, large outlook, insight, predictive possibilities

of mental processes. The peculiarities of the formation of critical thinking in today's "uncertain world" are considered. The main factors of influence are the informatization of society, the spread of manipulative technologies of consciousness management and the specifics of the modern educational environment, in particular, the introduction of distance learning. The importance of the existence of creative educational and intellectual space as a necessary condition for the formation of critical thinking skills, socialization of the individual, as a basis for the formation of adequate self-perception and the basis of orientation skills in intercultural space.

Key words: critical thinking, information society, soft-skills, cognitive strategy, humanities education, reflection.

УДК 001; 141.22

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.8>

ОСОБЛИВОСТІ ТА РІЗНОВИДИ ІТАЛІЙСЬКОГО ФІЛОСОФСЬКОГО ПОСТМОДЕРНІЗМУ

Анастасія Ковач-Петрушенко

orcid.org/0000-0001-6750-1326

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У культурі та суспільстві ХХ–ХХІ ст. особливу увагу до себе привернуло явище постмодернізму. Станом на сьогодні є багато різних досліджень, енциклопедій, підручників, наукових та публіцистичних праць на цю тему. Явище постмодернізм базується на розмитті меж між різними сферами: культура, мистецтво, кіно, література. Філософський постмодернізм також перебуває в полі зору багатьох дослідників різних країн, у тому числі українських філософів. В усіх цих напрямках досліджень досягнуті вагомі результати: можна стверджувати, що саме ці аспекти філософського постмодернізму доволі достовірно та повно висвітлені. Проте в процесі вивчення численних літературних джерел не можна не помітити того, що, з одного боку, в різних дослідженнях, присвячених цьому явищу, у філософському постмодернізмі на перший план виводяться різні й помітно відмінні риси і характеристики, а з іншого – цей факт не був концептуального окреслення.

У процесі ближчого дослідження явища постмодернізму стало зрозуміло, що існують доволі помітні відмінності між положеннями і позиціями американського (США) та континентального філософського постмодернізму країн Західної Європи. Також можна зафіксувати регіональні відмінності навіть у межах одного континенту. Так, на нашу думку, відмінності постмодернізму в розрізі різних країн Європи мало досліджені, а особливо особливості філософсько-естетичної своєрідності постмодернізму в Італії. Між тим вивчення саме цієї версії філософського постмодернізму має неабияке значення саме для України, оскільки, як ми покажемо надалі, італійський філософський постмодернізм певними своїми рисами та особливостями є близьким до смислових наголосів української культури. Окрім того, вивчення саме італійського філософського постмодернізму доволі яскраво засвідчує правомірність наголосу на регіональних особливостях цього культурного феномена та на родинних зв'язках філософського постмодернізму із соціально-культурними та культурно-історичними процесами суспільного життя. Тому в статті поставлено за мету окреслити суттєві особливості та основні різновиди італійського постмодернізму, засвідчити його своєрідність та виявити його певну спорідненість зі смисловими зацікавленнями української культури.

Серед таких рис варто назвати концепцію «слабкого мислення», «нео-парменідизм», переплетіння та єдність із мистецтвом і публіцистикою, наголос на лінгвістичних експериментах. Культурно-історичний досвід італійського філософського постмодернізму внаслідок його певної суголосності культурним та духовним процесам в Україні може бути використаний нами для кращого осмислення автентичності власної культурної та духовної творчості.

Ключові слова: постмодернізм, постмодерн, Італія, Україна, нео-парменідизм, слабке мислення, Група 63, розстріляне вродження, сенсологія.

Актуальність та стан досліджуваної теми. Явище постмодернізму в культурі та соціальному житті ХХ–ХХІ ст. настільки привернули до себе увагу, настільки активно та широко обговорювались, що нині існує вже кілька версій енциклопедій, йому присвячених. Постмодернізм найбільш помітно та варіативно проявився саме у сферах культури,

зокрема в мистецтві, тому різновидам мистецького постмодернізму, його особливостям та проявам приділено багато дослідницької уваги, і можна вважати, що саме в цих своїх версіях він доволі непогано вивчений. Щодо філософського постмодернізму, то він також перебуває у полі зору багатьох дослідників різних країн, у тому числі українських філософів. Ознайомлення із широким масивом наукової філософської літератури свідчить про те, що в ній найбільш прискіпливо розглядаються питання, пов'язані із визначенням вихідних, найбільш суттєвих рис і положень філософського постмодернізму, його термінологія, стилістичні риси дискурсу, аналізуються його передумови, причини появи на історичній арені, детально окреслюються його ідейні джерела, його соціально-історичний та культурний контексти. В усіх цих напрямках досліджень досягнуті вагомі результати: можна стверджувати, що саме ці аспекти філософського постмодернізму доволі достовірно та повно висвітлені. Проте в процесі вивчення численних літературних джерел не можна не помітити того, що, з одного боку, в різних дослідженнях, присвячених цьому явищу, у філософському постмодернізмі на перший план виводяться різні й помітно відмінні риси і характеристики, а, з іншого – цей факт не набув концептуального окреслення.

Постановка проблеми та мета дослідження. На наше переконання, тут проявилось не лише те, що дослідники філософського постмодернізму належать до різних науково-аналітичних традицій та методологій, а й те, що сам філософський постмодернізм має регіональні відмінності, зумовлені перш за все та переважно тим, що він формувався у відмінних культурно-історичних умовах та контекстах, по-своєму реагував на актуальні явища соціально-культурного життя різних країн, базувався на різних філософських традиціях, здобутках та школах. У процесі заглиблення саме в цю тему проявив і функціонування філософського постмодернізму з'ясувалось, що є доволі помітні відмінності між положеннями і позиціями американського (США) та континентального філософського постмодернізму країн Західної Європи [6]. Ці відмінності так чи інакше фіксувались дослідниками. Проте так само існують і певні відмінності між положеннями філософського постмодернізму в країнах, що належать до різних регіонів західного світу; наприклад, помітні відмінності між філософським постмодернізмом Німеччини та Франції [7]. Дослідницькі джерела засвідчують, що філософському постмодернізму саме цих країн приділено основну увагу у висвітленні сутності цього феномену. Менше уваги приділено іспанському філософському постмодернізму і вже зовсім мало помітним явищем є італійський філософський постмодернізм. Між тим вивчення саме цієї версії філософського постмодернізму має неабияке значення саме для України, оскільки, як ми покажемо надалі, італійський філософський постмодернізм певними своїми рисами та особливостями є близьким до смислових наголосів української культури. Окрім того, вивчення саме італійського філософського постмодернізму доволі яскраво засвідчує правомірність наголосу на регіональних особливостях цього культурного феномену та на родинних зв'язках філософського постмодернізму із соціально-культурними та культурно-історичними процесами суспільного життя. Тому в статті поставлено за мету окреслити суттєві особливості та основні різновиди італійського постмодернізму, засвідчити його своєрідність та виявити його певну спорідненість із смисловими зацікавленнями української культури.

Виклад основного матеріалу. Перші симптоми постмодернізму з'явилися у західній культурі ще на початку ХХ ст., проте характеру помітного культурно-історичного явища він набув у 50–80-і роки [1, с. 398].

Його появу і поширення пов'язують із вичерпуванням творчого потенціалу основоположень культури модерну, наприклад, таких, як класична раціональність, логіцизм, орієнтування на впорядковані сукупності об'єктів та ін. Ідейними джерелами постмодер-

нізму називають авангардові та епатажні напрями мистецтва, відхід цілої низки напрямів філософії XIX ст. від канонів класики, появу некласичної науки. Проте лише після Другої світової війни усі названі передумови та ідейні засади почали реально діяти та набувати характеру реальних чинників суспільного життя.

Для Італії післявоєнний період мав особливе значення: суспільна думка перебувала під тиском усвідомлення факту приналежності країни до тих, політика яких зазнала краху, а сама країна тяжко переживала ситуацію переможеної у війні [Лук'янець В.С. Філософський постмодерн : Навчальний посібник / В.С. Лук'янець, О.М. Соболь. Київ : Абрис, 1998. С. 45–43]. Соціальна ситуація в країні була складна: низький рівень життя, безробіття, відсутність чітких уявлень про перспективи подальшого розвитку. Однак при тому спостерігалось відчуття зв'язку тогочасної італійської спільноти з потужними історичними й культурними традиціями, вагомими надбаннями у сфері мистецтва та інтелектуальної діяльності. Тобто реальна соціальна ситуація життя післявоєнної Італії, в Італії того історичного періоду, коли відбувалось визрівання постмодернізму, зумовила своєрідну орієнтацію інтелектуалів та митецької громади на минуле, звернення до традицій із метою їх переосмислення та осучаснення. Ця орієнтація зумовила, принаймні, дві особливості італійського філософського постмодернізму: діалог із попередніми соціально-культурними традиціями та тісне зближення, інколи – майже до ототожнення філософських роздумів та осмислень із мистецтвом, перш за все, із художньою літературою, публіцистикою, кінематографом. Щодо впливів із боку мистецтва, то всі джерела – як італійські, так і зарубіжні – єдині в тому, що безпосереднім ґрунтом для появи і утвердження ідей філософського постмодернізму слугували авангардизм, неореалізм та експериментування в різних сферах мистецтва.

Відразу варто зазначити, що і в українській культурі та інтелектуалістиці цілком очевидними є прояви подібних тенденцій: наприклад, літературознавці пишуть про екзистенційні та постмодерністичні мотиви у творчості В. Стефаніка, в поезії представників «розстріляного відродження» [4, с. 311]. Навіть є певні аналогії між поразкою Італії у війні та розгромом українського відродження 20–30-х років XX ст.

Водночас варто сказати, що в Італії, на відміну від стану тодішньої української інтелектуальної культури, філософська гілка загального культурного процесу, виразно виділялась на його тлі та набула характеру цілком автономного і доволі розвиненого стану, хоча при тому деякі філософи виражали і популяризували свої ідеї за допомогою художніх творів або публіцистики. На початку 50-х років XX ст. відбувається трансформація неореалізму в щось нове. З'являються нові літературні журнали – «Officina» («Цех»), «Il Menabò» («Макет»), «Il Verrì» («Справжні»), – автори яких виявляють бажання вийти за межі неореалізму та почати експериментувати з новими формами [8]. Тут з'являється експерименталізм та неоавангардизм, що, на думку дослідників італійської духовної культури XX ст., безпосередньо передує постмодернізму. Експерименталісти в галузі художньої літератури намагались поєднати життєвий реалізм із відданістю традиціям, але в такому варіанті, який би відкривав перспективи для літературних та лінгвістичних експериментів. Зразком такого роду літератури вважають роман Італо Кальвіно «Якщо подорожній одної зимової ночі» [5], написаний цілком у дусі постмодернізму. Експерименталізм, а також неоавангардизм (У. Еко, Е. Сангуїнеті, А. Череза, Л. Малерба, Дж. Манганелла та ін.) у певних моментах переростають у постмодернізм. Розробленню ідейних засад експерименталізму та неоавангардизму посприяла так звана «Група-63», що проголошувала відмову від неореалізму, єдність мистецтва та ідеології, вільне експериментування з мовою, критицизм щодо соціальної реальності [9]. У певне смислове перегукування з «Групою-63» входить

«Група-93», проте представники останньої наполягали на тому, що вони лише перебувають із першою у спільному горизонті, проте позиціонували себе вже як постмодернізм [10]. Показовими для ідеології цієї групи є три тези Л. Малерби, в яких він стверджував, що література є певним способом виразу ідеології, тому зміна ідеології приводить до зміни в літературі. Наступна теза проголошувала свободу літератури від будь-яких цінностей. Зрештою, Л. Малерба наголошував, що єдино справжньою революцією може бути лише лінгвістична революція [11].

Появу власне філософського постмодернізму в Італії пов'язують із концептом, що отримав назву «ослабленого мислення»; вважається, що фундаторами цього погляду на епоху загалом та самої течії «ослабленого мислення» були І. Кальвіно, Дж. Ваттімо. Вихідним положенням течії було твердження про те, що не існує надійного зв'язку між словом та його значенням, а тому не може й бути надійного знання. Це значило втрату віри в дієві можливості слова, що йшло всупереч переконанням попередніх ідейних напрямів і течій. Згідно з твердженнями прихильників «ослабленого мислення», сильне мислення, засноване на довірі до рацію, себе не виправдало за умов радикальних змін у суспільному житті. Тому знову відроджується принцип, що стверджує: все є порівняним. Відповідно, зникають підстави для певних чи категоричних тверджень. Ці тези представників «ослабленого мислення» цілком відповідають відомим тезам представників філософського постмодернізму інших західноєвропейських країн, хоча в останніх не фігурувало такої назви. Пізніше В. Чезерані однозначно стверджував, що «ослаблене мислення» знаменувало собою появу нової епохи, яку ще раніше назвали постмодерном. Найбільш відомими та авторитетними пропагандистами принципів «ослабленого мислення» були, за загальним визнанням, Дж. Ваттімо і П.А. Роватті [14].

Серед характерних для італійського філософського постмодернізму тез варто виділити такі положення Дж. Ваттімо. Аргументуючи виправданість сповідання «слабкого мислення», він піддає критичному перегляду співвідношення раціоналізму та ірраціоналізму. На відміну від Ф. Ніцше, Дж. Ваттімо вважає, що ірраціоналізм не може виконати завдання прилучення нас до істини, але так само і раціоналізм класичного типу вже втратив свою непохитність, адже за умов функціонування в інформаційному просторі численних та різних культурних образів та уявлень варто сповідувати таке мислення, яке буде гнучким і динамічним, максимально наближеним до реалій життя. А ці реалії характеризуються складністю та неоднозначністю, що спонукає визнати той факт, що якась окрема філософія вже не може претендувати на вираз стану справ. «Слабке мислення» має бути мисленням за умов конкретних історичних ситуацій та життєвих контекстів.

Дж. Ваттімо висуває низку тверджень, що споріднюють його думки із загальними парадигмальними тезами постмодернізму, але водночас вписує їх у культурно-історичний контекст італійського суспільства. Так, на його думку, сучасна історія вичерпала свій творчий потенціал та з певного загального процесу перетворилась на множинні окремі культурні різновиди. Завдяки поширенню засобів масової інформації на цій основі утворилась суміш різноманітних культурних утворень, що загалом створили ситуацію ідейної множинності та неможливості утвердження якоїсь єдиної істини. З одного боку, ця ситуація вимагає нового, «слабкого мислення», а з іншого – створює передумови для розширення горизонтів свободи.

У творчості І. Кальвіно концепція «слабкого мислення» доповнюється деякими моментами, пов'язаними з ідеєю використання експериментів у літературі для виразу особливостей сучасної соціально-культурної ситуації. На думку І. Кальвіно, література в сучасну епоху постає найбільш точною наукою, оскільки здатна своїми засобами вира-

зити правду життя. У вже згаданому романі «Якщо одної зимової ночі подорожній» наполегливо проводиться думка про «смерть автора», про те, що головною дією особою твору є сюжет, який насправді являє собою своєрідне перехрещення серії особливих життєвих світів, єдиним образом якого слугує доволі типова для італійського постмодернізму тема лабіринту.

Доволі показовою для загальних особливостей італійського постмодернізму є концепція «нео-парменідизму», яку розвивав і пропагував Е. Северіно [3]. Вище зазначалось прагнення італійських філософів та інтелектуалів за умов розмаїття культурних сенсів і прагнень орієнтуватись на минуле. Нео-парменідизм і є однією з версій такого орієнтування. На перший погляд, звернення до Парменіда є дещо дивним, адже давньогрецький філософ прагнув єдиної та незаперечної істини. Проте Е. Северіно дає своє особливе трактування ідеям Парменіда: він стверджує, що єдиною загальною рисою усього в світі є його приналежність до буття, проте вражаюча різноманітність існуючого перетворює все на плюралістичну сукупність, в якій навряд чи можна знайти єдину незаперечну істину. Тому варто відмовитись від категоричних тверджень та культивувати здатність приймати різноманітні позиції. Таким чином, нео-парменідизм є однією з версій запровадження «слабкого мислення» і доповнює загальну картину оригінальних проявів італійського філософського постмодернізму.

У дусі опори на класичні традиції розвиває свої думки М. Перніола: з однієї сторони, він оцінює стан сучасного суспільства в дусі відомих ідей постмодернізму, тобто в дусі критичного релятивізму, проте вважає, що в сучасному світі ідеї вже не впливають на хід життя, а лише можуть викликати певні емоційні реакції [13]. Але й ці реакції також є далеко не первинними, тому в підґрунті сучасної культури та філософії лежить нігілізм. Здолати його можна лише шляхом повернення до ідейної спадщини Стародавньої Греції. Низку своїх ідей М. Перніола виклав у книзі «Після Гайдегера. Філософія та організація культури», де намагався визначити шляхи виходу за межі тотального нігілізму, характерного для сучасного суспільного життя [12]. Основне спрямування думок М. Перніоли отримало назву «сенсологія» – пошук засад осмисленого ставлення до реальності.

Висвітлюючи загальну панораму ідей італійського постмодернізму, не можна не згадати творчість У. Еко, відомого італійського культуролога та письменника. Критика, як правило, приділяє увагу трьом його творам, що подаються як трилогія: «Ім'я троянди», «Маятник Фуко» та «Острів напередодні». Низка наукових і критичних публікацій автора доповнюють ідейний зміст названих творів. Які родові риси італійського постмодернізму містяться в цих творах У. Еко та в його інших публікаціях? Доволі наполегливо автор проводить думку, що в сучасній культурі відсутній єдиний життєвий та смисловий стрижень, а тому вона являє собою доволі хаотичне переплетіння різних культурних утворень та одиниць [2]. За таких умов втрачає сенс розмежування різноманітних жанрів та сфер інтелектуальної діяльності так само, як зникає сенс та виправданість розмежування різних історичних епох та надбань. Цілком очевидно, що У. Еко був прихильником вільних та ризикованих експериментів зі словами, жанрами, концептами. Звідси випливав висновок про те, що чим різноманітнішими будуть наші інтелектуальні зацікавлення, тим більше шансів на те, щоб вони відповідали стану і запитам реального життя. У. Еко навіть виступив із рішучою критикою структуралізму, хоча певні його погляди на реалії життя і культури були суголосні предмету його критики.

Окреслені прояви італійського філософського постмодернізму засвідчують, що в сучасному духовному житті України можна спостерігати багато подібного. Сучасна українська літературна критика фіксує подібні експерименти в художній літературі та публі-

цистиці, а останні доволі часто намагаються пропагувати певні світоглядні концепти. Відмінність, на наш погляд, проявляється в тому, що культурні традиції, на яких базуються сучасна українська культура і філософія, відрізняються від тих, на яких вибудований італійський постмодернізм. Тому в українських світоглядних пошуках простежується більша відданість класичним духовним цінностям, ніж в італійському філософському постмодернізмі. У той же час уроки останнього мають посприяти кращому осмисленню українськими інтелектуалами того смислового наповнення, що може бути адекватним запитам українського сьогодення.

Висновки. До суттєвих особливостей італійського філософського постмодернізму можна зарахувати його зв'язок із попередніми культурними та духовними традиціями, сповідування ним низки загальних для постмодернізму тверджень, але й вироблення оригінальних концепцій, таких як концепція «слабкого мислення», «нео-парменідизм», переплетіння та єдність із мистецтвом і публіцистикою, наголос на лінгвістичних експериментах. Культурно-історичний досвід італійського філософського постмодернізму внаслідок його певної суголосності культурним та духовним процесам в Україні може бути використаний нами для кращого осмислення автентичності власної культурної та духовної творчості.

Список використаної літератури

1. Бліхар В.С. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, А.Ф. Карась, М.П. Требін та ін.; за ред. В.В. Середи, М.М. Цимбалюка. Львів : ЛьвДУВС, 2015. 428 с.
2. Еко У. Відсутня структура: Введення в семіологію. Санкт-Петербург, 2004. С. 106.
3. Емануеле Северіно. Сутність нігілізму. Київ : Темпора, 2020. 688 с.
4. Савка М. Іманентно-трансцендентні та ціннісно-інтенціональні виміри художнього тексту: екзистенціальна методологія і особливості (на матеріалі української малої прози перших десятиліть ХХ ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Літературознавство*. 2013. Вип. 38. С. 299–324
5. Італо Кальвіно. Якщо подорожній однієї зимової ночі: роман / пер. з італ. Романа Скакуна. Львів : Видавництво Старого Лева, 2018. 304 с.
6. Ковач-Петрушенко А.О. Американський та європейський постмодернізм: своєрідність та характерні риси. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Філософія»*. Випуск 37. URL: http://dspu.edu.ua/filos_gum/wp-content/uploads/2016/04/2017_11.pdf
7. Ковач-Петрушенко А.О. Отличительные черты философского постмодернизма в странах центральной и западной Европы в 70-80-х годах 20 века. *Вісник львівського університету. Філософсько-політичні студії*. 2017. Випуск 13.
8. Barbetta P. L'avventura delle differenze: Sistemi di pensiero e pratiche sociali a cura di Pietro Barbetta (Profili). Napoli : Liguori Editore, 2011. 272 с.
9. Barilli R. La neoavanguardia italiana. Dalla nascita del "Verri" alla fine di "Quindici". Lecce: Manni, 2007. –312 с.
10. Eco U. Il Gruppo 63, quarant'anni dopo. 2003. URL: <http://www.umbertoeco.it/CV/II%20Gruppo%2063,%20quarant%27annin%20dopo.pdf>.
11. MAURI P. Le pietre di Malerba. La Repubblica. 1992. URL: <https://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/1992/03/06/le-pietre-di-malerba.html>.
12. Perniola M. Dopo Heidegger: filosofia e organizzazione della cultura. Milano: Feltrinelli, 1982. 85 с.
13. Perniola M. Lettera a Gianni Vattimo sul "pensiero debole". *Aut Aut*. 1984. № 201. С. 51–64.
14. Vattimo G. La società trasparente. Milano: Garzanti, 2011. 121 с. (Garzanti Novecento).

FEATURES AND VARIETIES OF ITALIAN PHILOSOPHICAL POSTMODERNISM**Anastasiia Kovach-Petrushenko***orcid.org/0000-0001-6750-1326**Ivan Franko National University of Lviv,**Department of Theory and History of Culture**Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The phenomenon of postmodernism attracted special attention in the culture and society of the XX–XXI centuries. As of now, there are many different studies, encyclopedias, textbooks, scientific and journalistic works on this topic. The phenomenon of postmodernism is based on blurring the boundaries between different areas: culture, art, cinema, literature. Philosophical postmodernism is also in the field of view of many researchers from different countries, including - in the field of view of Ukrainian philosophers. Significant results have been achieved in all these areas of research: it can be argued that these aspects of philosophical postmodernism are sufficiently accurately and fully covered. However, in the study of numerous literary sources, one cannot fail to notice that, on the one hand, in various studies devoted to this phenomenon, in philosophical postmodernism different and markedly distinctive features and characteristics are brought to the fore, and, on the other hand, this very fact has not acquired a conceptual delineation.

Upon closer examination of the phenomenon of postmodernism, it became clear that there are quite noticeable differences between the positions and positions of American (US) and continental philosophical postmodernism in Western Europe. And you can also record regional differences even within one continent. Thus, in our opinion, the differences between postmodernism in the context of different European countries are not sufficiently studied, and especially the features of the philosophical and aesthetic originality of postmodernism in Italy. Meanwhile, the study of this version of philosophical postmodernism is of great importance for Ukraine, because, as we will show later, Italian philosophical postmodernism in some of its features and characteristics is close to the semantic emphasis of Ukrainian culture. In addition, the study of Italian philosophical postmodernism quite clearly demonstrates the legitimacy of the emphasis on the regional features of this cultural phenomenon and the family ties of philosophical postmodernism with socio-cultural and cultural-historical processes of public life. Based on the above, the article aims to outline the essential features and main varieties of Italian postmodernism, to prove its originality and to reveal its certain affinity with the semantic interests of Ukrainian culture.

Such features include: the concept of “weak thinking”, “neo-Parmenidism”, the intertwining and unity with art and journalism, the emphasis on linguistic experiments. The cultural and historical experience of Italian philosophical postmodernism due to its certain agreement with the cultural and spiritual processes in Ukraine can be used by us to better understand the authenticity of our own cultural and spiritual creativity.

Key words: postmodernism, postmodernism, Italy, Ukraine, neo-Parmenidism, weak thinking, Group 63, shot revival, sensology.

УДК 1:18

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.9>

FUTURE GENERATION ART PRIZE 2019: АКЦІОНІЗМ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Ярослава Крамаренко

*Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка,
Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського,
кафедра права, філософії та політології
пр. Миру, 13, 14000, м. Чернігів, Україна*

У статті розглянуто і проаналізовано кілька робіт художників-номінантів цього річного міжнародного конкурсу Future Generation Art Prize 2019. Досліджено, як за допомогою форм сучасного мистецтва, зокрема перформансу та акції, можна звернути увагу, вплинути та залучити до обговорення гострих соціокультурних проблем, а також заглибитись у внутрішню сутність людини. Вивчено, як художники намагаються пов'язати традиції та інтегрований світ, якими методами впливають на емпіричну свідомість глядачів. Для цього вони використовують методи порівняння, реконструкцію історичних подій та систематизацію знань, додатково залучають відео-/аудіосупровід та фотовізуалізацію.

Аналізуючи різні статті та інтерв'ю вітчизняних представників культури, організаторів конкурсу і журналістських оглядів, поки складно говорити про якісне формування сучасного українського мистецтва, коли держава рідко надає підтримку митцям, коли перформанс та інші види акціонізму досі сприймаються більшістю суспільства, як щось далеке, сумнівне недомистецтво, а здебільшого втілює в життя свої ідеї, використовуючи та поєднуючи різні матеріали, види мистецтва, що це зачіпає і ти стаєш не просто глядачем, ти вже співавтор цієї історії.

Future Generation Art Prize відкриває нові творчі імена, що є чудовою можливістю для України зміцнити тісні міжнародні мистецькі зв'язки, перейняти та поділитися досвідом, вголос заявити про свою громадську позицію, порушити важливу, можливо, незручну та болісну для суспільства проблему за допомогою форм акціонізму.

Сучасні підходи до мистецтва – це більше за звичайний формат виставок: це про нас, про кризи, про майбутнє, про те, чим і як ми живемо, про чуттєвість і тривоги, потреби і цінності, пізнання і позиціонування себе в цьому світі. Для подальшого ефективного розвитку акціоністської течії в Україні мають відбутися чималі зміни. По-перше, повна перебудова шкільної та університетської програм, по-друге, створення інформаційно корисних курсів, платформ, форумів, творчих конкурсів, міжнародних обмінів та ін. За таких умов ми виховаємо покоління, яке навчиться, в першу чергу, замислюватись над роботою художника, що він хотів донести до глядача, а вже потім і сприймати нові форми сучасного мистецького простору.

Ключові слова: перформанс, акція, міжнародний конкурс, виставка, художник, сучасне мистецтво, інсталяція, арт-центр, аудіосупровід, живопис, скульптура, відеоінсталяція, «чорний ринок» української землі, фонд, проєкт Climavoge, кліматоїди.

Нині в Україні проходить чимало цікавих та пізнавальних всеукраїнських, міжнародних конкурсів, присвячених сучасному мистецтву. Одним із кращих вважаю Future Generation Art Prize, заснований Фондом Віктора Пінчука.

Ось вже 10 років за Премію, яку присуджують один раз на два роки, змагаються молоді художники із різних країн. Дедалі більше число бажаючих взяти участь у ньому,

наприклад, цього року було подано понад 5800 заявок із 152 країн, проте з них лише 21 пройшла далі [3]. Премія націлена відкривати нові імена у світі сучасного мистецтва, підтримувати перспективних художників, чиє життя тісно переплетене з бажанням творити.

Бйорн Гельдхоф – артдиректор PinchukArtCentre і куратор виставки номінантів розповів: «Завдяки по-справжньому глобальному та демократичному формату премія ось вже 10 років дає змогу розвиватися художникам з усього світу, а також користується дедалі більшою підтримкою з боку інституцій та художніх спільнот» [9].

На виставках, які традиційно проходять в артцентрі, представлені мультимедійні проекти, перформанси, інсталяції, відеоінсталяції, живопис, скульптура та інші роботи, що завжди присвячені найгострішим та резонансним соціальним темам.

Цьогорічний міжнародний конкурс Future Generation Art Prize 2019 присвячений двом напрямам: 1) «археологія майбутнього», тобто розгляд минулого і сучасності через спектр майбутнього дня. В ньому художники використовують новітні технології, звертаючи увагу на питання про можливість інтерпретації знань у теперішньому світі; 2) дослідження особистості, власної сутності, користуючись індивідуальними соціокультурними цінностями і традиціями. Над цим художники міркують про невідповідність між встановленими традиціями і подіями інтегрованого світу, який безперестанку змінюється.

Сучасне мистецтво продукує нову хвилю художників, які досліджують, дивують, змушують мислити, пропускаючи через себе побачене, а не просто споглядати заради естетичної насолоди. Мистецтво неможливо пізнати якимись зовнішніми факторами, лише через внутрішнє сприйняття, переживання, відкривається неординарна структура робіт митця, адже воно не може подобатися чи ні, як художня література або кіномистецтво, воно подібне до театральної постановки, що демонструє вади різних сфер життя і закликає до змін, часом навіть радикальних.

Влада Ралко, одна з представниць вітчизняного сучасного мистецтва, дала визначення його ролі в житті людини: «Мистецтво є мовою, яка своєю чергою є чимось базовим, людським, таким, що відрізняє нас від решти тваринного світу. Ми зараз розмовляємо про надто вузьку межу балансування між двома крайнощами. Я відчуваю, як певне зло криється у визначеннях «потрібне», «корисне», «соціально значуще», у критичному мистецтві, коли воно дуже прямо звертається до насущної теми» [1].

Відвідавши виставку Future Generation Art Prize 2019, мені як історику-філософу неможливо було пройти повз експозицію «Climavore» («Кліматоїдство»: за право ґрунту не бути виснаженим») британського артдуєту Cooking Sections (Секції приготування). Незважаючи на специфічність самої назви, місце проекту – Бессарабський ринок у Києві теж вибраний не випадково. Під час Голодомору, в 1930-ті рр. саме в цих підвалах зберігалися тіла заморених.

В одній із кімнат Бессарабського ринку автори проекту виставили добірку предметів – від фотографій до скульптур, постерів, які демонструють різні епізоди з історії України. В них йдеться про те, як формувався образ землі, чорнозему в національній уяві.

«Проект складається з кількох акцій. Одна з них – серія розмов, які відбуватимуться щосуботи о третій годині, де люди з PinchukArtCentre обговорюватимуть із місцевими експертами те, як до ґрунту ставилися в різні часи історії. Усі ці дискусії також впливатимуть на формування нового документа, який розробили місцеві юристи. Його суть – аби ґрунт отримав право не бути виснаженим» [2].

Автори цієї акцією залучили до кількох зустрічей у рамках виставки українських юристів та активістів, із метою стимулювати суспільство до дискусії про екологію, а також відбулася дегустація хліба, виготовленого за рецептом Cooking Sections.

І знаєте, мені дуже приємно, що іноземці переймаються проблемою «чорного ринку» української землі і в такій мистецькій формі, формі action art, демонструють важливість зв'язку минулого із сучасними нами. Їхній перформанс насправді фантастичний, адже Даніель Фернандес Паскуаль і Алон Швабе провели низку досліджень Трипілля, потім, як за часів СРСР відбувались зміни з українським ґрунтом та навіть зачепили тему анексованого Криму і його зневоднення.

Споконвіків різні філософи досліджували роль української землі, яка стала сценою тяжких випробувань, поневірянь, гибелі найкращих її синів. Її змішували з кров'ю вороги, випалювали, підло зраджували свої ж, але не зломили, не знищили. Пройшли століття, а ми знову і знову насолоджуємось неймовірною, унікальною культурною спадщиною.

У своєму інтерв'ю телеканалу «Громадське» двоє друзів розповіли детально про свою роботу: «У 2015 ми розпочали проєкт Climate, який фокусується на тому, як ми харчуємося у зв'язку зі зміною клімату. Відтоді ми спостерігаємо за порами року і тим, як вплив людини трансформує навколишнє середовище. Існують вегани, вегетаріанці, сироди. Наша ідея «Climate» – по суті, кліматоїди» [2].

Неможливо не згадати російську художницю Таус Махачеву і її перформанс про булінг, жорстокість і агресію в повсякденному спілкуванні із світом. Відчувалася психологічна напруга, коли легкоатлети підтягувалися на матах та іншому спортивному спорядженні, лунали фрази, часто повторювальні нашими батьками, друзями, колегами: «Мама краще знає», «Не сутулься», «Кому ти така неряха будеш нужна», «Тебе нужно заниматься спортом», «Ты все сможешь», «Мы хотим как лучше», «Ты себя в зеркало видел?» та ін. [8].

Філософська глибина ідеї цього перформансу зайвий раз доводить, що варто замислитись, скільки негативу ми випускаємо назовні, на своїх близьких, а можна ж все інакше сказати чи зробити. Кожен спортивний трюк – це своєрідний крок-виклик назустріч поставленим цілям, але слова, які ріжуть слух, через що складно зосередитись, відображають постійний конфлікт між тобою і суспільством. Проте варто пам'ятати, що стіни непорозуміння, зневіри в собі, власні комплекси – лише плід нашої уяви і це необхідно знищувати за допомогою постійного саморозвитку і самопізнання.

Більшості художників нелегко заявити про себе та власні роботи. Важливість таких конкурсів, воркшопів, форумів, артвиставок, бісенале, трісенале – неоціненна. Що стосується підтримки мистецької сфери з боку нашої держави, то про це влучно висловився львівський художник В. Кауфман: «На жаль, в Україні ще не з'явилося покоління людей, які б стали справжніми поціновувачами мистецтва. Нині є покупці, для яких оцінювання культури будується на тому, наскільки вигідно вкладені кошти.

Коли виховують нову генерацію, яка зрозуміє, що культура – це справа збиткова, але первинно необхідна для формування нації, держави, особистості, процес самоусунення буде припинено. Не можна опускати рук – варто продовжувати показувати, вчити, виховувати і робити все можливе. Це як англійський газон – його 300 років стригли, тому він і має таку енергетику. Необхідні час та віра: вирощувати і стригти, вирощувати і стригти» [5].

Сучасне мистецтво створює різні форми, методи та інструменти для трансляції думок, досвіду, замість просто бути естетичним предметом. Дуже важливо, щоб наша культура не зупинялась на своєму шляху розвитку, надавала шанс молодому поколінню художників ламати стереотипи, проявляти себе, пропонувати унікальні ідеї, ділитися ними з публікою, виховуючи її мовою мистецтва.

Українські митці не поступаються західним колегам та становлять їм вагомую конкуренцію на ринку креативних індустрій. Проте у власній країні вони часто знаходяться поза

увагою суспільства, медіа, влади. Так не має бути, якщо ми хочемо залишити помітний слід в артисторії. Мистецтво пропонує простий і зрозумілий діалог, якщо ти готовий до нього, тоді артмісія вважатиметься вдалою.

Досить багато різних проблем і перешкод для митців існує, але, якщо взяти за основу слова Л. Дульфана, як переступити через низку підводних каменів, то позитивний результат стане очевидним: «Мистецтву України потрібно нарешті прокинутися і подумати, чого воно хоче насправді. Якщо ціль – стати частиною світової культури, то треба припинити насичувати ринок, ганяючись за колекціонерами, а створювати виключно якісні твори. Художник має ставитися до мистецтва як плавець, який кожного дня підходить до прірви і летить ластівкою. Він не має боятися, адже він і є ластівка» [6].

Список використаної літератури

1. Герасимова А. Влада Ралко та Володимир Будніков: непримарна свобода. *Art Ukraine*. URL: <http://artukraine.com.ua/a/vlada-ralko-ta-volodimir-budnikov--neprimarna-svoboda/#.XHTUclkbIV> (дата звернення: 25.10.2018).
2. Гуменюк Н. Кліматоїдство – як їсти в умовах змін клімату і зберегти український чорнозем для наступних поколінь. *Громадське.юа*. URL: <https://hromadske.ua/posts/klimatoyidstvo-yak-yisti-v-umovah-zmin-klimatu-i-zberegti-ukrayinskij-chornozem-dlya-nastupnih-pokolin> (дата звернення: 11.02.2019).
3. Жешко Ю. «Фонд Віктора Пінчука» започаткував міжнародну премію для молодих художників. *Подробности.юа*. URL: <https://podrobnosti.ua/2282320-fond-vktora-pnchuka-zarochatkuvav-mzhnarodnu-premju-dlja-molodih-hudozhnikv.html> (07.02.2019).
4. Константинова К. Бйорн Гельдхоф: «Молоді художники шукають ідентичність». *Дзеркало тижня*. URL: https://dt.ua/interview/byorn-geldhof-molodi-hudozhniki-shukayut-identichnist-302156_.html (дата звернення: 08.02.2019).
5. Рублевська Р. ART NOW: Влодко Кауфман. Про кураторство, мистецтво перформансу та метод багатовекторності. *Art Ukraine*. URL: <http://artukraine.com.ua/a/art-now--vlodko-kaufman-pro-kuratorstvo-mistectvo-performansu-ta-metod-bagatovektornosti/#.XHTnMIkzbIV> (дата звернення: 27.09.2018).
6. Рублевська Р. ART NOW: Люсьєн Дульфан. Про еміграцію, свободу та художню позицію. *Art Ukraine*. URL: <http://artukraine.com.ua/a/art-now--lyusyien-dulfan-pro-emigraciyu-svobodu-ta-khudozhnyu-poziciyu-#.XHTuZ4kzbIV> (08.08.2018).
7. Слободяник Д. Билет в будущее: какой будет новая выставка в PinchukArtCentre. *Vogue.ua*. URL: <https://vogue.ua/article/culture/art/bilet-budushchee-kakoy-budet-novaya-vystavka-v-pinchukartcentre.html> (дата звернення: 08.02.2019).
8. В Киеве открылась выставка номинантов премии Future Generation Art Prize. Київ, 2019. URL: <https://www.buro247.ua/culture/arts/first-look-future-generation-art-prize.html> (дата звернення: 11.02.2019).
9. Future Generation Art Prize 2019. Київ, 2019. URL: <http://new.pinchukartcentre.org/ua/exhibitions/future-generation-art-prize-2019>.

ART GENERATION 2019 PRIZE: ACTIONASM IN MODERN UKRAINE**Yaroslava Kramarenko**

*T. H. Shevchenko National University "Chernihiv Colehium",
Educational and Scientific Institute of History and Socio-Humanitarian Disciplines named after
O. M. Lazarevsky,
Department of Law, Philosophy and Political Science
Mury avenue, 13, 14000, Chernihiv, Ukraine*

In the article, author explores and analyzes several works of nominee artists of the international Future Generation Art Prize 2019 competition. It is investigated the way the forms of contemporary art like performance and action attract, influence and involve the audience in the discussion of acute social and cultural problems, help to delve into the true self of a person. Author studied how artists try to relate the traditions with the integrated world, methods they employ to influence the empirical consciousness of the audience. To achieve this goal, they exploit the methods of comparison, reconstruction of historical events and systematization of knowledge along with visual, audio and photographic effects.

After studying the various articles and interviews with national cultural figures, competitions promoters and reviewers, the author resumes that yet it's difficult to say firmly about the proficient development of contemporary Ukrainian art, especially when government poorly supports the artists, when most of the society finds the performance and the action art as something detached and equivocal, as near-art, but mostly as unknown. And still despite the lack of funding, the new wave of actionists bring their ideas to life so brilliantly, using and mixing different materials and arts, that one cannot stay untouched and becomes more than a spectator but the co-creator of the story.

Future Generation Art Prize discovers the new names in art which is a great opportunity for Ukraine to enhance the international art communication, to adopt and share the best practices, to express loudly the civic engagement, to raise a social concern about important or probably inconvenient and painful issues with the help of action art forms.

The current trends in art are more than about the conventional exhibiting: it's all about us, about crises, about the future, about the way we live and how we give it a sense, about sensuality and anxiety, needs and values, knowledge and self-presentation in this world. Significant changes have to come around to ensure the further effective development of the actionism in Ukraine. First of all, these are the structural adjustments of formal and academic educational programs, secondly, it's initiation of informative and instructive courses, platforms, forums, creative competitions, international exchanges, etc. Such conditions introduced, we will bring up the generation able to learn, first of all, to think about the work of the artist, about the ideas he wanted to convey, and only then to appreciate the new forms of modern art space.

Key words: performance, action, international competition, exhibition, art centre, artist, contemporary art, installation, audio effect, painting, sculpture, video installation, "black market" of Ukrainian land, foundation, Climavore project, climate eaters.

УДК 141.319.8

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.10>

ІНТЕНЦІОНАЛЬНІСТЬ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА СВОБОДА ЛЮДИНИ В УМОВАХ НЕОБХІДНОГО САМООБМЕЖЕННЯ

Наталія Мурадян

*Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»,
гуманітарно-правовий факультет, кафедра філософії та суспільних наук
вул. Чкалова, 17, 61070, м. Харків, Україна*

У статті аналізуються механізми самообмеження людини в екстремальних та кризових ситуаціях. Самообмеження людини пов'язується з проявами її індивідуальної свободи та волевиявлення й трактується як засіб самозбереження людини в надзвичайних обставинах. Самообмеження постає як опір власним бажанням, але воно є найефективнішим і найгуманнішим засобом саморозвитку. **Метою статті** є філософсько-правове осмислення явища самообмеження та його вплив на особистісну природу сучасної людини. **Методологія** дослідження базується на узагальненні теоретичних досліджень соціально-правової філософії, використовуються загальнонаукові методи аналізу та синтезу, метод класифікації понять та метод сходження від абстрактного до конкретного. **Наукова новизна** полягає у виділенні окремого напрямку дослідження феномена інтенціональності правосвідомості людини через взаємозв'язок з іншими філософськими поняттями (самозбереження, свобода, саморозвиток) у рамках філософсько-правових концепцій. **Висновки.** Незважаючи на те, що в пандемічний період людина залежна від територіальних та соціальних обмежень, її самообмеження повною мірою не впливає на особистісну позитивну свободу та здатне сформулювати гармонійне життєве середовище. Будь-який акт людської свідомості й розуміння сенсу буття має принципово інтенціональну структуру. Особлива увага приділяється формуванню інтенціональності правосвідомості при змінених, термінових умовах життя. Розглядаються чинники формування гнучості правосвідомості, рівні інтенціональних структур свідомості взагалі. Багато уваги приділяється феномену «свободи», яка завжди пов'язана із заборонами та обмеженнями. Самовиживання людини через самообмеження з часом вже не здається таким важким і неможливим, як із перших моментів виникнення кризової ситуації. Тут важливе місце належить формуванню сучасних чітких методів самообмеження усіма інституційними сферами суспільства та формуванню затребуваної правосвідомості його громадян. Самообмеження стає добровільним засобом контролю сучасної людини, що повною мірою орієнтується на принципи свободи та морально-етичні цінності.

Ключові слова: самообмеження, правосвідомість, свобода, контроль, саморозвиток, інтенціональність.

Свідомість сучасної людини в кризових умовах необхідного самообмеження, актуалізує затребувані питання правосвідомості та правової культури індивіда, а точніше, повну відповідальність його перед собою та суспільством. Щодня багато людей відчуває на собі певну кількість обмеження, що пов'язані з релігійними переконаннями, соціально-політичними чи економічними тисками, актуальними питаннями гендеру чи сексуальних меншин. При цьому у 2020 році держави всього світу зіткнулися з новим надзвичайним викликом щодо виживання сучасного людства – пандемічним захворюванням COVID-19, що потребувало організаційної боротьби не лише за своє життя, а й за життя всіх ближніх, оскільки на кін поставлене виживання усієї планети.

На активній стадії поширення захворювання в багатьох країнах світу було введено велику кількість соціально-комунікативних обмежень, які мали призупинити хворобу. Перед суспільством постало багато загальних питань, які і нині залишаються невершинними: як пандемія здатна змінити звичний спосіб людського життя? Якою мірою вона вплине на міжособистісні відносини, скорегує розуміння відповідальності індивіда перед собою та своїм оточенням, змінивши усталені цінності? Яка роль держави в цьому складному процесі соціальної адаптації до кризової ситуації та як саме колективна правосвідомість може швидко вплинути й змінити свідомість індивіда? Всі ці питання як ніколи потребують осмислення та розуміння, що і стане основним завданням цієї статті.

Метою статті є філософсько-правове осмислення явища самообмеження та його вплив на особистісну природу сучасної людини через взаємозв'язок з іншими філософськими поняттями – інтенціональної правосвідомості та свободи.

Увага філософів зосереджується на діалектиці індивідуальної свободи та залежності соціальної необхідності з давніх часів. Як відомо, вона вивчалась представниками античності: на це звернули увагу Сократ, Платон, Аристотель, проблему (переважно в рамках теологічної проблематики) розробляв Гвіччардіні та ін.

Двадцять століття минулого тисячоліття було також багатим на дослідження феномена свободи (Б. Спіноза, Г.В. Лейбніц, І. Кант, А. Сміт, Ш. де Монтеск'є і Ф.Е. Вольтер та ін.), що пов'язується з окремими формами самовизначення людини, її особистісним проявом у культурі. Так, Р. Штаммлер бачив ідеал людської свободи в регулятивному принципі єдності всіх, коли всякий вважає своїми об'єктивно правомірні цілі Іншого, регулювання соціального життя здійснюється в інтересах свободи кожного, хто знаходиться у сфері права.

Цікавою з цього приводу є позиція Ж.-П. Сартра, який вважав, що жодна об'єктивна обставина не може позбавити людину невід'ємної від неї самої свободи. Така свобода залишається з людиною в будь-якому разі та виражається в змозі вибирати не реальні можливості, а своє ставлення до цієї ситуації. Поняття свободи послідовно суб'єктивізується Сартром, зводиться до ставлення суб'єкта до незалежних від нього обставин. Його незалежність по суті справи полягає в тому, як він сприймає свою залежність. Людина може «вільно» примиритися зі свободою. При цьому вона настільки ж вільна, як і невольна, приймаючи її, постаючи проти неї.

Сучасний французький філософ Ж. Дюмазедьє визначав свободу основною рисою дозвілля, в якому знімається жорсткий детермінантний вплив суспільства на індивіда, який під тиском безлічі комунікативних факторів, що безпосередньо впливають на нього, руйнує особистісну природу.

В аналізі меж прояву індивідуальної свободи викликають інтерес думки Ф.А. Хайєка, який зазначав, що «одна з аксіом традицій свободи полягає в тому, що примус стосовно людей дозволяється лише в тих випадках, коли він необхідний для забезпечення загального добробуту, або громадського блага» [1, с. 11].

У вітчизняній філософській думці увага приділяється синергетичному аспекту буття особистості в умовах трансформації суспільства, коли хаотичні явища мають тенденції до порядку (Г. Нестеренко), свободі особистості як форма її самореалізації (Л. Подолянко), гуманістичним параметрам, потребам, інтересам, цінностям, самореалізації особистості (Н. Юхименко). У працях Б.П. Шубнякова, Л.Г. Смирнова, І.І. Логанова, Е.І. Рудковського, В.І. Стемповського та ін. розглядалося співвідношення свободи і відповідальності людини. Різні аспекти правової свободи вивчали Б.С. Волков, В.А. Кучинський.

Звертаючись до політичної складової частини розуміння феномена свободи, варто пригадати дослідження пострадянського періоду, коли фундаментом для реалізації індивідуальної свободи була оголошена «священна і недоторканна приватна власність». Серед необхідних умов здійснення індивідуальної свободи часто називають відмову держави від втручання в життя суспільства і пріоритет особистих прав людини. Цей погляд поділяє Н.Г. Діденко.

Роботи філософів XXI століття спрямованні на різні аспекти вивчення правосвідомості, ставлення та проблеми саморозвитку та руйнації людини. Особистість не може бути байдужою до самої себе, свого буття, саморозвитку, своєї досконалості. Буття складається з певних подій і станів. Якщо події буття матеріальних об'єктів детермінуються певними закономірностями, то події буття особистості творяться безпосередньо нею самою. Це і є прояви істинної людської свободи [2, с. 97].

Законодавець (офіційна правосвідомість) має повною мірою проявляти інтерес до актуальних тривог усього населення (масова правосвідомість), а це питання смертної кари, забезпечення особистих прав і свобод громадян та ін., знати правосвідомість соціальних меншин, інтереси яких мають враховуватися і закріплюватися в законодавстві та здійснювати необхідні правові реформи, виходячи з правової свідомості-правового почуття, здорового глузду і бажаного для цього народу і часу суспільного ідеалу.

Представник феноменологічного напрямку у філософії права М. Алексєєв включав до складу особистісних інтенціональних переживань акт сутнісних споглядань права, вважаючи, для «такого споглядання немає потреби в утворенні першопочаткових понять, у побудові початкових визначень; необхідна лише правильна настанова способів споглядання» [3, с. 55].

Вищеозначені дослідники розглядали проблему свободи та правосвідомості як одну з багатьох, пов'язаних із суспільною свідомістю взагалі. Але, як відомо, сприйняття правосвідомості індивідом та суспільством відбувається по-різному. Можна стверджувати, що індивідуальна правосвідомість може передаватися з покоління в покоління. При цьому шляхом руйнації традицій та цінностей життя, відсутність довіри до державного апарату зі сторони індивіду відбувається певна деформація правосвідомості усього суспільства, а зрештою, неусвідомлення законності та неправомірності публічних дій чи їх бездіяльності, та хибне уявлення про правомірну чи неправомірну поведінку. Саме тому можемо стверджувати, що в кожен конкретний історичний період народжуються нові форми бачення стану правосвідомості, які потребують окремих досліджень.

Сучасну проблему правосвідомості можна визначити через як інтенціональну правосвідомість людини, яка функціонує на тлі інтенціональності колективної правосвідомості. І тут ми підкреслимо, що саме в момент стану самообмеження в людини відбувається становлення інтенціональної правосвідомості.

У філософській літературі інтенціональність здебільшого позиціонується як спрямованість свідомості на світ, причому така дія визначається в контексті духовного начала й пізнання. «Іntenціональність – одне з центральних понять аналітичної філософії та феноменології, яке встановлює особливе відношення між свідомістю, мовою і світом. У найзагальнішому плані воно означає здатність свідомості бути – спрямованою на. Термін походить від латинського слова *intensiō*, яке схоласти XIII–XIV ст. використовували для означення – того, що постає перед свідомістю в думці» [4, с. 133–134]. «Іntenціональність – поняття низки філософських учень, які фіксують особливість людської свідомості, що полягає в її спрямованості на певний предмет. У Сенеки *intention* – спосіб руху душі (*motus animi*). Нове життя поняттю інтенціональності надали Ф. Brentano та Е. Гуссерль».

Сам термін «інтенціональність» є відомим дослідникам ще з часів Середньовіччя. Філософську реактуалізацію цього терміна через багато років здійснив Ф. Brentano у праці «Психологія з емпіричного погляду» (1874 р.): «Кожен феномен характеризується тим, що схоласти Середньовіччя називали інтенціональною (чи ментальною) екзистенцією об'єкта, тим, що ми могли б назвати, хоча і не цілком однозначно, посиланням на зміст (який тут не слід розуміти у значенні речі) чи іманентною об'єктивністю. Кожен ментальний феномен включає у себе дещо як об'єкт, хоча у трохи інший спосіб, ніж це є в дійсності. В уявленні дещо зображується, у судженні – стверджується чи заперечується, у любові-любиться, в ненависті – ненавидиться» [5, с. 68]. Іншими словами, на відміну від середньовічних уявлень, у Ф. Brentano інтенціональність стає характеристикою саме психічних процесів, що орієнтуються на людську суб'єктивність. Ф. Brentano розрізняє психічні й фізичні феномени. Він доводить, що інтенціональність – це властивість виключно психічних феноменів, «ніщо в навколишньому світі не демонструє нічого подібного». Психічні феномени є тими явищами, що містять інтенціональні об'єкти іманентно. Сам по собі інтенціональний об'єкт – це своєрідна ментальна ідея, деякий психічний образ предмета відображення. Крім того, Ф. Brentano наголошує на тому, що інтенціональність – це певний зв'язок між психічним станом і об'єктом, до якого належить цей стан. Одним з аспектів інтенціональності є суб'єктивний – у сенсі переживання акту споглядання.

Дослідити цей аспект інтенціональності, що відмежовує об'єктивні предмети і чуттєвий зміст власне переживань свідомості, прагнув Е. Гуссерль у своїй феноменології. Інтенціональність – основне поняття феноменології Е. Гуссерля, який запозичив це поняття в Brentano і зазначив його фундаментальною особливістю феноменологічної свідомості, яка стосується предметності об'єкта. Інтенціональність існує у вигляді єдиної структури акту покладання (ноезіс) і предметного змісту (ноеми), при цьому останній не залежить від існування предмета чи його даності [5, с. 156].

Продовжуючи тему інтенціональності, варто підкреслити, що М. Мерло-Понті розглядає поняття інтенціональності не тільки як особливість актів пізнання, а як фундаментальне ставлення людини до світу. Крім того, цікавою тут є думка Д. Серля, який намагався об'єднати лінгвістичне поняття інтенціональності з феноменологічним. На його думку, поняття інтенціональності є результатом взаємодії мови та інтенціональних ментальних актів.

Отже, наведені визначення інтенціональності, окрім виокремлення певних смислових означень, актуалізують такі характерні моменти: 1) інтенціональність – спрямованість людської свідомості на предмети, або ж об'єкти, світу, сам Всесвіт і на породжені цією свідомістю психічні явища, які також є об'єктами; 2) інтенціональне – буття таких явищ.

Свідомість людини приймає властивість спрямованості на певний об'єкт. Може, навіть на те, що раніше і не було явним. З'являються нові цінності, цілі, пізнання людиною самої себе, її саморозвиток та усвідомлення своєї відповідальності. Тут відповідальність – усвідомлення індивідом, свого обов'язку перед суспільством, людством, розуміння у світлі цього обов'язку суті і значення своїх вчинків, діяльності, узгодження їх з обов'язками і завданнями, що виникають у зв'язку з потребами суспільного розвитку.

Враховуючи вищепроведений аналіз зазначеного поняття інтенціональності, можна виділити такі основні рівні інтенціональних структур: 1) рівень квазісемантичних інтерпретацій, де знак виступає психічним образом, – це вихідне, найбільш базове психологічне розуміння інтенціональності; 2) інтенціональність, як індексація, знакові структури як індекси, маркери функцій, властивостей і відносин об'єктів; 3) інтенціональність як маркер значення знака, основа раціональної діяльності й феноменологічної редукції; 4) інтенціональність як царина смислових побудов, трансформація значення в ноематичні

структури; 5) інтенціональність як царина особистих конотацій, інтенціональність як суб'єктивний, особистісний сенс; 6) інтенціональність як структури, що існують в інтер-суб'єктивному горизонті, представляючи соціально-культурні аспекти ментальних станів і властивостей [6, с. 6].

Ця класифікація є лише загальною схемою уявлення про інтенціональність та її відношення до проблеми розуміння самозбереження людини. Така класифікація також може бути доповнена більш ретельною диференціацією самої суб'єктивності людини, уведенням класифікації знакових структур чи часового параметра. Крім того, підкреслимо, що не важливо, чи існує в реальності інтенціональний об'єкт. Лише життєві установки нав'язують нам прагнення шукати за інтенціональним процесом або думкою будь-який реальний об'єкт. Будь-який акт людської свідомості й розуміння сенсу має принципово інтенціональну структуру. Так, ментальність загалом інтенціональна за своєю сутністю, вона завжди виявляється спрямованою на якийсь предмет, характер якого індиферентний самій структурі психічного.

На прикладі пандемічного захворювання, інтенціональним об'єктом є виживання людства. Але не завжди людство стоїть в умовах виживання. Якщо відбулася умова та причина, заради якої потрібно це зробити, то людина за своєю сутністю завжди прагне до такого виживання інстинктивному рівні, незважаючи на жодні перепони. Адже життєві ситуації бувають різні і рідко коли можна на сто відсотків сказати, що «Я ніколи не...». Коли свідомість людини спрямована на виживання, то будь-яке самообмеження, якого раніше не було, не буде важким задля збереження самого життя, оскільки життя – не просто те що дано, а є самоціллю психічно здорової людини.

В умовах необхідного самообмеження інтенціональність правосвідомості відіграє важливу роль, адже відбуваються значні зміни у відносинах між людьми в усіх сферах їх буття, змінюється та формується нова система права й, відповідно до змін, що відбуваються на державно-політичному, соціально-культурному рівні, змінюється бачення дійсності людиною, в тому числі й правової. Правосвідомість починає існувати в людині тоді, коли вона осмислює, аналізує стан чинного права та відповідно до цього в неї виникають певні уявлення про те, яким би вона хотіла бачити це право. Ключовим у правосвідомості є усвідомлення людиною того, що стан сучасного права має відповідати тим загальнолюдським цінностям, положення які закріплені в міжнародних правових актах про права людини.

Досвід свідчить, що існує багато негативних факторів, які сприяють тому, щоб внаслідок зміни політичних, громадських, правових, адміністративних та інших відносин правосвідомість втрачала сталість та напрям. Тут основними факторами розвитку особистості є саме взаємодія із соціальним середовищем та активний початок самостійної діяльності в просторі суспільної культури.

Соціальне середовище становлять такі соціальні інститути, як держава, в якій народжується людина, зі своїми економічними, географічними, етнічними особливостями, сім'я, навчально-виховні та культурно-просвітницькі заклади, засоби масової інформації. Соціальне середовище забезпечує виховання людини – як спрямовану діяльність батьків, педагогів, так і вільне засвоєння людиною інформації з різноманітних джерел. Важливим фактором у вихованні особистості є фактор самовиховання, встановлення власних цілей та задач, прагнення досягти їх виконання, виробляти в себе якості для їх досягнення. Найбільша активність особистості при цьому спостерігається, коли людина починає серйозно замислюватись над самовихованням, розробляючи програму свого самовдосконалення, мобілізує свою волю та витрачає спеціальні зусилля з виконання цієї програми, сама активно формуючи свою особистість.

Безперечно, розвиток правосвідомості кожного індивіда впливатиме на стан свідомості усього суспільства, членом якого він є, і, навпаки, правова свідомість, що панує в тому чи іншому суспільстві, впливатиме на процес формування правосвідомості особи та її правової культури. Обов'язковість такого формування випливає із синергетичних природно-правових дій через вплив природи на людину відповідно до суспільних феноменів, детермінантів соціуму, в якому перебуває людина. Обов'язкова правова культура є природним феноменом, який балансує правову культуру, яка утворюється на позитивному праві. У результаті виникає правова краса, яка включає в себе правильність діянь, морально-етичність, справедливість, що є онтологічним явищем і формує природну правову красу як підсвідоме право. Отже, громадянське суспільство є тим середовищем, в якому сучасна людина законно задовольняє свої потреби, розвиває свою індивідуальність, приходиться до усвідомлення цінності групових акцій і суспільної солідарності. Тому нині, коли відбуваються певні обмеження та заборони, для українського громадянського суспільства, дедалі актуальнішою стає проблема виховання автономної особистості, здатної самостійно брати участь у суспільних справах: ініціативної, самостійної, з почуттям власної гідності, котра понад усе цінує свободу, але може нею поступатися. Адже самообмеження стає умовою виживання людини та суспільства, саме тому соціально значущими стають поняття «несвобода» та «необхідність» [7, с. 36].

Позитивним проявом самообмеження є самоорганізація особистості, здатність мобілізувати актуальні форми соціальної активності відповідно до пріоритетів професійної діяльності. Самообмеження можна розглядати у двох позиціях: позитивне (як саморозвиток, самоорганізація) та негативне (крайньою формою є ізоляція). Формування позитивного самообмеження можливе завдяки спрямованості особистості на реалізацію актуальних завдань. Самообмеження стає засобом виховання та соціалізації особистості, прийняття відповідальності, становлення сутності людини. Соціальне середовище змушує людину враховувати інтереси інших членів соціуму, обмежуючи себе у своїх бажаннях не інстинктивно, підсвідомо, усвідомлюючи його необхідність і спрямовуючи свої вчинки відповідно до свідомо вибраних орієнтирів. Будь-яке людське спілкування можливе лише за умови певного взаємообмеження бажань, інтересів [8, с. 140].

Пандемічне захворювання дало поштовх для того, щоб людство зупинилось і задумалось, наскільки ще нам вистачить ресурсів планети для здорового, якісного та комплексного знаходження суспільства на землі. Самообмеження нині не торкнулося лише одної групи людей чи міста, області, держави, а пандемічно страждає вся планета. Пандемічні обмеження, пов'язані зі свободою пересування та свободою комунікації в просторі реальному, призвели до активного освоєння простору віртуального, де можна робити все, що так важливо – дистанційно. Для людини в сучасних умовах комунікації та віртуалізації відкриті усі двері для саморозвитку, роботи, зайняття різноманітними заняттями як фізичними, інтелектуальними, духовними, творчими напрямками, так і замовлення їжі до дому. У час таких потужних комунікацій можна подолати таке медично-біологічне захворювання, лише розумінням важливості обмежень, які застосовуються. Адже працювати, навчатися, розвиватися з дітьми, консультуватися на різні теми із спеціалістами різного спектра можна, не виходячи з дому, а також із додержанням певних правил. Технології та Інтернет дають змогу не захворіти і допомогти собі та рідним, залишатися здоровим.

Самообмеження завдяки інтенціональності правосвідомості постають як опір власним бажанням, але воно є найефективнішим і найгуманнішим засобом саморозвитку. Цінність його полягає в тому, що самообмеження є суб'єктивним, особистісним та добровільним. Обмеження, які склалися у пандемічному періоді, тісно пов'язані з мораллю,

а саме моральною свідомістю. Адже саме мораль наділяє нас такими самообмеженнями, як помірність, самоконтроль, самопримушення, самовладання, терпимість, жертвовність. Це все є динамічними структурами моральної свідомості. Наприклад, самопримушення стало засобом обмеження, і саме воно стало засобом саморозвитку особистості, в процесі якого зникла потреба в здійсненні певних дій, а саме в зменшенні кількості цих дій або усунення їх загалом. І в подальшому само примушення не буде самообмеженням, бо стане гармонійним способом прояву свободи особистості. «Особиста свобода не є в першу чергу свободою від усіх обтяжень, навпаки, це свобода могли присвятити себе тому, що справді має значення для людини» [9, с. 314]. Свобода, зрештою, є спробою пожертвувати собою заради того, про що турбуєшся, не залишаючись у вакуумі. Але в людини є здатність розмірковувати над тим, про що вона дбає, – «чи справді саме про це вам слід турбуватися, і як пожертвувати собою за для того, про що ви турбуєтесь. Таким чином ви визначаєте, ким ви є».

Таким чином, акцентуючи на різноманітних аспектах феномена «свободи», загальним твердженням можна вважати, що свобода завжди пов'язана із заборонами та обмеженням, які має і явище самообмеження. Перебуваючи в суспільстві, людина завжди змушена дотримуватися правових, соціальних, культурних, релігійних обмежень. Особливості і механізм цих обмежень відрізнявся залежно від форми та типу розвитку культури та окремих форм правління в державі, політичного режиму та релігійних переконань, залежних від віросповідань.

Історично склалося, що і досі системи регулювання поведінки та життєдіяльності індивіда в соціумі, прийнято сприймати як набуту з дитинства через різноманітні соціальні інститути і які сприймаються як обмеження і необхідні атрибути для існування самого соціуму. Але суспільство не тільки розуміє мету цих обмежень, а й створило на їх основі систему самообмежень і належить до них як до загребуваних цінностей. Нехтуючи, або знецінюючи цінності однієї культури чи цивілізації, людина може по суті вільно вибрати іншу, при цьому змінюючи лише місце проживання.

На відміну від локальних чи регіональних систем, соціально-культурні обмеження до пандемічного періоду відрізнялися різноманітністю. Система заборон пандемічного періоду має загальний характер (глобальний), відрізняється уніфікованими механізмами регулювання обмежень та заборон (заборона на пересування, дотримання дистанції, носіння маски, відмова від тактильних контактів, руко тискань і т.д.) та індивідуальною свободою вибору людини. Сформована система ще не має стійкої бази соціально-культурних основ (закріпленої у формі колективної свідомості), яка б формувала лояльність до цих обмежень на рівні масового сприйняття і сприяла адаптації індивідуальної свідомості людини будь-якого культурного простору. Пандемічні обмеження торкнулися таких базових потреби людини, як свобода переміщення та свобода вільної комунікації, змінивши індивідуальну та колективну поведінку усього глобалізаційного простору, де обмеження набувають нових форм та переходять від морально-етичних цінностей до адміністративно-правових обмежень.

Список використаної літератури

1. Хайск Ф.А. Право, законодавство та свобода. Міраж соціальної справедливості. Київ : Сфера, 1999. Т. 2. С. 200.
2. Лозовий В.О., Сідак Л.М. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці. Харків : Право, 2006. С. 256.
3. Алексеев Н.Н. Основы философии права. Санкт-Петербург : Лань, 1999. 251 с.

4. Мотрошилова И.В. Интенциональность. Новая философская энциклопедия: В 4-х томах. Т. II / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Научно-ред. совет: предис. В.С. Степин. Москва : Мысль, 2010.
5. Brentano F. Psychology From an Empirical Standpoint. London : Routledge, 1995, 448 p.
6. Дубініна В. Розуміння як інтенціональна структура: розвиток герменевтики Ф. Брентано. Схід. 2018. № 5(157). С .107.
7. Мурадян Н.С. Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі: *Збірник наукових праць*. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2020. С. 230.
8. Донцов И.А. Самовоспитание личности. Москва, 1984. 283 с.
9. Ларс Фр. Г. Свендсен Філософія свободи. Етика свободи. Ника-Центр, 2016. 336 с.

INTENTIONALITY OF HUMAN LEGAL CONSCIOUSNESS IN THE CONDITIONS OF NECESSARY SELF-LIMITATION

Natalia Muradyan

*National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institute",
Faculty of Humanities and Law, Department of Philosophy and Social Sciences
Chkalova str., 17, 61070, Kharkiv, Ukraine*

The article analyzes the mechanisms of human self-limitation in extreme and crisis situations. Man's self-limitation is associated with the manifestations of his individual freedom and expression of will and is interpreted as a means of human self-preservation in emergencies. Self-restraint appears as resistance to one's own desires, but it is the most effective and humane means of self-development. The purpose of the article is a philosophical and legal understanding of the phenomenon of self-restraint and its impact on the personal nature of modern man. The research methodology is based on the generalization of theoretical research of social and legal philosophy, general scientific methods of analysis and synthesis, the method of classification of concepts and the method of convergence from the abstract to the concrete are used. The scientific novelty is to identify a separate area of study of the phenomenon of intentionality of human legal consciousness through the relationship with other philosophical concepts (self-preservation, freedom, self-development) in the framework of philosophical and legal concepts. Conclusion: despite the fact that in the pandemic period a person is dependent on territorial and social constraints, his self-restraint does not fully affect the personal positive freedom and is able to form a harmonious living environment. Every act of human consciousness and understanding of the meaning of existence has a fundamentally intentional structure. Particular attention is paid to the formation of the intentionality of legal consciousness in the changed, urgent living conditions. The factors of formation of flexibility of legal consciousness, levels of intentional structures of consciousness in general are considered. Much attention is paid to the phenomenon of "freedom", which is always associated with prohibitions and restrictions. Human self-survival through self-restraint over time no longer seems as difficult and impossible as from the first moments of the crisis. Here an important place belongs to the formation of timely clear methods of self-restraint by all institutional spheres of society and the formation of the demanded legal awareness of its citizens. Self-restraint becomes a voluntary means of control of modern man, which is fully oriented to the principles of freedom and moral and ethical values.

Key words: self-limitation, legal consciousness, freedom, control, self-development, intentionality.

УДК 165.74

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.11>

АНТИФУНДАМЕНТАЛІСТСЬКІ ВИТОКИ НЕОПРАГМАТИСТСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ РІЧАРДА РОРТІ

Марія-Катерина Павчук

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
кафедра філософії
вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна*

Досліджуються антифундаменталістські передумови становлення неопрагматистської концепції Річарда Рорті. Фундаменталізм критикували Ф. Ніцше, А. Бергсон, В. Дільтей, Е. Гусерль, Б. Расел, М. Гайдегер, але витoki цієї критики – у філософії прагматизму Ч. Пірса, У. Джеймса, Дж. Дьюї, що стала передумовою неопрагматистської концепції Річарда Рорті. Прагматизм від самого початку виявив свою релятивістську сутність, що не дивно, тому що виник він в Америці в часи дорослішання молоді нації, якій чужі абсолютизм і політична тиранія. Тому прагматизм у своєму становленні прийшов до антифундаменталістської концепції знання. У статті розкриваються передумови становлення неопрагматистської концепції Річарда Рорті, суть якої полягає у прагненні позбавити філософію багатьох закоренілих забобонів метафізичного фундаменталізму й епістемології.

Актуальність теми статті полягає в значущості боротьби Річарда Рорті з фундаменталістською епістемологією, що пов'язана з визнанням культурної цінності постмодерного мислення. Ідея Рорті полягає не просто у визнанні постмодерністської філософії, а в тому, щоб її трактувати як інструмент для побудови суспільного життя. Зазначена ідея була реалізована через радикальну реконструкцію значної частини словникового запасу сучасності. Проблематика дискусії окреслюється колом так званих «метафілософських» питань, головним з яких є з'ясування сутності та шляхів розвитку самої філософії як наукової та світоглядної дисципліни.

У своїх публікаціях Р. Рорті дає радикально-критичну оцінку сучасного стану західної філософії та висуває оригінальний проєкт її реконструкції – заміни фундаментальної епістемології прагматичною герменевтикою. На Заході цю тематику досліджували доволі ґрунтовно, при цьому варто підкреслити, що значна частина праць має раціонально-реконструктивний, а не історико-філософський характер.

У полеміку з Р. Рорті вступали Д. Девідсон, Г. Патнем, Р. Бернстайн, П. Вірлію. Критичному аналізу його праць присвячені публікації Ю. Мельвіля, Н. Юліної, І. Джохадзе. В українській філософській літературі цю проблематику досліджували В. Лук'янець, О. Соболев та ін.

Ключові слова: антифундаменталізм, комунікація, неопрагматизм, постмодернізм, репрезентаціонізм, Річард Рорті.

Сучасна американська філософія вирізняється суворим науковим характером, аналітичністю й точністю висновків. Але водночас впадає в око прагматичний характер американської думки. Наукові відкриття XIX ст. спонукали до розв'язання ключових для Америки політичних і правових проблем, оскільки релігія вже не могла запропонувати для цього надійний фундамент. Наукового статусу набуває персоналізм, трансценденталізм, прагматизм, аналітична філософія. Водночас варто зазначити, що науковий підхід у США зводився не до пошуку абсолютної істини, «однозначної відповідності» чи «скінченного словника реальності», а репрезентував тенденцію переходу від монізму до плюралізму, соціологізації, історикоізації та релятивізації знання.

На думку Гіларі Патнема, суть доктрини спекулятивної філософії зводиться до віри в існування: 1) реальності, незалежної від нашого знання; 2) істини, об'єктивної та незалежної від суб'єкта пізнання; 3) єдиного «правильного» словника – опису світу таким, яким він є насправді. Виникає переконання, що людина володіє можливістю (яка водночас є людською сутністю), яка не залежить від її звичок і вірувань, і є частиною вищого, надіндивідуального розуму, певного трансцендентального суб'єкта, можливістю осягати істину в усій її повноті, охоплювати її своїм інтелектом, відображати її своїм розумом як дзеркалом. Відповідно, стає можливим створення скінченного словника правильного опису реальності, а також комунікації, що спирається на дзеркальне відображення природи. У цьому описі світу немає місця експерименту, грі, людським чинникам – це опис із метапозиції, з позиції Бога.

Зворотною стороною такої настанови стало применшення значення природної реальності, позначеної як «непідробна». Крім того, варто зазначити, що спекулятивна філософія відмовилася від природної мови, у філософії утвердився знеособлений стиль, узгоджений з уможливленними правилами, що зветься формальною логікою. Критерієм істини стала логічна несуперечливість знання. Спекулятивна філософія створила хитрий прийом: формальна логіка відволіклася від змістових визначень думки, відповідність логічних характеристик наперед заданим абстракціям софістично зводилася до надання спекулятивно сконструйованим сутностям статусу загального і доказового знання.

У своїй фундаментальній праці «Філософія і дзеркало природи» Р. Рорті досліджує репрезентаціоністську концепцію в трьох основних аспектах: по-перше, це пропозиція існування об'єктивної реальності, дійсності, незалежної від свідомості суб'єкта пізнання; по-друге, визнання об'єктивності істини як результату пізнавального процесу та її незалежності, в розумінні змісту знань, від позиції суб'єкта; по-третє, існування тільки однієї істини.

Перше твердження Рорті не сприймає, тому що воно нібито призводить до неприйнятної «субстанціалістської ілюзії», що «ментальній діяльності суб'єкта» (живому спогляданню) протистоїть відстала матерія, об'єктивна «природна даність», яка лежить в основі пізнання і робить його достовірним джерелом наших знань. При цьому робиться особливий акцент на незалежності цієї «об'єктивної природної даності» від свідомості індивіда, його ментальних станів.

Друге твердження репрезентаціонізму стосується того, що істина повинна мати об'єктивний характер, істинне знання за своїм змістом не має залежати від суб'єкта пізнання. Воно відкидається, за Рорті, внаслідок його метафізичності й абсолютної бездоказовості. Втім, класичне розуміння істини не може бути визнане епістемологічно ефективним, оскільки неможливо визначити критерій відповідності теоретичних тверджень реальному стану справ. Спроби судити про оточуючий світ таким, яким він є насправді, незалежно від суб'єкта – це самообман розуму, який претендує на позицію Бога і загання мислення в пастки нерозв'язних філософських «псевдопроблем».

Третє твердження репрезентаціоністської доктрини не може бути прийняте з огляду на твердження, що міститься в ньому, про єдино можливе відношення відповідності між теорією і реальністю. Для Рорті цілком очевидні й можливі логічно нетотожні, несумісні, але емпірично еквівалентні концептуальні структури, теоретичні конструкції (наприклад, геометрія Евкліда і Рімана, класична і квантова теорія та інші наукові дисципліни, логічно не сумірні, але однаково істинні). За таких обставин емпіричний досвід не може безпосередньо свідчити на користь однієї концептуальної структури проти іншої, бо сам досвід має бути теоретично обгрунтованим.

У наукових та інших дисциплінарних практиках вибір словника для опису досліджуваної сфери явищ, стверджує Рорті, регулюється виключно прагматистськими міркуваннями, а не прагненням забезпечити відповідність мови самій реальності. «Відповідність» у цьому розумінні – абсолютно непрацююче поняття. Теорія «відповідності», вважає він, втратила у ХХ столітті свою філософську привабливість і актуальність і тому, за точним зауваженням П. Стросона, вона «вимагає не уточнення, а усунення» [6, с. 32].

Отже, для антирепрезентаціоніста Рорті основне завдання – радикальна реконструкція традиційного філософського уявлення про пізнання як діяльність, яка забезпечує точну репрезентацію буття (дзеркало об'єктивного світу). Він намагається довести, що твердження «істина – то відповідність» давно вже застаріле і тепер його спокійно можна відкинути.

Фундаменталістській традиції у філософії протистоїть релятивістська філософія. Під дією еволюціоністської теорії Дарвіна, соціологізму Спенсера, нових психологічних теорій Вундта вже на межі ХІХ–ХХ ст. спекулятивний моністичний ідеалізм, системи трансценденталізму й абсолютного ідеалізму, які домінують в університетах, різко критикуються, завдяки чому на тривалий час з американського канону був викреслений формалізм, представлений перш за все системою Дж. Ройса.

Праці Ф. Ніцше, А. Бергсона, В. Дільтея, слугували основою для антикартезіанського руху серед інтелектуалів, які змушені замислюватися про реальний стан і перспективи тієї дисципліни, яку вони репрезентують. Філософи «життя» засумнівались у можливостях розуму як основи, сутності людського життя і по-новому інтерпретували проблеми класичної філософії. Але й релятивістська тенденція була піддана критиці. Від герменевтичної, нарративної, іронічної філософії серйозні мислителі знову звернулися до точних наук, прагнучи захистити епістемологію від нападок скептично налаштованих циніків. Важливу роль у цьому зіграли Е. Гусерль і Б. Расел, які виступали з критикою психологізму та проголошували сутність суворой науки логіку. Расел у надії знайти аподиктично достовірне знання змодельював функцію логічної форми, а Гусерль винайшов сутності, які досягаються особливим методом – засобом трансцендентальної та феноменологічної редукції. Відкриття цих привілейованих репрезентацій сприяло поверненню західної метафізики на попередню методологічно-онтологічну сходинку, що значною мірою наперед визначило подальшу еволюцію професійної академічної філософії ХХ ст.

Водночас релятивістські тенденції у філософії не були забуті остаточно, попереду філософію чекав лінгвістичний поворот, заданий Вітгенштайном (його концепцією мовних ігор, залежних від форм життя, інструментальним характером мови тощо), а також Гайдегера (з його ідеєю утвердження первинності світу стосовно дійсності, підручного щодо наявного та розрізнення тлумачення і висловлення) [3, с. 133–134].

Зокрема, Гайдегер здійснив огляд історії західноєвропейської метафізики, щоб показати, як філософія опинилася в полоні «візуальної метафори». Розвиток філософії Гайдегер змальовує як динамічний процес становлення і трансформації прамови культури, первнів мислення, якими оперувала грецька метафізика і які були успадковані від неї Середньовіччям і Новим часом. Центральне значення цього процесу мало філософське тлумачення Платоном і його учнями буття як ідеї, отождолення реальності речей з її уявленням. Гайдегер здійснив реконструкцію історії західної метафізики, виявивши витоки аристотелівсько-локівської аналогії пізнання зі сприйняттям і дійшов висновку про важливість радикального подолання платонівської парадигми філософування у зв'язку з її вичерпністю.

Однак найбільш послідовним критиком фундаменталізму стала філософія прагматизму, започаткована працями Чарльза Пірса, Уільяма Джеймса і Джона Дьюї та розвинута в ХХ столітті Річардом Рорті. Від самого початку прагматизм продемонстрував свою

релятивістську сутність, що й не дивно, бо виник він в Америці в добу дорослішання нації, звільнення від абсолютизму і політичної тиранії. Важливу роль тут відіграла віра в проголошені лібералізмом ідеали: громадянські права, буржуазна демократія, вільне підприємництво та вільний ринок, що стали символами американської цивілізації. Головним принципом американського суспільства став індивідуалізм як універсальна цінність і головна мета розумного суспільного розвитку. Прагматизм, як і американський соціум, який виріс у боротьбі з політичним абсолютизмом, у своєму становленні пройшов критику фундаменталістської концепції знання.

Важливу роль у боротьбі з фундаменталістськими настановами відіграла філософія Дьюї, якого Рорті поруч із Гайдегером і Вітгенштайном зводить у ранг філософських героїв. У Дьюї його приваблює програма радикального перетворення філософії та методології пізнання й обґрунтування нового типу раціональності знання. Через нього Рорті приходять до критики філософських дуалізмів, опису світу за допомогою бінарних опозицій. Так, Дьюї критикує існуюче з часів Платона й Арістотеля протиставлення сутності та існування. Використовуючи історичистський метод, він зазначає, що увага спекулятивної філософії до прихованих засад світового порядку створила в наукових та філософських спільнотах переконання в пріоритетності загальних, універсальних принципів, які спроби розкрити справжню реальність.

Філософія, за Дьюї, відійшла від людини і конкретних життєвих практик, надавши перевагу безмістовним суперечкам про природу універсалій, сутність істини тощо. Саме це стало причиною дуалізму та розколу світу на дві символічні сфери: «буття – в – собі» і «буття – для – себе», на світ істинний (доступний, за Платоном, «благородному філософу»), здатному споглядати своїм розумом вічний світ ідей) і хибний земний світ (печеру, в якій перебувають люди, які не знають справжньої істини, блага, добра). Звідси випливає відмінність у способах пізнання світу: високому пізнанню апіорних, абсолютних первнів як прерогативи філософії, протиставляється низьке пізнання природничих наук, які спираються на вузьку сферу людського досвіду. Таке розділення світу на дві сфери привело до сприйняття конкретного емпіричного світу, а також прагматичних інтенцій людини, які визнаються у філософії прагматизму засадничими в житті людини, як щось негідне, ганебне. Природні життєві настанови, буденний досвід, здоровий глузд – усі ці поняття були відкинуті класичною філософією за їхню недостатню ідеалізованість і неабсолютний характер. Далі Дьюї екстраполює наслідки абсолютизму і панування формально-логічного дискурсу на сферу суспільно-політичних відносин. Дьюї вважав, що постулювання абсолютних істин призвело до виникнення касти мудреців – експертів, які володіють здатністю проникати крізь світ явищ до справжньої реальності, організації політичного порядку.

Повернімося до центрального питання статті: як американська філософія пододала початковий фундаменталізм? Гносеологічні засади були сформульовані ще у вченні засновника прагматизму Ч. Пірса в методі закріплення наших знань і вірувань. Пірс виокремлює метод завзятості, метод авторитету і метод сумніву. Так, дотримуючись методу завзятості, ми будемо сліпо йти за давно встановленими істинами, приймати за абсолютно правильні правила поведінки і принципи мислення ті, що давно склались і утвердились у традиції. Цей підхід передбачає відмову від редукації щодо цих правил, відмову від критики істин. Але цей принцип виявився не самодостатнім на практиці, «соціальне життя проти нього», людина, яка діє на основі цього методу, рано чи пізно виявить, що інші люди діють інакше, ніж вона, і, вірогідно, успішніше. Можливо, вона зрозуміє, що думки інших людей такі ж хороші, а можливо, навіть кращі, ніж її власні. Думки інших людей здатні виявляти вплив на нас, відповідно, проблема полягає в тому, як закріпити віру не тільки в індивідуумі, але

і в суспільстві загалом. «Нехай же діє воля держави замість волі індивідуума. Створимо інститут, мета якого полягає в тому, щоб привертати увагу людей до правильних доктрин, запобігти вивченню, захисту і викладенню протилежних доктрин» [2, с. 104–119].

Такий механізм тоталітарного методу закріплення вірувань. Цей метод завжди супроводжується жорстокістю і насиллям, що й не дивно, адже «людина, яка несе службу суспільству, не відчуває себе спроможною пожертвувати інтересами цього суспільства заради милосердя, як вона, можливо, вчинила би з власними інтересами» [2, с. 104–119]. Крім того, жоден інститут не може контролювати всі думки. Завжди знайдуться люди, які не погодяться приймати на віру проголошений принцип. Цей метод вбиває свободу людини, знецінює її особистість, перетворюючи на раба. Саме в такому типі суспільства солідарність будується на основі підпорядкування єдиному Абсолюту, єдиній істині, єдиному типу вірування. Саме за такого підходу відбувається боротьба з плюралізмом думок.

Для подолання негативних наслідків спекулятивного підходу, як вважає Дьюї, потрібно, передусім, зрозуміти, що реальний процес цивілізації здійснюється не на основі цього підходу, а всупереч йому. Пізнання, як зі сторони свого змісту, так і зі сторони свого вираження зумовлене не законами чистого умогляду, а практичною вкоріненістю суб'єкта пізнання в реальний життєвий процес. Це слугує відправним пунктом інструменталізму Дьюї, який орієнтується не так на абстрактне споглядання предметів із метою розкриття їхньої сутності, а на їх активне перетворення згідно з їхніми практичними цілями, що слугує змістом справжнього пізнання. «Лише на основі активного процесу перетворення предметів для досягнення певної мети відкриваються справжні властивості речей» [4, с. 128].

Найяскравіше антифундаменталістська тенденція представлена у працях американських аналітичних філософів, в яких вони значно змінили початкові твердження аналітичної філософії. Так, якщо спочатку гносеологічним пошуком аналітичної філософії був пошук граничних засад у вигляді базисних понять, або протокольних висловлень, то американські аналітики, зосередивши увагу на аналізі наукового знання (продовживши тим самим традицію логічного позитивізму), дали нову інтерпретацію проблеми значення, дихотомії емпіричне – теоретичне, аналітичне – синтетичне, здійснену ними в дусі антифундаменталізму.

Характерною фігурою в цьому процесі постає Віллард Куайн із критикою доктринальної тези про можливість чіткої дихотомії між аналітичними (істинність яких зумовлена значеннями використаних понять) і синтетичними (істинність яких залежить від емпіричного підтвердження) судженнями. Допускаючи, що аналітичні судження можна організувати в стрункі системи, наприклад, логіку чи математику, Куайн вказує на те, що це не є достатньою умовою для загальності та необхідності цього знання. Поняття аналітичності зводиться до поняття синонімії, а синонімія не претендує на абсолютну доконечність. Між аналітичними і синтетичними судженнями немає принципової відмінності, між ними лежить сфера висловлень, які мають прагматичну спрямованість. Крім того, інтерес представляє реінтерпретація Куайном ідей Карнапа про концептуальні каркаси. Куайн погоджується, що питання про існування яких-небудь об'єктів можна ставити лише в межах мови теорії, що постулює їх існування, за межами якої ставити зовнішні щодо неї питання неправомірно, вони мають прагматичний, а не теоретичний характер.

Але Куайн заперечує можливість трансляції однієї теорії в іншу й досягнення завдяки цій трансляції ідеалу «єдиної науки». Куайн висуває ідеї онтологічної відносності та невизначеності перекладу, який окреслює певний скінченний універсам комунікації. Він переконано доводить, що неможлива абсолютно адекватна трансляція однієї наукової теорії в іншу, неможливий переклад висловлень з однієї мови іншою без будь-яких семантич-

них спотворень, отже, неможлива універсальна мовна система, до якої можна редукувати все різноманіття мовних ігор. Згідно з Куайном, неправильно говорити про емпіричне підтвердження висловлень, оскільки наші висловлення про світ проходять перевірку досвідом не частково, а у вигляді цілісної системи, яка стикається з досвідом лише своїми нижніми рівнями. Тому можна говорити лише про обґрунтування цілої системи, а воно може бути тільки холистичним або прагматичним.

Отже, для інтелектуальної історії США характерний її розвиток у прагматичному, комунологічному та конвенціональному руслі. Можна виокремити найбільш знакові для американської ментальності риси: по-перше, це погляд на світ як на відкриту систему, неспроможну бути повністю охопленою в якій-небудь теорії; по-друге, це секулярний погляд на думку, що виключає тоталітарні чи релігійні типи учень; по-третє, плюралізм у філософії виявляється в багатьох вираженнях індивідуалізму, які є найтиповішою рисою американського характеру; по-четверте, це сприйнятливість, толерантність до нових теорій та ідей; зрештою, по-п'яте – це націленість філософії на конкретний, практичний результат, її увага не до абстрактного, а людського виміру.

Класичний період американської філософії пов'язаний з оптимістичною вірою в можливість подолання помилок посередників і повернення філософії до здорового глузду. Ця віра спиралася на дарвіністську теорію еволюції і переконання, що подолання поняття «досвід» у прагматичних категоріях зробить його основою для інтелектуальних побудов. Наступний лінгвістичний поворот задав нову парадигму: від розмови про предметний світ філософія приходить до розмов про комунікацію. Саме тут характерна антифундаменталістська настанова дала про себе знати: теза про соціолінгвістичну навантаженість даних досвіду приводить до того ж антиреалізму та історичистського релятивізму.

Отже, антифундаменталізм як найбільш значима риса філософії Рорті має не тільки постмодерністський характер, інспірований Ніцше, Гайдегером, Деррідою. Багато в чому вона є результатом розвитку тих запитів, які містились у працях Емерсона, Олкотта, Джеймса, Дьюї.

Постмодернізм як духовне явище в історії західної культури багатогранний. У контексті цієї розвідки досліджується філософія постмодернізму з її орієнтацією на антифундаменталізм і деконструкцію метафізики. На думку багатьох дослідників, постмодерністська філософія рефлексує постсучасність, яка виражається в різних формах культури, піддаючи їх руйнуванню і не пропонуючи при цьому альтернатив. Це ідея фактичного руйнування будь-якого смислу, моральних і наукових цінностей.

Незважаючи на критичне ставлення до постмодернізму, різні дослідники визначають і його позитивну сторону. Негатив пов'язують із тим, що постмодернізм «нудний», «нецікавий», «антигуманний». Позитив же полягає в тому, що, міркуючи про руйнування, оперуючи симулякрами, послідовно проводячи ідеї реконструкції, замінюючи теорії концептами, проповідуючи відмову від більшості наративів, постмодерністи-філософи вказують на те, що насправді відбувається у світі.

Антифундаменталістський і прагматичний підхід полягає в тому, що питання обґрунтування і раціональності можуть розумітися в контексті спільноти, в якій вони створені. Іншими словами, суспільство постає джерелом усіх епістемологічних авторитетів, оскільки воно стверджує, що немає архімедової точки, спираючись на яку, можна визначити раціональність віри. Р. Рорті не заперечує реальності, правди і знання. Він лише ставить під сумнів статус об'єктивності та універсальності, що їм приписується. Відмова від статусу наглядача за культурною приналежністю філософії не має бути побудована як вираження сумнівів або застережень щодо аргументованої компетентності.

Список використаної літератури

1. Джохадзе И.Д. Неопрагматизм Ричарда Рорти. Москва, 2001. 229 с.
2. Мельвиль Ю.К. Прагматическая философия человека: Буржуазная философская антропология XX века. Москва, 1986. 146 с.
3. Рорти Р. Хайдеггер, случайность и прагматизм: Неопрагматизм Ричарда Рорти. Москва : Эдиториал УРСС, 2001. 256 с.
4. Сидоров И.Н. Философия действия в США: от Эмерсона до Дьюи. Ленинград : Изд-во Л. Ун-та, 1989. 148 с.
5. Horton R. W. Backgrounds of American literary thought, New Jersey : Prentice-Hall, 1974. 630 p.
6. Rorty R. Objectivity, Relativism and Truth: Philosophical papers. Vol. 1. Cambridge, 1991. 151 p.

**ANTI-FUNDAMENTALIST ORIGINS
OF RICHARD RORTY'S NEO-PRAGMATIST PHILOSOPHY**

Mariia-Kateryna Pavchuk

*Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Department of Philosophy
Kotsyubynsky str., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine*

The anti-fundamentalist preconditions for the formation of Richard Rorty's neo-pragmatist conception are investigated. Fundamentalism has been criticized by F. Nietzsche, A. Bergson, W. Dilthey, E. Husserl, B. Russell, and M. Heidegger, but the origins of this critique are in the philosophy of pragmatism of Charles Pierce, W. James, and J. Dewey, which became a precondition for neopragmatic Richard Rorty concept. Pragmatism from the very beginning revealed its relativistic nature, which is not surprising, because it originated in America during the growing up of a young nation, which is alien to absolutism and political tyranny. Therefore, pragmatism in its formation came to the anti-fundamentalist concept of knowledge. The article reveals the preconditions for the formation of Richard Rorty's neo-pragmatist conception, the essence of which is the desire to rid philosophy of many ingrained prejudices of metaphysical fundamentalism and epistemology.

The relevance of the topic of the article lies in the significance of Richard Rorty's struggle with fundamentalist epistemology, which is associated with the recognition of the cultural value of postmodern thinking. Rorty's idea is not simply to recognize postmodern philosophy, but to interpret it as a tool for building social life. This idea was realized through a radical reconstruction of a large part of modern vocabulary. The issues of discussion are outlined in the range of so-called "metaphilosophical" issues, the main of which is to clarify the essence and ways of development of philosophy itself as a scientific and ideological discipline.

In his publications, R. Rorty gives a radical-critical assessment of the current state of Western philosophy and puts forward an original project of its reconstruction – the replacement of fundamental epistemology with pragmatic hermeneutics. In the West, this topic has been studied quite thoroughly, and it should be noted that a significant part of the work has a rational-reconstructive, rather than historical and philosophical nature.

D. Davidson, G. Putnam, R. Bernstein, and P. Virilio entered into controversy with Richard Rorty. The publications of Yu. Melville, N. Yulina, and I. Dzhokhadze are devoted to the critical analysis of his works. In the Ukrainian philosophical literature, this issue has been studied by V. Lukyanets, O. Sobol and others.

Key words: neo-pragmatism, communication, representationism, anti-fundamentalism, Richard Rorty, postmodernism.

УДК [141.319.8:796.01:378.011.3](477)
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.12>

НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА І СПОРТ

Ростислав Поліщук

*Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського,
кафедра олімпійської освіти
вул. Костюшка, 11, 79000, Львів, Україна*

XXI століття зі швидкістю світла внесло в суспільно-культурне життя суттєві зміни: ускладнилися взаємостосунки «людина-світ», «людина-людина», переформатувалися соціально-культурні процеси, з'явилися нові цивілізаційні «виклики»: інформаційні, екологічні, релігійно-етнічні, національні і глобалізаційні. Одним з останніх таких викликів став вірус COVID-19, який багато вчених окреслили чуюмою XXI ст. Епідемія змусила населення Землі замислитися, а також зосередити увагу на проблемах гігієни і здоров'я, поставила питання, чи зможе та чи інша національна культура дати бій «ворогу» в умовах ізоляції.

Власне тому теоретична філософія та її практична площина зосереджують дослідження на пізнанні «сучасної» людини, її біосоціальної природи в системі культурних трансформацій сьогодення. Сучасна цивілізація значною мірою перетворює навколишнє середовище, соціальні інститути та саму людину. У зв'язку з цим тіловиховання та спорт можна осмислювати не тільки як джерело суспільних нововведень, але і як засіб перетворення самої природи людини як суспільного індивіда. Зрозумілим стає прагнення виявити потенціал соціальних інститутів суспільства, пов'язаних із відтворенням його фізичної культури, знайти її внутрішні резерви і нові можливості ефективного управління соціокультурними процесами.

У вирію таких суспільно-культурних метаморфоз розширення соціалізації різноманітних суспільних груп увагу привертає феномен національної культури та її тіловиховної складової частини, який має свою історію і актуалізацію, підкреслює значимість та самобутність. Досліджуючи типологію культури, зокрема й національної, Герт Хофстеде визначає її як «колективне програмування розуму, що відрізняє членів однієї групи або категорії людей від інших». Отже, ми можемо «програмувати» розвиток здорової, освіченої, цілеспрямованої нації (культури). У зв'язку з цим це дослідження стає одним із пріоритетних напрямів загального розвитку тіловиховного, спортивного та соціально-філософського знання в теорії і практиці соціально-культурної діяльності сучасної людини. Таким чином, ми можемо підкреслити значущість нашої культури, посилюючи патріотичні настрої серед населення.

Ключові слова: національна культура, нація, національний спорт, спорт, тіловиховання.

Постановка проблеми. На цьому культурно-історичному етапі міцний зв'язок між спортом та національною культурою є занедбаною галуззю досліджень. Таку думку висловлює дослідник Біллі Ен у своїй праці «Національне почуття у спорті», в якій обговорює риторіку щодо національної культури й спорту та способи, якими виражають національні настрої, використовуючи матеріали головним чином зі шведської спортивної журналістики. Він вважає, що за допомогою спортивних трансляцій чи будь-яких посилок ЗМІ, пов'язаних зі спортом, був створений новий вид уявної спільноти, коли по всій країні люди єдналися за частинку національного. Були створені нові національні герої-особистості, і «навіть погода була націоналізована в чарівному співі температур та вітрів із метеостанцій по всій країні» [11, р. 57–66]. Також Біллі Ен зазначає, що національна культура за допомогою спорту стає популярною та сприяє патріотизму.

Ця стаття має на меті обговорення побудови національної культури в повсякденному житті, використовуючи тіловиховні практики та спорт. Національна культура є засадничою для «процесів націоналізації», а спорт і тіловиховні практики як певні культурні сфери визначають національний простір. Вони можуть бути одним із чинників або способом, за допомогою якого кожне нове покоління не тільки націоналізується, занурюється в скарбницю національної спадщини, але також створює власну версію загальної національно-культурної системи.

Стан досліджуваної проблеми. Звичайно ж, тема національної культури обговорювалась науковцями неодноразово. Проте, на жаль, продуктивних досліджень за тематикою тіловиховної складової частини національної культури в руслі філософської науки не було. Варто згадати докторів філософських наук М.М. Ібрагімова та В.Є. Білогур, а також дослідника О.В. Завальнюка та філософів А.І. Коваленка й В.В. Джуня, котрі здійснили філософські рефлексії щодо спорту як соціального явища. Ґрунтовніше це питання розкрито науковцями-істориками, які віднаходять забуті сторінки національної культури, що пов'язані з фізичною культурою та спортом, тим самим складаючи «пазл/карту національної пам'яті». Серед них варто згадати львівського дослідника А. Сову, а також фахівця в галузі фізичного виховання і спорту Я. Тимчака [7]. Попередні дослідження цих науковців дали серйозний поштовх для наукових досліджень у галузі наук фізичного виховання та спорту, а також спровокували цікавість із боку філософії, соціології та культурології та ініціювали виформування навчального курсу «Національний спорт».

Це дослідження є продовженням циклу статей, які висвітлюють проблемні питання та обрії курсу «Національний спорт». У першій статті [5] ми подали дефініцію «національного спорту» та окреслили його світоглядно-філософське значення, а також навели приклади деяких дослідників, хоча, як зазначено, на теренах України ця проблематика в руслі соціально-філософського знання майже не досліджена.

Мега роботи. На нашу думку, для більш ґрунтовного дискурсу «що таке національний спорт?» варто приділити увагу визначенню поняття «національна культура» та окреслити її значення в осмисленні спорту як соціокультурного феномена.

Виклад основного матеріалу.

1. Національна культура – складова частина світової культури. Чи потрібно турбуватися про культуру? Відповідь, на нашу думку, найкраще ілюструє відома теза Вінстона Черчилля. Під час Другої світової війни прем'єр-міністр Великої Британії відмовився від пропозиції одного з міністрів скоротити витрати на культуру заради оборони: «А за що ми тоді воюємо?» – сказав він.

Кожен член суспільства має свою унікальну особистість, історію та інтерес. У той же час ми поділяємо нашу людську природу. Ми – групові тварини, – так визначив людську природу ще Аристотель [1]. Ми використовуємо мову та емпатію, практикуємо співпрацю та міжгрупову конкуренцію. Неписані правила того, як ми робимо ці речі, відрізняються від однієї групи людей до іншої. «Культура» – це те, як ми називаємо ці неписані правила щодо того, як бути хорошим та корисним членом групи.

Професор Герт Хофстеде провів одне з найбільш всебічних досліджень типології культури, зокрема національної. Він визначає культуру як «колективне програмування розуму, що відрізняє членів однієї групи або категорії людей від інших» [12].

Проте природа культури як ореол існування людини є досить складною і багатоманітною. Тому інтернаціональну чи світову культуру варто усвідомлювати як рівноправне співіснування/сплетіння культур усіх народів. В ідейній площині таке співіснування має ґрунтуватися на основі взаємозбагачення різних національних культур та неприпустимості

претензії на лідерство з боку окремої національної культури. Для цього потрібне визнання цивілізаційної (загальнолюдської) культури вищою за її різновиди через те, що вона їх об'єднує в єдине ціле та сприяє взаєморозумінню та дотриманню загальнолюдських цінностей.

Звичайно, що в структурі такого культурного розмаїття, історично продиктованого співіснування різних народів, посилення культурної глобалізації, актуальним є питання щодо особливостей національних культур. Для кожної національної культури важливим питанням постає відстоювання своєї самобутності, самостійності й розвитку.

Національна культура немислима без понять «етнос» та «нація». Зрозуміти, що об'єднує народ в єдине ціле, можна на основі історичного підходу, згідно з яким народ, тобто «етнос», – «стала група людей, що історично склалася, усвідомлює свою єдність та має спільні етнічно маркуючі ознаки» [4, с. 672]. Індивід усвідомлює себе нащадком попередніх поколінь, відчуває тяглість традиції, в його свідомості формується історична спадкоємність. Важливо зазначити, що поняття «народ-етнос» є не тільки біологічним, а й соціальним, оскільки базується на самосвідомості людей.

Поняття «нація» в науковій літературі використовується в двох найбільш поширених значеннях – як політична спільнота та як етнокультурна спільнота.

По-перше, нація – це сукупність громадян держави, тобто це народ, який досяг певного рівня культурного розвитку й певного ступеня політичної організації. У такому розумінні нація – територіально-політична спільнота, синонім держави (у випадку багатьох західноєвропейських спільнот).

По-друге, нація – історично сформована стійка спільнота людей, для якої є характерна єдність економічного життя, мови, території, психологічних рис (національний характер, національна свідомість та ін.). У такому розумінні нація – соціально-історичне явище, яке виникає в період подолання феодальної роздробленості й зародження капіталізму, а держава як важливий чинник консолідації нації не є її обов'язковою ознакою (таке визначення притаманне й Україні, яка довгий період історії не мала єдиної держави і суспільне життя якої ґрунтувалося на культурній основі).

Власне, у зв'язку з такими двома векторами осмислення поняття «нація» можна зіставити і розуміння поняття «національний спорт», а також провести певні паралелі. «Національний спорт» можна визначити як за законом (державний підхід), так і за національно-культурними традиціями (культурно-історичний підхід). До того ж очевидним є те, що витоки усіх видів спорту є національними, тобто пов'язані з традиціями тої чи іншої культури (племені, етносу, нації). Тут можна згадати і культи, і ритуали, які згодом послугували усталенню норм тіловиховання, а надалі – формуванню традиційних ігор та спорту.

Також варто зауважити, що становлення більшості сучасних європейських націй пов'язане з переходом від феодальних відносин до буржуазних, у процесі чого формується національна самосвідомість.

Національна самосвідомість формується під час утворення національної держави (як це відбувалося в Західній Європі) або під час національно-визвольних рухів, коли керівники суспільства звертаються до широких верств населення з ідеями національного визволення, національного єднання тощо (як це було, наприклад, в Україні).

Національна самосвідомість – це усвідомлення представниками нації себе єдиною цілісною спільнотою в системі національних відносин на основі сукупності національних цінностей, уявлень, традицій тощо. Очевидно, національна свідомість пов'язана з поняттям «спортивний націоналізм». До того ж «спортивний націоналізм залежить від індивідуальних та національних особливостей», – зазначає норвезький професор соціології Орнуйф Зіпшель [13, р. 43–61]. Тобто можна простежити певну кореляцію між осо-

бливостями національної культури та спортом. «Що таке фантастичне в цій пригоді – це те, як воно захопило всю націю. Це перетворюється на загальнонаціональний роман», – ось так «Guardian» описав спортивний успіх ісландської футбольної команди на Євро-2016. Види спорту об'єднують людей країни та забезпечують радість, гордість та навіть любов до країни.

Ще одним вагомим чинником є національна ідея, тобто збереження нашої культури та її традицій, підтримка інтелектуального та фізичного здоров'я й краси нації, що допоможе здобути чільне місце серед інших культур, зберегти та примножити історико-культурну скарбницю країни. Жодне з цих завдань не може обійтися без підтримки тіловиховної традиції, яка в різні епохи та в різних країнах відіграла та відіграє провідну роль.

Далі постає питання співвідношення національного і загальнолюдського – це проблема єдності та розмаїття історії світової культури. Національна культура, принаймні, в сучасному її розумінні – це поєднання загальнолюдського та етнічно неповторного, національно особливого. На етапі становлення націй в їхній культурі домінувало національно особливе. З подальшим розвитком людства поширюються і посилюються матеріальна та духовна взаємодія, взаємозбагачення культур, відбувається інтеграція життя окремих націй в єдине світове ціле (традиція й інновація, глобалізація та її різноманітні прояви). Без цього людство не має майбутнього.

2. Національна культура і спорт: фізичне виховання, народні ігри, національний спорт.

Якщо ми вже згадали про майбутнє, то варто зазначити, що на цьому культурно-історичному етапі має місце певне занепокоєння. Пов'язано це з сучасними тенденціями глобального розвитку, які впливають на національну пам'ять і втрату тяглості традицій. Більшість сучасної молоді не усвідомлює та не ідентифікує себе як частину народу чи національної культури, що своєю чергою не збігається з «інтересами нації». У такій ситуації суттєво допомогти має система освіти з відповідними навчальними курсами, які б виховували національно свідомих громадян України. Зокрема, таким курсом може і має стати «Національний спорт».

Для виховання патріотичної молоді потрібно максимально залучити її до скарбниці матеріальної і духовної культури свого народу. «Водночас важливою складовою частиною національно-патріотичного виховання є поширення інформації про досягнення наших співвітчизників та їх внесок у скарбницю світової цивілізації, зокрема у сферах освіти, науки, культури, мистецтва, спорту» [2]. Тому система освіти загалом і процес фізичного виховання зокрема мусять бути саме національними.

Відповідно до історичного розвитку, ментальності нашого народу та буттєвих смислів його культури, сформувалися і втілені в практику елементи народного фізичного виховання. Вони містять цілий пласт набутого досвіду, видів рухової активності та методів їх втілення. «Оскільки народна фізична культура є складовою частиною національної культури, то цілісна культура народу не може бути повністю досліджена без визначення надбань нації у сфері фізичного виховання людини» [6, с. 38]. Звичайно, вправи, рухливі ігри та різноманітні змагання, які народ виформував та удосконалював протягом віків, мали чималу педагогічну значущість.

Відомий грузинський дослідник В. Елашвілі писав: «Немає у світі народу, в якого б не було своїх видів фізичних вправ і рухливих ігор, які становлять один з елементів культури та побуту» [10, с. 24]. Так було і в Київській Русі, в якій сформувалась певна система військово-фізичної підготовки населення. Наприклад, найважливішим вмінням для чоловіків княжого періоду було володіння різними видами зброї. І це не дивно, адже

наша культура зазнавала утисків інших країн. І. Крип'якевич засвідчує: «Молодий воїтник мусів пізнати всякі роди зброї, різні способи боротьби та лицарських вправ, мусів навчитися кидати копям, стріляти з лука, володіти мечем і шаблею, рубати топором, їздити верхи конем, ходити на лови, веслувати, боротися рукопаш. *Це були тодішні спорти* й підготовка до війни» [3, с. 37].

Не менш важливими елементами фізичного виховання в цей період залишались різноманітні народні рухливі ігри та забави. У них яскраво відображені національні традиції народу, а шанобливе ставлення до національної культури створює емоційну основу для розвитку патріотичних почуттів: любові та поваги до рідної землі, відданості Батьківщині. Тобто народні ігри можна розглядати як відображення національної культури. Недарма відомий український педагог Петро Франко зазначав, що «з перебігу гри можемо заключати також про характер і виробленне цілих народів. Гри виховують не лише молодіж, але й націю» [9, с. 192].

Невід'ємною, якщо не засадничою, ланкою розвитку національної української культури і тіловиховання як елемента, що зображує її традиції, є період національно-визвольної боротьби нашого народу за свою ідентичність. Саме період Козаччини є однією з основних героїчних сторінок історії нашої держави. Слушно ж писав П. Франко, що «руханка й забави, із яких розвинулися змаги (спорти), доповняються взаємно» [9, с. 17]. Саме ігри, забави, руханки, танцювальне та бойове мистецтво козаків є фундаментом українських національних видів спорту, які ґрунтуються на українських культурних традиціях – рукопаш гопак, спас, хортинг та ін.

«Військово-патріотичне виховання сучасної української молоді на славетних традиціях Козаччини – важлива державна справа і маркер самодостатності нації. Крім того, готовність нації відстояти свою свободу та незалежність є важливою передумовою її існування та розвитку» [8, с. 250]. Тому згадаємо афоризм батька українського тіловиховання Івана Боберського: «Розвивай свої сили, бо як ти слабкий, то світ скрутить тобі карк» [7].

Висновки. Ретроспектива засадничих елементів українського тіловиховання, відомості про самобутність та оригінальність українських національних видів спорту в тісному зв'язку з поглибленим вивченням нашої історії мають зміцнити нашу країну, підкреслити значущість нашої культури та посилити патріотичні настрої серед населення, а особливо молоді.

Список використаної літератури

1. Аристотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ : Основи, 2000. 239 с.
2. Закон України «Про Стратегію національно-патріотичного виховання». 2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text>.
3. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). 4-те вид., змін. і допов. Львів : Світ, 1992. VIII, 702 с.
4. Павленко Ю.В. Етнос. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й. Редкол.: В. . Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.
5. Поліщук Р.М. Національний спорт як навчальний курс та його світоглядно-філософське значення. *Молодий вчений*. 2020. № 4. С. 528–532.
6. Приступа Є. Народна фізична культура українців. Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 1995. 253 с.
7. Сова А., Тимчак Я. Іван Боберський – основоположник української тіловиховної і спортової традиції. Львів : ЛДУФК; Апріорі, 2017. 232 с.

8. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
9. Франко П. Підручник шведської руханки : для народніх і середніх шкіл: на основі підручника Л.Н. Тернгрена. Львів : Накладом Михайла Таранька, 1924. 351 с
10. Элашвили В.И. Традиции грузинской народной физической культуры и современность. Тбилиси : Мецинереба, 1973. 124 с.
11. Ehn B., (1988) “National Feel in Sport.”, *Ethnologia Europaea* 19 (1). P. 57–66. doi: <https://doi.org/10.16995/ee.1390>
12. Hofstede Geert, Gert Jan Hofstede and Michael Minkov, *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. Revised and expanded 3rd Edition. New York: McGraw-Hill USA, 2010. 550 p.
13. Seippel Ørnulf (2017) Sports and Nationalism in a Globalized World, *International Journal of Sociology*, 47:1, 43–61.

NATIONAL CULTURE AND SPORTS

Rostyslav Polishchuk

Lviv State University of Physical Culture named after Ivan Boberskyj,

Department of Olympic Education

Kostiushka str., 11, 79000, Lviv, Ukraine

The XXI century has made significant changes in the socio-cultural life at the speed of light: the relationship “man-world”, “man-man” has become more complicated, socio-cultural processes have been reformatted, new civilizational “challenges” have appeared: informational, ecological, religious-ethnic, national and globalization. One of the latest such challenges was the COVID-19 virus, which many scientists have identified as the plague of the XXI century. The epidemic made the population of the Earth think, as well as focus on the problems of hygiene and health, raised the question “will this or that national culture be able to fight the “enemy” “in isolation?”

That is why theoretical philosophy and its practical plane focus their research on the knowledge of “modern” man, his biosocial nature in the system of cultural transformations of today. After all, modern civilization largely transforms the environment, social institutions and man himself. In this regard, physical education and sports can be understood not only as a source of social innovation, but also as a means of transforming human nature as a social individual. The desire to identify the potential of social institutions of society associated with the reproduction of its physical culture, to find its internal reserves and new opportunities for effective management of socio-cultural processes becomes clear.

In the vortex of such socio-cultural metamorphoses of expanding the socialization of various social groups, attention is drawn to the phenomenon of national culture and its physical component, which has its own history and actualization, emphasizes the importance and identity. Examining the typology of culture, including national culture, Geert Hofstede defines it as “the collective programming of the mind that distinguishes members of one group or category of people from others”. Thus, we can “program” the development of a healthy, educated, purposeful nation (culture). In this regard, this study becomes one of the priority areas of general development of physical education, sports and socio-philosophical knowledge in the theory and practice of socio-cultural activities of modern man. In this way we can emphasize the importance of our culture, strengthening patriotic sentiments among the population.

Key words: national culture, nation, national sport, sport, physical education.

УДК 179.7: 111.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.13>

РОЛЬ АРГУМЕНТУ ВІД ПОТЕНЦІАЛЬНОСТІ В ДИСКУСІЇ НАВКОЛО МОРАЛЬНОЇ ДОПУСТИМОСТІ АБОРТУ

Катерина Рассудіна

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра теоретичної і практичної філософії
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

Моральна допустимість чи недопустимість абортів є однією з провідних тем біоетики. Головне питання, відповідь на яке визначає ставлення до штучного переривання вагітності, стосується того, чи є змога надати ембріону права особи, якщо він не виявляє особливих властивостей. Попередньо закладається теза, згідно з якою саме особа володіє правами, передовсім, на життя. Зокрема, прибічники недопустимості абортів використовують під час дискусій аргумент, який полягає в тому, що ембріон має право на життя, оскільки є потенційною особою. Натомість їхні опоненти розуміють потенціальність у такий спосіб, що її наявність не надає ембріону особового статусу. Мета статті полягає в аналізі кількох прикладів аргументації обох сторін дискусії.

У статті показано, що прибічники руху *pro-life*, посилаючись на потенціальність, спираються на онтологію Аристотеля і Томи Аквінського. Вони розрізняють активну і пасивну потенціальність для того, щоби показати, що сама здатність ембріона стати сущим певного виду, а не виявлення специфічних характеристик робить його представником цього виду. Потенціальність у такому значенні є внутрішнім принципом. Ембріон і його право на життя досліджуються з позиції класичної онтології.

Натомість прибічники руху *pro-choice* закидають опонентам видовий шовінізм і невластиве розуміння потенціальності. Під останньою вони мають на увазі не внутрішній принцип, а зовнішні фактори, здатність до поступових змін чи логічну можливість стати іншим сущим. В аналізованих прикладах аргументації таких філософів, як П. Сінгер і Дж. Мак-Меган, автор статті знаходить спостереження, згідно з яким неможливо ствердити особливу цінність індивідів, якщо вони не виявляють рис, які роблять цінним їхній вид. Так само надання ембріону прав людини є абсурдом, оскільки гамети теж мають потенціальність стати особою. Зрештою, прибічники руху *pro-choice* ототожнюють потенціальність зі змогою досягти певного статусу в майбутньому як нагороди, що не надає претенденту на цей статус жодних прав, доки він його не отримає.

Непорозуміння між прибічниками рухів *pro-life* і *pro-choice*, які виявляються в суспільних і політичних дискусіях, мають вираження і на рівні філософського дискурсу. Тут вони виявляються у протиставленні методології. Противники допустимості абортів спираються на класичну онтологію, натомість прибічники – на уявлення про конвенціональний характер таких термінів, як «особа» і «потенціальність».

Ключові слова: потенціальність, актуалізація, особа, ембріон, аборт, право на життя.

Вступ. Відтоді як біоетика («етика життя») оформилася в окрему міждисциплінарну галузь знань, однією з проблем, які вона досліджує, стала моральна допустимість абортів. Як ті, хто схвалює практику штучного переривання вагітності, так і ті, хто її засуджує, наводять на користь своїх тверджень чимало філософських аргументів. Значна їхня частина стосується статусу ненародженої дитини: якщо вона є особою, то має право на життя, якщо ні – її знищення не суперечить загальноприйнятим стандартам моралі. Переважно під особою мають на увазі істоту, яка відповідає певним критеріям: має свідомість, самосвідомість

мість, автономію. Звісно, не тільки ембріон, але й немовля не виявляє таких властивостей. Для того, щоби подолати суперечність і надавати людині на пренатальному етапі розвитку права особи, філософи часто послуговуються поняттям потенціальності.

Питання потенціалу бути особою, ще не виявляючи особових властивостей, досліджували чимало науковців. З-поміж них варто згадати, принаймні, Ф. Баумгартнера, М. Т. Брауна, Д. Буніна, К. Віллокса, Дж. Геріса, І. Голуба, Д. Гембла, П. Гілона, Р.П. Джорджа, Дж.Т. Еберла, П. Кенєвіча, Г. Кюзе, П. Лі, Б.А. Маннінем, М. Махінека, Дж. Мак-Мегана, М. Райхліна, П. Сінгера, М. Стіра, К. Б. Фельдбаума, Г. Чах, Б. Шоене-Зайферт, Д. Шумейкера. Як бачимо, тема є багатосторонньо досліджуваною. Тим не менш не існує єдиної думки щодо того, чим є потенціальність ембріона бути особою, а тому і стосовно того, служить це поняття супротивникам моральної допустимості абортів чи її прибічникам. Мета статті – розкрити кілька важливих аргументів, які наводять представники двох сторін суперечки у сфері біоетики, рухів *pro-life* і *pro-choice*. Отож, завдання, які ми ставимо перед собою, полягають в ознайомленні українського читача з кількома концепціями, згідно з якими людський ембріон має ті ж права, що й доросла особа, оскільки має внутрішню чи активну потенціальність (онтологічне розуміння), і кількома концепціями, згідно з якими ембріон не має особового статусу, попри наявність зовнішньої або логічної потенціальності (функціональне розуміння).

I.

Насамперед варто звернути увагу на той факт, що навіть у повсякденні, не шукаючи спеціально теорій, які пояснювали би, як людина стає особою в той чи інший період свого розвитку, ми припускаємо, що кожна істота, яка зачинається людьми, має потенціал стати такими ж, як вони. Про це свідчить і генетика. А все ж однозначного тлумачення терміна «потенціальність» у сучасній науці не існує. Часто про потенціальність говорять як про здатність зиготи розвинути в людину за наявності певних внутрішніх і зовнішніх умов. У такому разі її можна порівняти зі статистичною вірогідністю продовження розвитку. Однак чи не призводитиме застосування такого поняття до твердження, ніби ембріон, який із тих чи інших причин не зміг існувати далі, наприклад, не прикріпившись до стінки матки, не мав до цього потенціалу? Здається, що ні, якщо тільки він мав геном людини, тобто передумови для перетворення на одного з нас. Отже, потенціал можна розуміти і як логічну можливість стати особою. Її, однак, має і ще незапліднена яйцеклітина. Зрештою, говорять і про зовнішню потенціальність – ті умови, наявність яких уможливило б розвиток дитини до і після її народження, включно з фізичними й хімічними процесами в організмі жінки [6, с. 200]. Ця неоднозначність призводить до появи різних поглядів на статус ембріона.

Одним зі способів доводити, що ембріон має права особи, є посилання на його приналежність до людського роду, на його специфічний спосіб існування, яке робить його особою від самого початку існування, задовго до того, як він починає виявляти ознаки особовості. Таким є уявлення про потенціальність, яке можна назвати класичним. Передовсім, ми знаходимо його у творах Томи Аквінського і тих сучасних філософів, зокрема біоетиків, які покладаються на його онтологію. Згідно з Аквінатором, потенціальність має необхідний зв'язок з актом, дією. Як і кожне суще, ембріон є активним стосовно того, чим є нині, і має потенціальність до того, чим може стати [1, с. 99]. Той факт, що певна істота має потенціальність, не суперечить тому, що вона водночас є, навіть якщо вона нинішня помітно відрізняється від майбутньої. Акт і потенція завжди поєднані, і майбутній стан впливає з попереднього, не заперечуючи його. Звісно, результатом розвитку може бути поява цілковито нового сущого – в такому разі говорять про субстанціальну зміну, але тоді йдеться про реалізацію пасивної, а не активної потенціальності.

Доволі прозоро відмінності між активною та пасивною потенціальністю пояснює П. Лі. Актуалізація другої приводить до появи нової субстанції. Тому прикладом пасивної потенціальності буде змога кисню стати водою за умови поєднання з воднем. Натомість після актуалізації активної потенціальності субстанція залишається тією ж, але виявляє нові, раніше немовби приховані здатності [4, с. 26–27]. Варто зауважити, що не тільки ембріон, але й немовля має ще неактуалізовану активну потенціальність до раціональності й автономії. Наявність активної потенціальності означає, що ембріон не тільки може стати, а необхідно стане особою, незалежно від зовнішніх умов. Єдиною перешкодою може бути його смерть. Потенціальність у такому значенні є внутрішнім принципом. Передбачається, що зигота від початку спрямована на те, щоби стати зрілою особою, вже є нею, хоча й неявно.

Отже, класична концепція потенціальності розглядає її з точки зору онтології. Ембріон, згідно з нею, вже є особою, попри те, що розкриє особові здатності вже в дорослому житті або ж узагалі ніколи не розкриє, якщо певні обставини, як хвороба, зроблять їх розвиток неможливим. Як і доросла людина з інвалідністю, ембріон є особою вже тому, що має потенціальність, хоч і нереалізовану, виявляти особові здатності.

Як ми побачимо далі, те розуміння, яке вкладають у поняття потенціальності прибічники моральної допустимості абортів, доречно порівняти з акцидентальною зміною в теорії Аристотеля. Натомість потенціальність до того, щоби стати особою, яку мають сперматозоїд і яйцеклітина, можна прирівняти до субстанційної зміни. Лише в першому випадку йдеться про збереження ідентичності. Якщо ж ембріон є сущим, тотожним із дорослою особою, йому має належати і відповідний моральний статус, з якого випливає гарантія прав, зокрема на життя.

У ХХ ст. класичне розуміння потенціальності модернізував, зокрема, К. Войтила. Він описує її як наявність у суб'єкті певних сил (лат. *potentia* означає силу чи владу), як джерело його актуальних дій. «Це джерело, – пише польський мислитель, – перебуває всередині суб'єкта, немовби постійно в ньому пульсує, даючи про себе знати тим чи іншим видом динамізації» [9, с. 134]. На його думку, потенціальність має примат стосовно свідомості, адже саме потенційною є не лише єдність суб'єкта в його свідомих вчинках, але єдність його мисленневих процесів, емотивного й вегетативного динамізмів. На підтвердження К. Войтила наводить несвідомий характер багатьох дій зрілої особи, що свідчить про наявність потенціальності в особовій структурі.

II.

Головну ідею окресленого вище погляду можна звести до ототожнення особи з людиною на всіх етапах її розвитку, що своєю чергою означає відмову в особовому статусі тваринам чи машинам. Критики вбачають у цьому ознаки видового шовінізму. Зокрема, Дж. Мак-Меган пише про паралелі з «расизмом і сексизмом та іншими формами довільної дискримінації на підставі приналежності індивіда до категорії, яка сама по собі не має моральної значущості» [7, с. 214]. У ставленні прибічників класичної концепції потенціальності до ембріона він зауважує непослідовність. На думку Дж. Мак-Мегана, нелогічно виділяти вид істот за певними ознаками і наділяти його особливою цінністю, водночас стверджуючи цінність кожного представника цього виду без огляду на те, чи виявляє він ці ознаки.

Звинувачення у видовому шовінізмі знаходимо також у П. Сінгера. Особовий статус – як моральна категорія – не може, на його думку, визначатися приналежністю до певного виду, так само як приналежність до народу, раси чи статі. Отже, варто зважати лише на ознаки – раціональність та самосвідомість [8, с. 150]. Це правильно надавати інтересам людей більше значення, ніж інтересам тварин через їхню здатність усвідомлювати власний

стан, що посилює їхні задоволення і страждання, а втім, рівень свідомості психічно хворих і дітей (тим більше ембріонів) не перевершує тваринний, а отже, їхні права не мають пріоритету. Жодна потенціальність не має братися до уваги [8, с. 59–60].

Таким чином, ми бачимо лінію розмежування між прибічниками рухів *pro-life* і *pro-choice*. Перші говорять, що потенціальність властивостей має таке ж моральне значення, що й актуальність, другі – що особовість являє собою лише фазу в розвитку людини. Ці другі, утім, також використовують поняття потенціальності, але тільки для того, щоби обґрунтувати генетичну окремішність ембріона. Зокрема, стверджують, що людська бластоциста спроможна стати тим, з чого складається людина, але не є людиною (тим більше особою), тому не має приналежних людині прав, зокрема на життя. На повагу вона заслуговує хіба що тому, що може стати особою в перспективі [3, с. 164–165].

Таке розуміння потенціальності має не онтологічний, а функціональний характер, стосується того, що істота «може зробити, а не того, чим вона є по суті» [3, с. 166]. Потенціальність видається в такому разі протилежністю до дефініції особи, яка наголошує на важливості актуального стану самосвідомості (що ми знаходимо, наприклад, у Дж. Лока, який відкинув застосування терміна «потенція» щодо мислення. На думку британського сенсуаліста, особа – це «мисляча розумна істота, що має розум і рефлексивність і може вважати себе собою, однією і тією ж мислячою істотою, у різний час і в різних місцях; яка стає такою тільки завдяки своїй свідомості, не віддільній від мислення» [5, с. 304].

Крім того, уявлення про потенціальність, характерне для прибічників моральної допустимості абортів, зводиться до її розуміння як зовнішнього фактору, можливості, зокрема штучних, змін. Згідно з ним, потенціальність стати особою мала б тварина, якби до її тіла можна було перенести людський мозок. У такому разі, утім, ми мали б вважати себе трупами, оскільки саме такою є наша перспектива. Потенціальність трактується як певний передстан, а тому особливої ваги набуває питання моменту актуалізації, визначення критеріїв його настання.

Також функціональне розуміння потенціальності породжує проблему тих людських ембріонів, які з певних причин не змогли розвинути в самосвідомих і автономних осіб. Аналогією може бути згубний вплив посухи на зерна пшениці. На думку Дж. Мак-Мегана, негативні кліматичні умови не перекреслюють потенціалу рослин, але він відмовляє у збереженні потенціалу ембріонам із нерозвиненим мозком [7, с. 310]. Як бачимо, американський філософ заплутується в розрізненнях внутрішньої і зовнішньої потенціальності. Посуха може бути прикладом відсутності належних для розвитку зовнішніх умов, але зерно пшениці залишається таким незалежно від того, чи проросте, має до цього внутрішню потенціальність. Зовнішніми факторами для розвитку ембріона є здоров'я його матері чи застосування терапії до нього самого. Їхні недоліки, отже, не перекреслюють всієї потенціальності, залишається внутрішня, яка полягає в змозі стати дорослою людиною й особою.

Дж. Мак-Меган вважає уявлення про внутрішню потенціальність абсурдом. У його мисленнєвому експерименті цуценята мають зазвичай нерозкритий потенціал до вивчення мов, наявність якого не робить їх автоматично особами. Також він посилається на здатність адаптації до чужих культур, яка з часом зникає і ніколи не робить нас представниками цих культур [7, с. 315–316]. В обох випадках, щоправда, йдеться про зовнішню потенціальність.

III.

Один з аргументів на користь того, що посилання на потенціальність не може слугувати обґрунтуванням для надання ембріону особового статусу й права на життя, полягає у спробі немовби відсунути момент її появи в часі і, таким чином, звести до абсурду. Згідно

з ним, якщо ембріон має потенціальність бути особою, то її мають і його попередники – статеві клітини батьків. Щойно запліднена яйцеклітина відрізняється від гамети не більше ніж новонароджене немовля від плода в останньому триместрі вагітності. Потенціал зиготи вирости у зрілу особу так само малий, як в яйцеклітині, його реалізація так само залежить від багатьох зовнішніх факторів [2, с. 11]. Зачаття в такому разі не може бути початком як особи, так і людини, навіть самого життя. Останнє, за твердженням Дж. Геріса, – це «постійний процес, який, не перериваючись, триває з покоління в покоління, постійно (або, принаймні, спорадично, розгортаючись)» [2, с. 10]. Здається, не помічаючи відмінностей між гаметами і зиготами, дослідник насправді нехтує відмінностями між активною і пасивною потенціальністю.

Згідно з міркуваннями Дж. Мак-Мегана відсутність розрізнення статусів ембріона і статевих клітин означає, що останні прибічники концепції потенціальності також мали б наділити правами особи. Абсурдом, однак, ця думка виглядає, якщо зробити з неї, слідом за американським філософом, той висновок, що ми не зобов'язані захищати права ембріона, оскільки він має потенціальність, рівну потенціальності гамет [7, с. 307]. Свій аргумент проти моральної допустимості абортів, що спирається на потенціальність ембріона, наводить і П. Сінгер. Він пропонує аналогію, в якій відібрані для штучного запліднення яйцеклітина і сперма виявляються вилитими в раковину, де, ймовірно, поєднуються. На думку П. Сінгера, спустивши воду, лаборантка не вчинить убивства. Отже, він доходить висновку, що «потенціальність не є істинно-хвибним поняттям; відмінність між яйцеклітиною-і-спермою та ембріоном – це відмінність у ступені, пов'язана з вірогідністю розвитку в особу» [8, с. 162]. Міркування Дж. Мак-Мегана і П. Сінгера являють собою спробу довести, що аборт дорівнює контрацепції. Але, слідуючи за ходом їхніх думок, можна довести і те, що вбивство дитини також не є злочином, не відрізняючись від абортів, оскільки відмінність між нею та ембріоном теж є ступеневою так само, зрештою, як відмінність між дитиною і дорослою особою.

Варто зауважити, що навіть, якщо визнати наявність в ембріона потенціальності бути особою, виникає запитання, чи є вона підставою для особового статусу й відповідних прав. І Дж. Мак-Меган, і П. Сінгер із цим не погоджуються. В аналогії першого з них тенісист має потенціал виграти Вімблдонський турнір, що не дає йому права отримати нагороду ще до початку змагань [7, с. 308]. Приклад П. Сінгера стосується принца Чарльза, який, будучи спадкоємцем корони, не претендує на королівські повноваження [8, с. 153]. Обидва філософи, обгрутовуючи відсутність зв'язку між потенціальністю та правами, стають заручниками тієї концепції особи, якої дотримуються. Для актуалізації потенціальності насправді потрібен вияв певних не лише внутрішніх, але й зовнішніх факторів. Однак є інший глибший факт. Тенісист є собою як до, так і після турніру, а принц – до і після коронації. Кожен із нас продовжує бути ембріоном, який виношувала колись його мати. Приклади з винагородою і титулом не працюють, оскільки моральний статус не надається за заслуги, а приписується з огляду на внутрішню цінність. Принаймні, таким міг би бути закид прибічників руху *pro-life*.

Висновки. Поняття потенціальності потрібне філософам, зокрема, для того, щоб обгрутувати наявність у людського ембріона прав особи, і, відповідно, довести моральну недопустимість абортів. Проте опоненти такого погляду пропонують власні тлумачення потенціальності, доводячи, що цей термін не може служити ідеї заборони штучного переривання вагітності.

Найзагальніше під потенціальністю мають на увазі змогу суцього розкрити в майбутньому нині приховані властивості або ж змогу стати іншим суцим. Класичне розуміння

вирізняє два її види – пасивну й активну. Лише в першому випадку актуалізація ознак суцього, притаманних йому за природою, передбачає утворення нового суцього. Ембріону, натомість, властива активна потенціальність; він уже є тим, ким стане, коли ця потенціальність актуалізується. Саме тому на ембріон мають поширюватися права, якими ми наділяємо особу, зокрема, право на життя. Так зрозуміла потенціальність становить внутрішній принцип.

У готовності наділяти ембріони правами особи, попри їхню нездатність виявляти особові ознаки, але відмовляти в них суцим, які виявляють частину таких ознак, опоненти вбачають видовий шовінізм. Вони послуговуються функціональним розумінням потенціальності, вбачаючи в ній можливість для розвитку, залежну, головню, від зовнішніх факторів. Таким чином, вони зважають лише на актуальний стан суцього, який можна визначити емпіричними методами.

Ще один аргумент, покликаний довести неправомірність використання терміна «потенціальність» для обґрунтування особового статусу ембріона, полягає в поширенні потенціальності бути особою на статевої клітини. Головним кроком у розгортанні цього аргументу є наголошування на ступеневому характері відмінностей між гаметою і ембріоном, хоча, згідно з таким поглядом, ступеневою мала б бути і відмінність між ембріоном та дорослою особою, а це розмиває уявлення про особу як специфічний вид суцього.

Останній із розглянутих нами аргументів прибічників моральної допустимості аборту стосується конвенціонального характеру приписування статусу, який не дає змоги наділяти правами тих, хто на них не заслужив. Утім, здається, що надання особовому статусу конвенціонального характеру суперечить загальноприйнятим уявленням про внутрішній характер цінності особи.

Список використаної літератури

1. Фома Аквинский. Сумма против язычников: в 2 т. / пер. і комент. Т.Ю. Бородай. Долгопрудный : Вестком, 2000. Т. 1. 463 с.
2. Harris J. The Value of Life: an Introduction to Medical Ethics. London, New-York : Routledge, 1985. 300 с.
3. Kieniewicz P. Człowiek niewygodny, człowiek potrzebny. Lublin : Wydawnictwo KUL, 2010. 349 с.
4. Lee P. Abortion and Unborn Human Life. Washington DC : The Catholic University of America Press, 1997. 192 с.
5. Locke J. Essay Concerning Human Understanding. Global Grey, 2019. 699 с.
6. Machinek M. Spór o status ludzkiego embrionu. Olsztyn : Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2007. 402 с.
7. McMahan J. The Ethics of Killing. Problems at the Margins of life. Oxford : Oxford University Press, 2002. 540 с.
8. Singer P. Practical Ethics. 2-е вид. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 395 с.
9. Wojtyła K. Osoba i czyn. Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne / ред. W. Chudy. Lublin : Towarzystwo Naukowe KUL, 2000. С. 43–344.

THE ROLE OF POTENTIALITY ARGUMENT IN THE DEBATE ABOUT PERMISSIBILITY OF ABORTION

Kateryna Rassudina

Taras Shevchenko National University of Kyiv,

Faculty of Philosophy, Department of Theoretical and Practical Philosophy

Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine

The permissibility or non-permissibility of abortion is one of the leading themes of bioethics. The main question, the answer to which determines the attitude towards artificial termination of pregnancy, concerns whether it is possible to give embryo the rights of person if it does not manifest person's features. Among other things, anti-abortion advocates use the argument that embryo has the right to life because it has potentiality to be a person. In turn, their opponents understand potentiality in such a way that it does not make embryo a person. The aim of the article is to analyze several examples of argumentation of both parties of the discussion.

The author demonstrates that supporters of the *pro-life* movements by referring to potentiality involve the ontology of Aristotle and Thomas Aquinas. They distinguish active and passive potentiality in order to show that the ability of embryo to become a being of specific species is a case of an ability which makes it a representative of this species from the moment of conception, not the manifestation of specific features. Potentiality in this sense is an internal principle. The embryo and its right to life are studied from a point of view of ontology.

Supporters of the *pro-choice* movements accuse opponents of speciesism and misunderstanding of potentiality. The latter does not mean for them internal principle, but external factors, the ability for gradual changes or the logical possibility of becoming another being. In the analyzed examples of the argumentation of such philosophers as P. Singer and J. McMahan we find an observation according to which it is impossible to affirm the special value of individuals, if they do not manifest the features that make their species value. Then they talk about the absurdity of giving embryo the rights of person, if gametes also have the potentiality to become such a being. Finally, supporters of the *pro-choice* movements identify potentiality with the possibility to achieve a certain status in the future as a merit that does not give the contender the status rights, until he or she achieves it.

Misunderstandings between supporters of *pro-life* and *pro-choice* movements, which are manifested in social and political debates, are also present at the level of philosophical discourse: in opposition of the methodologies. Opponents of permissibility of abortion rely on the classical ontology, while the proponents – rely on the conventional nature of terms such as person and potentiality.

Key words: potentiality, actualization, person, embryo, abortion, right to life.

УДК 1:37(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.14>

ОСВІТА В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО ОНЛАЙН-НАВЧАННЯ: СВОБОДА ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Людмила Рижак

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна

Розглянуто віртуалізацію та діджиталізацію освіти як глобальний тренд. Проаналізовано досвід дистанційного онлайн-навчання в Україні в умовах пандемії COVID-19. Констатовано, що в Україні впродовж останніх десяти років запровадження комп'ютерно-мережових моделей комунікації в освіті відбувалося надто повільно. Акцентовано на технологічних проблемах дистанційного онлайн-навчання в Україні: відсутність швидкісного Інтернету, сучасного комп'ютерного обладнання, програмного забезпечення, а також цифрових компетенцій учасників освітнього процесу. Тому опанування цифрових технологій в освіті стало пріоритетним завданням для викладачів і студентів. Віртуально-мережові технології зумовили утвердження індивідуальної технологічної свободи – нічим не обмежений вхід/вихід з Інтернет-мережі та можливість мігрувати по ній, вільно користуватися інформацією. З'ясовано, що переваги Інтернет-комунікації: вільний доступ до інформації, віртуальна дистанційність обміну інформацією та знаннями – не забезпечують якість освіти. Стверджено, що технологічних відповідей на виклики діджиталізації в освіті та онлайн-навчання бракує. Синергія високих технологій і цифрових компетенцій, з одного боку, є запорукою інноваційної трансформації освіти, а з іншого – загрожує освіті дегуманізацією. Дистанційне онлайн-навчання виявило не лише технологічні проблеми, а й культурно-моральні та соціально-поведінкові. В умовах онлайн-навчання зазнали трансформації ціннісні засади освітньої діяльності, а саме: розуміння свободи, культури комунікації та відповідальності. Проаналізовано обмеження свободи самореалізації людини в умовах дистанційного онлайн-навчання. Екранно-мережева комунікація не спроможна сформувати інтелектуальну свободу особи, її соціально значущі цінності. Виявлено моральне знецінення відповідальності в освіті, зумовлене карантинно-соціальною відчуженістю та екранною анонімністю навчального процесу.

Ключові слова: освіта, діджиталізація в освіті, дистанційне онлайн-навчання, віртуальні комунікативні практики, свобода, відповідальність.

Двадцять перше століття ввійде в історію як ера «культури реальної віртуальності». Культура віртуальна, тому що побудована на технологічних процесах електронної комунікації [8, с. 202–203] та існує у штучному комп'ютерному середовищі. Віртуальна реальність та її комп'ютерно-інформаційні технології докорінно змінили ритм і темп як індивідуального, так і суспільного життя. Воно перетворилося на постійне змагання людей, організацій та країн за оволодіння інформаційно-комунікативними технологіями, найповнішою інформацією та знаннями.

Завдяки Інтернету віртуалізація перетворилася на глобальний процес, вийшла за межі економічно-фінансової системи й охопила всі сфери суспільної діяльності: політику, ідеологію, культуру, освіту та спосіб життя. Водночас інформаційні ресурси світової павутини надали безпрецедентні можливості для електронної комунікації у віртуальному комп'ютерно-мережевому просторі. М. Кайку слушно зауважив: «Щоразу, як з'являлась нова система комунікації, вона безповоротно прискорювала зміни в суспільстві, перено-

сячи нас з однієї епохи в іншу» [7, с. 117]. Цю нову епоху М. Кастельс назвав Галактикою Інтернету, в якій суспільні практики реалізуються на базі нової моделі комунікабельності – планетарної мережі колективного користування (World Wide Web).

На думку М. Кастельса, Всесвітня мережа стане фундаментальним інструментом розвитку інформаційного суспільства, його гнучкою технологією, яка диктує нові вимоги до розбудови не лише електронної економіки чи політики, а й електронної освіти. Ця освітня парадигма потребує нових методологічних засад і використання інформаційно-комунікативних технологій у віртуальному середовищі. Інноваційна трансформація освітнього процесу спонукає до філософського осмислення перспектив і наслідків високотехнологічного апгрейду в комунікативний простір освіти, зокрема віртуалізації та діджиталізації освітніх комунікативних практик, їх впливу на якість, ефективність та доступність освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед численних дослідників освіти та її перспектив, пов'язаних із запровадженням високих технологій, необхідно виокремити американських філософів, соціологів і науковців: А. Гартвела, Дж. Гілі, Й. Масуду, М. Кайку, Дж. Коена, Дж. Нейсбіта, Я. Пелікана, Е. Тофлера, Ф. Фукуяму, Е. Шмідта.

Тенденції віртуалізації освіти в контексті існування глобального інформаційно-комунікативного простору проаналізовано в працях П. Бернса, Н. Бурбулеса, М. Готдінера, Дж. Коена, Д. МакКанела, Ш. Слоутера, К. Тореса, Дж. Урі, Е. Шмідта.

Проблеми віртуалізації вищої освіти в Україні, її технологічно-інноваційну орієнтацію порушено в дослідженнях В. Андрущенка, Д. Дзвінчука, В. Кременя, С. Курбатова, М. Михальченка, В. Огнев'юка, В. Рижка, В. Скотного та інших.

Незважаючи на широкий спектр вивчення трансформацій у царині освіти, зростає потреба в осмисленні цивілізаційних викликів і перспектив розвитку освіти, зокрема діджиталізації освітнього процесу та зумовленого пандемією тотального запровадження онлайн-навчання.

Мета статті – проаналізувати цивілізаційні виклики, які зумовлені глобальною віртуалізацією та екстреною діджиталізацією освіти, з'ясувати проблеми свободи та відповідальності в умовах онлайн-навчання в Україні.

Виклад основного матеріалу. Від початку третього тисячоліття використання Інтернету як комунікаційної системи та організаційної форми, що пронизує всі сфери суспільства, поширюється як вибух. Повсюдно всі види діяльності: економічна, соціальна, політична, культурна та освітня структуруються навколо Світової павутини та інших комп'ютерних мереж, оскільки вони забезпечують швидкісну передачу оцифрованої інформації [8, с. 2–3]. Революція в оцифруванні найрізноманітніших даних, перетворення їх на комп'ютерні коди дає змогу транслювати через комунікаційні мережі значні обсяги інформації на будь-які віддалі з подальшим їх розкодуванням.

Із метою інтенсифікації Інтернет-мережових комунікацій Європейське співтовариство ухвалило в 2010 році програму «Цифровий порядок денний для Європи – 2020» (Digital Agenda for Europe) [17]. Мета програми – пріоритетність цифровізації всіх сфер західного суспільства з використанням інформаційно-комп'ютерних технологій. Водночас оцифрування слугуватиме демократизації прийняття рішень, деконцентрації влади та інформації [14, с. 125].

В Україні аналогічна програма була задекларована у 2016 році. Цифровізація (діджиталізація) України, як зазначено в документі, має забезпечувати кожному громадянину рівні можливості доступу до послуг, інформації та знань, що надають на основі інформаційно-комунікаційних технологій [15].

Цифровізація та комп'ютеризація характеризують сучасне суспільство як інноваційне, принципом якого є творча руйнація, нищення старих організаційних структур, стандартів, професій і творення нових. Адаптуватися до стрімких змін, переконаний К. Робінсон, зможуть лише креативні люди, компетентні, здатні постійно оновлювати свої знання [12, с. 19]. Творча руйнація охопила і сферу освіти, позаяк віртуалізація освітніх комунікативних практик стала глобальною тенденцією. Чи готова система освіти України до глобальних технологічних викликів?

Зауважимо, що в Україні впродовж останніх десяти років запровадження комп'ютерно-мережевих моделей комунікації в освіті відбувалося надто повільно, зокрема в гуманітарних та соціально-поведінкових науках. Процеси комп'ютеризації та інтернетизації освіти в Україні відстають, передовсім, техніко-технологічно через відсутність швидкісного Інтернету, сучасних персональних комп'ютерів і ліцензованого програмного забезпечення.

Ситуація докорінно змінилася у зв'язку з пандемією COVID-19 та карантинними обмеженнями. Вимога соціальної дистанції викладачів і студентів зумовила запровадження онлайн-навчання та трансформацію всіх видів освітньої діяльності з використанням інформаційно-комунікативних технологій. Отже, діджиталізація (цифровізація) освітнього процесу стала нагальною потребою.

Зазначимо, що комп'ютерно-мережеві дистанційні форми навчання використовували та запроваджували передовсім викладачі-новатори. Розробка освітнього контенту була особистою ініціативою викладача. Новації стали можливими завдяки безплатній віртуальній системі навчання – Moodle. Зокрема, в освітньому просторі Львівського національного університету імені Івана Франка функціонує віртуальна платформа електронного навчання Moodle. Із 2015 року її освітній потенціал викладачі використовували в змішаній формі навчання: офлайн-онлайн – як допоміжний ресурс. Ця система, по-перше, презентує вільний доступ студентам до освітнього та наукового контенту. Вільна віртуальна комунікація сприяє обміну знаннями, досвідом, творчими здобутками. По-друге, вона забезпечує інтерактивність комунікації в реальному чи вибраному студентом часі. Уміння вибудовувати діалог розвиває критично-оцінкове мислення, яке відіграє важливу роль в інноваційних обмінах, культурних запозиченнях тощо. По-третє, система Moodle надає можливості для індивідуалізації навчання, що розвиває гнучкість мислення, необхідну для реалізації креативного потенціалу студентів.

Зрозуміло, що наявність системи Moodle та доступу до освітнього контенту та Інтернету не гарантує ефективність їх використання. Потенціалом Всесвітньої мережі, наголошує М. Кастельс, можуть скористатися лише ті, хто володіє цифровими компетенціями [8, с. 248]. Тому Міністерство освіти і науки України з 2020 року запровадило Національну програму цифрової грамотності.

Нині опанування цифровими технологіями в освіті стало пріоритетним завданням для викладачів і студентів. У 2020 році, ще до початку карантину, університет організував курси цифрових компетенцій для викладачів. Головне завдання курсів – створення освітнього контенту та його змістовне наповнення. До цифрових компетенцій належать уміння організувати дистанційне онлайн-навчання на віртуальних освітніх платформах Moodle та Microsoft Teams, презентація лекційних курсів, розробка індивідуальних завдань, перевірка й контроль за їхнім виконанням. У контексті діджиталізації освіти в університеті запроваджено віртуальну систему «Деканат». Розроблено електронні журнали викладачів і студентів. Автоматизовано процеси генерування залікових та іспитових відомостей та їхню сумісність із системою «Деканат».

Університет придбав освітню платформу Microsoft Teams, яка зручна в користуванні та безплатна для викладачів і студентів. Водночас викладачі й студенти освоїли такі освітні платформи, як Zoom та Classroom. Проте чи найскладнішою проблемою є створення цифрового контенту у відкритому доступі. Це передбачає передовсім сформованість не лише цифрових, а й когнітивних і мовних компетенцій як викладачів, так і студентів.

Нині можна констатувати, що викладачі активно використовують віртуальний контент в освітньому процесі. Зокрема, послуговуються електронними словниками, довідниками, навчальними посібниками та лекційними курсами навчальних дисциплін для організації самостійної роботи студентів та її індивідуалізації.

Безумовно, використання новітніх технологій в освітньому процесі будуть змінювати функції викладача, але не витіснити його. Це ілюзія: нібито віртуальні комунікативні практики можливі без викладача. Адже створення віртуального контенту покладається на викладача, а саме: підготовка електронних словників, лекційних курсів і підручників, як і обслуговування персональної освітньо-професійної мережі. Комп'ютерно-мережеві технології дають змогу лише оцифрувати та форматувати надану інформацію. Натомість змістовність електронних ресурсів, їх оновлення науковими здобутками – це відповідальність викладача. На викладача покладається й інтерактивна розбудова віртуальної освітньої мережі: діалогічність презентації знання; запитання, які потребують самостійного пошуку відповіді, мотивацію до самоосвіти.

Віртуалізація комунікативних освітніх практик, як і онлайн-навчання, має поєднуватися з розвитком уміння вести діалог, ставити запитання, аргументувати відповідь. У діалектиці запитування й відповідей якраз і полягає свобода в освіті. «Запитувати, – наголошує Г.-Г. Гадамер, – означає виводити у відкрите. Відкритість того, кого запитують, полягає у незаготовленості відповіді <...> Смисл запитування й полягає в тому, щоб <...> розкрити запитуване у його проблематичності. Воно має бути приведене у стан невизначеності, коли «за» і «проти» набувають рівноваги» [5, с. 337]. Діалог в освіті вибудовується на основі відкритості запитань. Як стверджує німецький філософ, коли вона відсутня, коли відповідь наперед відома, то запитання позбавлене справжнього смислу. Якщо запитання не потребує пошуку аргументів і контраргументів, їх розгляду, то не конструється розуміння та нове знання. Відповідно, не розвивається й критичне мислення. Отже, без діалогу немає спілкування, а без спілкування не може бути справжньої освіти. Тому цілком слушною є думка П. Фрейре, що турбота про зміст діалогу – це справжня турбота про програмний зміст освіти [13, с. 75].

Зрозуміло, що Інтернет-мережеві та комп'ютерно-комунікативні технології не нейтральні. Вони можуть як покращувати якість життя людей, їхню освіту й діяльність, так і бути небезпечними, до того ж у планетарному масштабі. Людство, на думку Дж. Нейсбіта, має «вчитися жити по-людськи в епоху високих технологій» [10, с. 41] задля самозбереження та гідного життя.

На початку ери інтернетизації аналогічну думку висловив і Т. Фрідмен. Інтернет і комп'ютери – це чудові знаряддя, які, «можливо, допоможуть вам думати, але не зроблять вас розумними. Вони можуть шукати і знаходити, але не можуть міркувати. Вони, можливо, дадуть вам змогу широко взаємодіяти з іншими, але не навчать вас бути добрим сусідом. Вони можуть допомогти вам зазирнути у життя багатьох людей, але не можуть порадити, як вести себе в тій чи тій ситуації. Це педагогічний парадокс Інтернету. Чим швидкодійніший модем вашої дитини, чим скоріше вона може вийти онлайн, тим потужнішим має бути її внутрішнє програмне забезпечення, якщо ви хочете, аби її життя було

вдалим. Але внутрішнє програмне забезпечення можна написати лише дідівськими методами: наголошувати на потребі читати, писати і рахувати, ходити до церкви, дбати про родину. Ці речі не можна скомпонувати з Інтернету, їх можуть завантажити дітям лише батьки і вчителі» [14, с. 613].

Запровадження технологічних новацій має враховувати можливі наслідки для індивідуального та соціального життя людини. Отже, людство має виробити екокультурні фільтри, яку технологію і в яких межах можна та треба освоювати. Це стало очевидним в умовах карантину. Адже дистанційне онлайн-навчання виявило не лише технологічні проблеми, а й культурно-моральні та соціально-поведінкові. Передовсім в умовах дистанційного онлайн-навчання зазнали трансформації ціннісні засади освітньої діяльності, а саме: розуміння свободи, культури комунікації та відповідальності.

На думку М. Кастельса, віртуально-мережеві технології зумовили утвердження нових цінностей, а саме: *індивідуальної свободи та відкритої комунікації* [8, с. 2]. Свобода індивідуального доступу до інформаційно-комп'ютерних мереж зумовлена відкритістю Світової павутини та її інтерактивністю. Зазначимо, що тут йдеться, передусім, про *технологічний вимір* індивідуальної свободи. Для користувачів Інтернету свобода – це нічим не обмежений вхід/вихід з Інтернет-мережі та змога мігрувати по ній, вільно користуватися інформацією й знаннями, поширювати їх на власний розсуд, змінюючи онлайн-партнерів.

Власне, таку технологічну свободу демонструють і студенти у процесі онлайн-навчання. В умовах карантину викладачі й студенти як онлайн-спільноти комунікують через комп'ютерний зв'язок і корпоративну пошту. З одного боку, студенти занурені у технологічну свободу, а з іншого – вони схильні до спрощеного розуміння своїх соціальних ролей. Тому майже дві третини студентів, зареєструвавшись на заняття, формально присутні на ньому. Вимкнувши камеру, вони займаються справами, які не пов'язані з навчальним процесом. А це означає, що у студентів не сформована свідомість відповідальності та академічна доброчесність, які мають урівноважувати технологічну свободу. Лише в тандемі «соціальна свобода» – «відповідальність» можливе успішне онлайн-навчання.

Нині досвід онлайн-навчання спростував задекларовану в «Цифровій адженді України» ефективність навчання. Справді, інформаційно-комунікативні технології дають змогу інтенсифікувати освітній процес, але не забезпечують якість сприйняття, розуміння та засвоєння знань. Річ у тому, що навчання потребує напруженої інтелектуальної діяльності студентів, розумових зусиль, розвитку й збагачення пам'яті.

Технологічна інтенсивність освітньої діяльності обертається соціальною несвободою для викладачів і студентів через надмірне навантаження. Передовсім в умовах дистанційного онлайн-навчання зростає відсоток тестових завдань, медіапрезентацій, письмових відповідей замість безпосереднього спілкування. Викладач інвестує свій час і науково-педагогічний потенціал у створення освітнього контенту. Проте викладач не має змоги з'ясувати, як сприймають його студенти. Натомість студенти послуговуються сумнівними Інтернет-інформаційними ресурсами, позаяк вони аудіовізуальні й не потребують аналітичного мислення. Візуалізація інформації веде до втрати здатності навчатися, вдумливо читати та міркувати над прочитаним.

Занурення у візуальне Ж. Бодріяр вважає найнебезпечнішим феноменом сучасності. «У нас майже відсутній вибір – ми захоплені цією проліферацією образів, становленням-образом світу на екранах, становленням-образом нашого всесвіту, перетворенням усього в образне» [2, с. 140]. Це стосується й навчального процесу. Його візуалізація означає перманентне конструювання образної системи дійсності, в якій раціональному мисленню немає місця. В образному екранно-змодельованому просторі, переконаний філо-

соф, анігілюється будь-яка критика, будь-яка іронія, будь-яка незгода. Тут все відбувається винятково в режимі онлайн і цим образним подіям нічого протиставити [2, с. 137].

Насправді доступ до інформаційних ресурсів, а тим більше, аудіовізуальних, не означає спонтанного засвоєння знання. Для цього потрібне аналітичне мислення, яке формується в процесі комунікативного освоєння соціального інтелектуального досвіду. Такий досвід є імперсональним знанням викладача. В освітньому процесі, наголошує В. Пашков, викладач використовує «весь арсенал інтелектуальних і психоемоційних засобів, що становлять його індивідуальність: рефлексію, емпатію, інтуїцію, метафору, уяву, креативність, гуманітарність і гуманність, полікультурність» [11, с. 288]. Зрозуміло, що унікальний і неповторний персональний досвід викладача неможливо оцифрувати та передати комп'ютеру.

Зазначимо, що наявність віртуального освітнього контенту та можливість ним послуговуватися не гарантує розвитку особистості та її компетентностей. Лише в процесі безпосередніх комунікативних практик формуються аналітичні здібності та критичне мислення, а професійні знання набувають особистісно-культурного смислу та соціальної вагомості в суспільстві. Тому лише деякі базові курси можна буде замінити електронними. Отже, в класичному університеті в освітньому процесі має панувати принцип *доповнювальності*, а не підміни.

Проте, наголошує Ж. Бодріяр, не можна не помітити, що нині спостерігаємо неприхований потяг до віртуального і пов'язаних із ним технологіями. Річ у тому, продовжує філософ, що віртуальне – це сфера, де всі події відбуваються у технологічному режимі, тут панує проста інформативність, розрахунковість, обчислювальність. Віртуальне середовище є гомогенним полем ігрового експериментування з оцифрованою дійсністю [2, с. 31]. Воно зваблює тим, що не вимагає виявляти свою особистість, ціннісні орієнтації, світоглядні переконання, не спонукає до соціокультурної взаємодії.

Проаналізувавши Інтернет-мережеву комунікацію, Ж. Бодріяр виявив, що інформація підміняє комунікацію і соціалізацію. «Замість того, щоб стимулювати комунікацію, вона вичерпує свої сили на інсценування комунікації. Замість того, щоб продукувати смисл, вона витрачає свої сили на інсценування смислу. Перед нами добре відомий велетенський процес симуляції» [1, с. 119]. Перманентний інформаційний обмін поза соціальним контекстом веде до втрати відчуття реальності, до соціальної ізоляції, до руйнування соціального спілкування, до відмови комунікувати віч-на-віч у реальних обставинах.

До речі, справжнє навчання, наголошував Г.-Г. Гадамер, відбувається у сфері людських зустрічей, у живому спонтанному запитуванні та відповіданні, казанні та допусканні бути сказаним [6, с. 188]. Натомість нині в процесі навчання спостерігаємо збіднення комунікації. Зокрема, досвід онлайн-навчання впродовж 2020 р. продемонстрував відсутність у студентів бажання *мовно презентувати* освоєні знання. Втрачається досвід висловлювання думок, виникає нечутливість до слова, брак слів. Але «усе людське має бути сказаним» [6, с. 140], бо лише у сфері мовленнєвого спілкування людина досягає саморозуміння, розуміння інших і порозуміння.

На жаль, студенти віддають перевагу візуалізації знання у формі слайдів, рефератів або письмових відповідей у чатах. Мова, мовлення й мислення – це ідентифікатори особи, її індивідуальної неповторності. Втрата культури мовлення рівнозначна примітивізації мислення та втраті культури спілкування. Така тенденція деструктивно впливає як на соціалізацію, так й ідентифікацію особи.

Симуляція комунікації стала реальністю під час пандемії COVID-19. Карантинна соціальна ізоляція спричинила заміщення реального спілкування у процесі навчання анонімною екранною комунікацією. Інформаційне суспільство, попереджав Дж. Нейсбіт, – це

суспільство *екранної культури*. Екрани персональних електронних органайзерів, екрани пейджингового зв'язку, екрани мобільних телефонів, скануючі екрани буквально пронизують усе наше життя. Всюдишні екрани презентують віртуальну реальність, яку ми не сприймаємо серйозно, хоча наслідки впливу екранів цілком реальні [10, с. 21].

Насправді інформаційно-комп'ютерні технології створюють прецедент комунікації викладача з екраном комп'ютера. Академічну добросовісність і відповідальність викладача сприймають як обов'язок перед студентами. Натомість для студентів онлайн-навчання – це віртуальна гра, в якій, як і в будь-якій комп'ютерній грі, відповідальність не передбачена. Тож дистанційне онлайн-навчання функціонує поза межами сфери моральності. «Мабуть, – стверджує Ж. Бодрійяр, – є сфера моральності, сфера ринку й сфера імморальності, область ігрового процесу, де мають значення лише подія гри сама собою та згода партнерів щодо її правил» [2, с. 16].

Ж. Бодрійяр, проаналізувавши феномен віртуальної комунікативної гри, наголошує: «Тут грають у те, що нібито розмовляють один з одним, слухають один одного, спілкуються, тут розігрують найтонші механізми постановки комунікації... Контакт задля контакту стає родом порожньої спокуси мови, коли їй вже немає чого сказати» [3, с. 283]. Цей ефект віртуальності, це мовне перетворення філософ називає «телефатичністю». В інформаційних мережах функція контакту (фатична) гіпертрофується. Вона засвідчує взаємозв'язок двох терміналів, а не двох співрозмовників. Отже, комунікація постає лише як перевірка підключення до мережі, вона перестає будь-що повідомляти.

Чи не таку комунікативну контактність демонструють студенти в онлайн-навчанні? Вони в мережі, в контакті, не більше того. Досвід дистанційного онлайн-навчання дає підставу стверджувати, що віртуалізація та діджиталізація освіти вже призвела до формального (телефатичного) ставлення студентів до навчання. Очевидно, що це позначиться на якості освіти. До речі, бізнесові структури постійно скаржаться на освіту, яка випускає людей, які не можуть аналізувати інформацію, не вміють генерувати ідеї і втілювати їх у життя, не знають, як ефективно спілкуватись і співпрацювати з іншими людьми [12, с. 19].

Екранно-мережева комунікація неспроможна сформувати інтелектуальну свободу особи, її соціально значущі цінності. Як слушно наголошував ректор Києво-Могилянської академії В. Брюховецький, лише «в університетах можна створити такі умови, в яких людина розкриє свій талант, зрозуміє, в чому він полягає. І можна створити такі умови, коли людина відчує смак свободи: як брунька розкривається, так і вона вибухне і раптом зрозуміє, яке це велике благо – бути вільною. Говорити і діяти так, як ти хочеш, в межах, очевидно, суспільних норм і правил, але так, як ти хочеш, а не так, як тобі вказують» [4, с. 20].

Духовну свободу не можна передати студентам у формі готових знань, які треба запам'ятати. Вони мають відчувати її впродовж свого навчання. Власне, тоді свобода вчитися й відповідати за результати свого навчання, свобода спілкуватися, приймати самостійно рішення стане істотною рисою освіченої людини. Отже, найнагальніше завдання університету полягає у формуванні такого рівня свободи, за якого особа здійснює власний життєвий проєкт у формі суспільного внеску.

Безперечно, інформаційно-комунікативні технології можна й треба використовувати в освітньому процесі. Проте необхідний критичний дискурс технологічних перспектив і наслідків, які неоднозначні для людини, її індивідуального та соціального життя. Як зазначає американський філософ Дж. Нейсбіт, технологія вселяє оптимізм, обіцяючи забезпечити стабільне й безпечне життя кожного. Технологічні обіцянки, продовжує автор,

звучать для нас заколисуючою музикою, що приховує непередбачувані наслідки. Справді, технологія покращує людське життя, але водночас вона відчужує, ізолює, спотворює його, «витискаючи з нас дух людяності» [10, с. 5–8].

Гуманізувати технологічні новації може й має гуманітарна освіта. Людство, вважає Дж. Нейсбіт, має «визнати, що мистецтво, література, драматургія, релігія, природознавство і час є рівноправними партнерами розвитку технології... Ці сфери людського буття виражають те, що значить бути людиною, і допомагають застосовувати технологію так, щоби плідно використовувати її здобутки» [10, с. 41].

Справді, людина конструює віртуальну реальність, оцифровує, кодує, гомогенізує її. Водночас вона кидає виклик сама собі. Адже, на відміну від раціонального мислення, операціональне мислення зорієнтоване на уніфікацію й деідентифікацію людини та її життєвого світу. Щоб не втратити своєї самототожності, людське мислення має залишатися гуманістичним, уважним до людини, виявляти реверсність добра і зла, гуманного та негуманного [2, с. 59].

Висновки. Інноваційне використання Інтернет-мережових ресурсів та інформаційно-комп'ютерного потенціалу в освітньому процесі сприяло його віртуалізації. Тривала впродовж 2020 року пандемія COVID-19 зумовила екстрену діджиталізацію освіти, стала глобальним трендом ХХІ ст. Діджиталізація освіти є вимогою часу, відповіддю на виклики сьогодення. Вона має оптимізувати онлайн-освітню діяльність: оперативно віднаходити, систематизувати та оцифровувати інформацію й знання. Водночас віртуалізація комунікативних освітніх практик та онлайн-навчання непомітно, але наполегливо витісняє безпосереднє спілкування та формує нову екранно-анонімну культуру. Екранна культура в умовах карантину стала невід'ємним елементом освітньої діяльності. Запровадження інформаційно-комп'ютерних технологій має супроводжуватися їхньою гуманізацією. Шляхи гуманізації застосування високих технологій в освіті може і має запропонувати гуманітаристика як рівноправний партнер розвитку інформаційно-комп'ютерних технологій.

Список використаної літератури

1. Бодрийяр Ж. Симулякри і симуляція. Київ : Основи, 2004. 230 с.
2. Бодрийяр Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту. Екатеринбург : У-Фактория, 2006. 200 с.
3. Бодрийяр Ж. Соблазн. Москва : Ad Marginem, 2000. 320 с.
4. Брюховецький В. Києво-Могилянська академія: десять років відновлення. *Вища школа*. 2001. № 2-3. С. 3–21.
5. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Основи філософської герменевтики. Київ : Юніверс, 2000. Т. 1. 464 с.
6. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Основи філософської герменевтики. Київ : Юніверс, 2000. Т. 2. 480 с.
7. Кайку М. Майбутнє розуму. Львів : Літопис, 2017. 408 с.
8. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. Київ : Вид-во «Ваклер», 2007. 304 с.
9. Курбатов С. Дистанційна освіта як сутнісна складова інноваційної діяльності сучасного університету. *Філософія освіти*. 2011. Вип. 1-2 (10). С. 305–310.
10. Нейсбіт Дж. Высокая технология, глубокая гуманность : Технология и наши поиски смысла. Москва : АСТ: Транзиткнига, 2005. 381 с.
11. Пашков В. Віртуалізація освіти: пріоритети і ризики. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 86. С. 288–291.
12. Робінсон К. Освіта проти таланту. Сила творчості. Львів : Літопис, 2017. 256 с.
13. Фрейре П. Педагогіка пригноблених. Київ : Юніверс, 2003. 168 с.

14. Фрідмен Т. Лексус і оливкове дерево. Зрозуміти глобалізацію. Львів : Б.в., 2002. 622 с.
15. Цифрова адженда України – 2020. URL: <https://ucsi.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf> (Дата звернення: 1.02.2021)
16. Шмидт Э. Новый цифровой мир. Как технологи меняют жизнь людей, модели бизнеса и понятие государства / Э. Шмидт, Дж. Коэн. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2013. 368 с.
17. Digital Agenda for Europa. URL: <https://ec.europa.eu/digitalagenda>.

EDUCATION IN THE CONDITIONS OF DISTANCE ONLINE LEARNING: FREEDOM AND RESPONSIBILITY

Lyudmyla Ryzhak

*Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

Virtualization and digitalization of education as a global trend are considered. The experience of distance online learning in Ukraine in the conditions of the COVID-19 pandemic is analyzed. It is stated that in Ukraine for the last ten years the introduction of computer-network models of communication in education has been too slow. Emphasis is placed on the technological problems of distance online learning in Ukraine: the lack of high-speed Internet, modern computer equipment, software, as well as digital competencies of participants in the educational process. Therefore, mastering digital technologies in education has become a priority for teachers and students. Virtual network technologies have led to the assertion of individual technological freedom – unrestricted entry / exit from the Internet and the ability to migrate on it, to use information freely. It has been found that the advantages of Internet communication: free access to information, virtual distance exchange of information and knowledge – do not ensure the quality of education. It is argued that technological responses to the challenges of digitalization in education and online learning are insufficient. The synergy of high technology and digital competencies, on the one hand, is the key to innovative transformation of education, and on the other – it threatens education with dehumanization. Distance online learning has revealed not only technological problems, but also cultural-moral and social-behavioral ones. In the context of online learning, the value principles of educational activities have been transformed, namely: understanding of freedom, culture of communication and responsibility. The restriction of human freedom of self-realization in the conditions of distance online learning is analyzed. Screen-network communication is unable to form the intellectual freedom of the person, his socially significant values. The moral devaluation of responsibility in education due to quarantine and social alienation and screen anonymity of the educational process has been revealed.

Key words: education, digitalization in an education, distance online learning, virtual communication practices, freedom, responsibility.

UDC 130.2+172.4+379.85

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.15>

TOURISM AS A SPIRITUAL PRACTICE OF FINDING IDENTITY IN THE SYSTEM OF MODERN VALUES

Svitlana Chmykhun

*National Aerospace University “Kharkiv Aviation Institute”,
Faculty of Humanities and Law, Department of Philosophy and Social Sciences
Chkalova str., 17, 61070, Kharkiv, Ukraine*

Olga Gaplevska

*National Aerospace University “Kharkiv Aviation Institute”,
Faculty of Humanities and Law, Department of Philosophy and Social Sciences
Chkalova str., 17, 61070, Kharkiv, Ukraine*

Yana Kundenko

*Kharkiv National University of Civil Engineering and Architecture,
Faculty of Mechanics and Technology,
Department of Social Sciences and Humanities
Sumska str., 40, 61002, Kharkiv, Ukraine*

The article focuses on the problem of tourism as a spiritual practice of searching for identity in the value system of the information society. The current global development of mass communications is defined by the rising influence of information flows on the formation of the personal value system. The global system of spiritual values determines the degree of cultural development of the information society. The urgency of the research on tourism as a spiritual practice of finding identity in the value system is determined by objective processes that indicate qualitative changes in the vital activities of present-day people. This is especially of concern in the growing role of such a socio-psychological phenomenon as tourism. Tourism is an effective means of mass demand and wide availability of cultural, in particular, recreational values as an efficient channel and source of preservation and knowledge of the spiritual heritage. Mass tourism is a significant social process, and importance of its influence has not seemed so obvious until recently. Along with the modern mobile technologies tourism bears evidence to the transformation of communication practice into action. Tourism, in some specified sense, promotes the coexistence of cultures in the personal experience, allows for a willingness to interact, a desire for pluralism rather than uniformity. Mutual enrichment of transnational forms of common human culture is significantly due to the exchange of socio-cultural information between tourists. Moreover, due to the widespread prevalence of acute respiratory disease COVID-19 and the organization of anti-epidemic measures on a global scale, the tourist travel practice has undergone changes and faced obstacles. However, the cultural value of the spiritual search for self-identification through tourist travel does not disappear, on the contrary, it receives a new online form, removes the opposite of a person's focus on his “lifeworld” and his wanderlust by the “global world”. By traveling virtually, a modern person obtains “global citizenship” without losing his ethnic and family environment.

Key words: tourism, identity, identification, self-identification, values, communication.

For people of past centuries, it was typical to ignore residents outside their own ethnic group, territory, home. People isolated themselves in their states, clans, ethnic groups, city districts and turned away from those who belonged to other communities or acted according to other scenarios. Globalization has turned constant attention to distant the Other into a norm. It removes the illusory veils from life, tied to a certain soil, focused on itself and such that draws saving pow-

ers from itself. Describing these changes Peter Sloterdijk notes that this life had earlier been only within itself and its native landscapes, and it had known only one construction of the world: it was a self-preserving, indigenous, micro spherically animates and macro spherically walled world – which was a strong-walled socio-cosmological extensional product of a localized, self-centered, monolingual, group-uterine ability of imagination. Nowadays globalization throws the freely trading cities, and ultimately even the introverted villages, into a homogenizing communication space. It undermines independently growing endospheres and takes them to the distracted grid. Once trapped in it, the settlements of earthbound mortals lose their immemorial privilege of being the centre of the world for themselves [11]. Moreover, the information flows have a growing influence on the formation of the personal value system. The global value system determines the level of cultural development of the information society.

The urgency of the research on tourism as a spiritual practice of finding identity in the value system is determined by objective processes that indicate qualitative changes in the vital activities of present-day people. This is especially of concern in the growing role of such a socio-psychological phenomenon as tourism. Tourism is an effective means of mass demand and wide availability of cultural, in particular, recreational values as an efficient channel and source of preservation and knowledge of the spiritual heritage [9, p. 29].

Extent of previous research of the problem. The culture of tourism, its socio-anthropological and philosophical essence were considered by D. Bell, J. Mead, T. Parsons, J. Worker, E. Fromm, S. Bauman, V. Beck. Among our scientists, this topic was developed in the studies of A. Golovashenko, S. Gorsky, A. Doroshko, A. Emchenko, V. Zinchenko, A. Kozitsky, O. Lugovoi, J. Lutsky, M. Knyazeva. The problem of transformation of cultural identities is disclosed to the fullest extent possible in the works of D. Bell, W. Beck, S. Bauman, V. Kushertz, E. Giddens, E. Gellner.

Among the scientists researching issues related to the value orientation of a person and the process of enriching a person with spiritual meanings, there are Yu. Bilodid, S. Krymsky, D. Leontiev, O. Protsenko, Yu. Rudenko, T. Titarenko and others. “Virtue constitutes the moral certainty of a person, influences the formation of its value orientations”, O. Protsenko emphasizes [10, p. 29].

The scientists A. Begei, V. Builenko, L. Golyanich, A. Galizdra, S. Solyanik and others, whose works investigate tourism as a social phenomenon and a means of expanding human freedom, should also be noted.

Purpose – to study tourism as a spiritual practice of finding identity in the system of modern values.

Statement of basic materials. Tourism is a dynamic structure that is formed and modified with respect to the value-orientational needs of both the entire society and the individual as a whole. The emergence of new values and their recognition as motives that induce action, create that life path, the presence of which makes a person an active subject of tourism. In the study of T. M. Titarenko, this statement is developed into the definition: “The lifeworld is the result of self-movement, self-development of the individual, the deployment of personal values and meanings and structuring of external reality in relation to them” [12].

According to V. F. Buylenko, the industrial era with its material well-being as the main value is being replaced by the post-industrial era, where impressions and sensations are the main goal. The development of transport, communications, growing urbanization, shorter working hours, mobility, and the growth of social wealth have become important factors influencing the development of tourism. Modern tourism is impossible without production of tourism products: excursion bureaus, transport, hotels, equipment, etc.

The rapid strengthening of the financial and economic position of the tourism industry has led to the tourism became a significant factor in regional development in many countries of the world. Territorial authorities of various hierarchical levels are concerned about the tourism development and localities with valuable recreational resources. Tourism is viewed as a catalyst for the regional economy, which allows not only to use the entire complex of recreational resources, but also to use the aggregate production and socio-cultural potential of the territory in the most efficient way while preserving the ecological and cultural diversity. Based on this, the government initiates the development of a strategy for tourism activity, in cooperation with private sector – the development of tourism infrastructure, the creation of national parks and recreational areas, attracting investments and increasing the number of visits to the region [4].

The influence on the processes of national identification and self-identification of travelers is conducted through the mass media: the Internet, television, the press, and the like. Modern researchers Z. M. Atamanyuk, E. L. Dotsenko, S. G. Kara-Muzra note that as the result it has been made possible to manipulate the public consciousness with technology due to which professional workers who master this technique where manipulation is not violence, but a temptation have appeared. "...Manipulation here takes place in case if the other one was going to visit Minsk, but they did it so that he wanted to go to Pinsk" [8]. Manipulation occurs when views, thoughts, moods, goals are rearranged under the influence of the received signals. "Every person is given freedom of soul and free will. It means that the person is loaded with responsibility – to resist, not to fall into temptation" [1, p. 7].

During a trip, a tourist is more guided by emotions than in everyday life, and therefore, according to A. I. Begei, he assimilates new information faster without dividing it into "scientific" and "mythical" [2, p. 93].

Modern researchers believe that the properties of postmodernism are proper for tourism: the dominance of form over content, the blurring of boundaries between reality and fiction. Tourism may be called a means of combining the real and the ideal: while traveling, a person strives to go beyond the limits of ordinary life, to come closer to the dream. Going on a trip, a tourist seeks to get an unforgettable experience, to see and feel a different environment, to get acquainted with a different culture [2; 5; 7].

According to A.S. Galizdr, tourism expresses the need of a modern person to change the images of reality at an ever-increasing pace, since travel gives a maximum of images in a minimum period of time [5].

Becker I.L. in his work "Social, cultural, spiritual meaning of travel as a way of self-knowledge and human existence" notes: "True travel is a spiritual activity to comprehend something new, previously unknown – something that changes a person's life, takes him beyond the border of ordinary life and harmonizes his relationship with nature, people and himself" [3, p. 7–11]. He believes that all travels both to distant lands and to virtual reality, and even beyond bodily existence, are built on this basis. In this he sees the deep meaning and significance of travel for the soul and heart of a person. Considering travel in an ontological aspect, I. L. Becker sees it as a way and means of comprehending the world. He assumes that a person gets a universal opportunity for self-knowledge and self-realization during traveling, building certain relationships with the world and the people around him, interpreting and providing them with a certain meaning. And he comes to the conclusion that travel in the spiritual sense is the movement of a person along the life journey in search of his true destiny.

Prospects for the formation of tourist's identity are laid down in the "Global Code of Tourism Ethics", which was adopted in 1999 at the XIII session of the General Assembly of the World Tourism Organization. It spells out the contribution of tourism to mutual understanding

and mutual respect between people and communities. Both the basis and the goal of responsible tourism is the recognition and dissemination of ethical values common to mankind, and mostly important tolerance and respect for various religious, philosophical and moral beliefs. Those who held the tourist business and tourists themselves should study the social and cultural backgrounds of people, including national minorities and the local population, and recognize the dignity of every human being.

Tourist activity should be developed in harmony with the peculiarities and traditions of the host regions or countries, with respect for local laws, customs and life practices. The host, including local tourism professionals, should respect incoming tourists and take an interest in their lifestyle, tastes and needs. Education and acquisition of hospitality skills in the travel industry should be encouraged in every possible way. It is the responsibility of the host authorities to ensure the protection of tourists and guests and their property. Particular attention should be paid to the safety of foreign tourists. They should be provided with the necessary information, warnings, security, insurance and assistance in meeting their needs. Any attacks, abductions or threats against tourists or tourism employers, as well as the violent destruction of tourism equipment or elements of cultural or natural heritage, must be vigorously suppressed and punished in accordance with national laws.

Tourists and guests should not pursue actions recognized by local law as unlawful, and should refrain from defiant or offensive behavior towards the local population. They must not bring drugs, weapons, antiques or other substances or items that are dangerous or prohibited by national regulations with them. The duties of tourists and guests include early acquaintance with the peculiarities of the countries that they intend to visit. They must be aware of the risks they expose themselves to in other environments and behave in a way that minimizes these risks.

As a factor in sustainable development, every investor in tourism development should take care of the environment in order to achieve tangible, continuous and stable economic growth, meeting the needs of both living and future generations. All forms of tourism related to the conservation of rare and highly valuable resources such as water and energy, and the reduction of hazardous waste, should be particularly encouraged by national, regional and local authorities.

Taking into account vacation and school holidays, tourist flows should be more evenly distributed over time and space to minimize the impact of tourism on the environment and increase the positive contribution to the tourism industry and the local economy. Tourism infrastructure and tourism activities should be created to protect natural ecosystems and biodiversity. Travel industry professionals must not go beyond environmental restrictions, especially in relation to sensitive areas: deserts, polar and high mountain regions, coasts, tropical forests, swamps and other similar areas that provide the formation and replenishment of natural resources.

Natural and ecological tourism drawing attention to the natural heritage and the local population bears a special responsibility for creating a favorable image of modern travel industry.

Tourism resources are the common heritage of mankind. The communities where they are located have special rights and responsibilities for tourism resources. Tourism policy should be based on respect for the creative, archaeological and cultural heritage, which should be protected and passed to future generations perfectly. Monuments, burials, places of worship, museums, archaeological sites and historical sites must be the objects of special care and should be as open for tourist visits as possible. While respecting the rights of property owners and believers, tourists should be encouraged to access private collections, monuments and museums, as well as religious buildings. Funds received from tourist visits should be at least partially spent on the maintenance, restoration and development of the visited sites.

Everyone has the right to travel. Earth's resources are equally owned by its entire population, and therefore the increasing involvement of people in national and international tourism should be seen as the best opportunity to use the citizens' extending off time. The universal right to travel is a right to recreation and entertainment, and assumes reasonable restrictions on working hours and periodic paid vacation. Social and associated tourism particularly, complementing conventional travel, recreation and recreational tourism, should be developed with government support. It is necessary to create conditions for family, youth, student tourism, for the elderly, as well as for people with physical disabilities [6].

Conclusions. Tourist activity ensures the preservation and prosperity of cultural traditions and the spiritual practice of searching for identity in the system of modern values. Mass tourism is a significant social process, and the importance of its influence has not seemed so obvious until recently. Along with the modern mobile technologies tourism bears evidence to the transformation of communication practice into action. Tourism, in some specified sense, promotes the coexistence of cultures in the personal experience, allows for a willingness to interact, a desire for pluralism rather than uniformity. Mutual enrichment of transnational forms of common human culture is significantly due to the exchange of socio-cultural information between tourists.

For example, it is essential that the residents of other countries do not confuse Ukraine with Russia, Belarus, and foreigners confine themselves to knowledge about the tragedy of Chernobyl and the Holodomor, but understand that modern Ukraine is interesting for its culture and celebrations.

Due to the widespread prevalence of acute respiratory disease COVID-19 and the organization of anti-epidemic measures on a global scale, the tourist travel practice has undergone changes and faced obstacles. However, the cultural value of the spiritual search for self-identification through tourist travel does not disappear, on the contrary, it receives a new online form, removes the opposite of a person's focus on his "lifeworld" and his wanderlust by the "global world". By traveling virtually, a modern person obtains "global citizenship" without losing his ethnic and family environment.

References

1. Атаманюк З., Торгашина А. Маніпулювання масовою свідомістю засобами культури. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2019. Вип. 1. С. 6–13.
2. Бегей О.І. Міфотворчість як фактор розвитку сучасного туризму. *Інтелект. Особистість. Цивілізація*. 2011. Вип. 9. С. 92–96.
3. Беккер И.Л. Социальный, культурный и духовный смысл путешествия как способа самопознания и бытия человека. *Известия ГППУ им. В.Г. Белинского*. 2009. № 11 (15). С. 7–11.
4. Буйленко В.Ф. Туризм. Ростов-на-Дону : Феникс, 2008. 411 с.
5. Гализдра А.Р. Феномен туризма в пространстве массовой культуры. URL: http://tourlib.net/statti_tourism/galizdra.htm (дата звернення 20.12.2020).
6. Глобальный кодекс этики туризма. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/983_001 (дата звернення 20.12.2020).
7. Голянич Л.М. Ціннісний зміст сучасного туризму. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Економіка»*. 2009. Вип. 28. С. 19–21.
8. Доценко Е.А. Психология манипуляции: феномены, механизм, защита. Москва : ЧеРо, 1997. С. 25–26.
9. Kundenko Я.М., Gaplevska O.I. Туризм як духовна подорож сучасної людини. *Гуманітарний часопис*. 2019. Вип. 1. С. 79–86.
10. Проценко О.П. Прагматика этикета: философско-этический дискурс : монография. Харьков : Мачулин, 2018. 244 с.

11. Слотердайк П. Сферы. Макросферология. Т. 2. Глобусы / пер. с нем. Санкт-Петербург: Наука, 2007. 1024 с.
12. Титаренко, Т.М. Життєвий світ особистості: структурно-генетичний підхід : автореф. дир. ... докт. психол. наук : 10.00.01. Київ, 1994. 48 с.

ТУРИЗМ ЯК ДУХОВНА ПРАКТИКА ВИЗНАЧЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ В СИСТЕМІ СУЧАСНИХ ЦІННОСТЕЙ

Світлана Чмихун

*Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»,
гуманітарно-правовий факультет, кафедра філософії та суспільних наук
вул. Чкалова, 17, 61070, м. Харків, Україна*

Ольга Гаплевська

*Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»,
гуманітарно-правовий факультет, кафедра філософії та суспільних наук
вул. Чкалова, 17, 61070, м. Харків, Україна*

Яна Кунденко

*Харківський національний університет будівництва та архітектури,
механіко-технологічний факультет,
кафедра суспільно-гуманітарних дисциплін
вул. Сумська, 40, 61002, м. Харків, Україна*

Стаття присвячена проблемі туризму як духовній практиці пошуку ідентичності в системі цінностей інформаційного суспільства. Сучасний рівень глобального розвитку масових комунікацій характеризується зростанням впливу інформаційних потоків на формування системи цінностей кожної людини. Глобальна система цінностей визначає ступінь культурного розвитку інформаційного суспільства. Актуальність теми дослідження зумовлюється тими об'єктивними процесами, що свідчать про якісні зміни в життєдіяльності сучасної людини. Це стосується, насамперед, зростання ролі такого соціо-психологічного явища, як туризм. Туризм виступає ефективним засобом масової затребуваності та широкої доступності культурних, зокрема рекреативних, цінностей як дієвого каналу та джерела збереження і пізнання духовної спадщини. Масовий туризм є значущим соціальним процесом, важливість впливу якого до останнього часу не здавалася настільки очевидною. Поряд із мобільними технологіями сучасності туризм свідчить про перетворення практики комунікації на дію. Туризм у певному розумінні сприяє співіснуванню культур в індивідуальному досвіді людини, яка допускає готовність до взаємодії, прагнення до плюралізму, а не до однаковості. Взаємозбагачення транснаціональних форм загальнолюдської культури відбувається значною мірою завдяки обміну соціокультурної інформацією між туристами. Крім того, через значне поширення гострої респіраторної хвороби COVID-19 та організацію протиепідемічних заходів у глобальних масштабах практика туристичних подорожей зазнала змін та перешкод. Однак культурна цінність духовного пошуку самоідентифікації через туристичні мандрівки не зникає, навпаки, вона одержує нову онлайн-форму, що знімає протилежність зосередженості людини на своєму «життєвому світі» та її жагу до мандрів «глобальним світом». Подорожуючи віртуально, сучасна людина отримує «глобальне громадянство», не втрачаючи своєї неповторної індивідуальності, етнічного та родинного оточення.

Ключові слова: туризм, ідентичність, ідентифікація, самоідентифікація, цінності, комунікація.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 323.1 (321)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.16>

ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ НАСТУПНИКІВ С. БАНДЕРИ

Ярослав Бондар

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
вул. Графська, 2, 16600, м. Ніжин, Чернігівська область, Україна*

У статті висвітлено перспективи української національно-визвольної революції, наведені в працях С. Ленкавського, Я. Стецька, які були наступниками С. Бандери в ідеологічній, політичній сферах. Аналіз змісту, основних положень праць здійснено через призму оцінки їхньої творчої спадщини, націленої на вивчення революційно-визвольних питань. Виявлено, що творчий спадок цих авторів віддзеркалює їхні погляди на український революційно-визвольний рух за знищення російської (радянської) імперії. Досліджено теоретичні праці С. Ленкавського, виявлено, що в питанні державотворення автор дотримується позиції недопущення створення інших форм, аніж самостійна, суверенна держава, аргументуючи це тим, що всі інші форми державності можуть стати загрозою для народу та країни в розрізі поглинання більш сильними, які переслідують власні цілі та інтереси на міжнародній арені. Зазначається, що теоретичні праці Я. Стецька пов'язані як із його загальною роботою над забезпеченням методологічної, організаційної основи визвольного руху, так і зі створенням концептуальних засад руху, який він очолював з 1946 по 1986 рр. Зазначено теоретичний внесок автора в ідеологічно-організаційний розвиток революційно-визвольного руху. Встановлено, що Я. Стецько ґрунтовно висвітлює такі положення за цим напрямом: система ідей визвольної боротьби народів Антибільшовицького блоку народів, які конкретизуються в єдиному положенні, що передбачає надання всієї влади народам; перелік та характеристика ключових засад (вихідних позицій) революції народів Антибільшовицького блоку народів; характеристика принципів нового соціального устрою. Визначено, що обидва ідеологи дотримувались думки, що створення української незалежної, соборної держави можливе, лише якщо основний революційно-визвольний потенціал буде представлений власними силами українців. Зазначається, що автори продовжують позиції С. Бандери щодо необхідності боротьби не просто з радянським режимом, а з російською імперською системою, яка в ХХ ст. представлена у формі СРСР під керівництвом КДБ. Зазначено, що проаналізовані твори авторів демонструють стан українського національно-визвольного руху, аналогічних рухів поневоєних народів, геополітичну картину світу з об'єктивної комплексної точки зору. Встановлено, що їхня творчість має не тільки цінність із позиції політичного та геополітичного аналізу, але й вирізняється ґрунтовною історичною оцінкою подій, перспектив розвитку революційно-визвольного руху.

Ключові слова: українська національно-визвольна революція, перспективи, наступники С. Бандери, революційно-визвольний потенціал, український національно-визвольний рух, радянський режим, поневоєні народи.

Концептуальні засади української національно-визвольної революції, основні аспекти якої були закладені С. Бандерою, отримали своє продовження в працях наступників ідеолога, які досліджували різні напрями, можливості розвитку цього процесу під впливом соціально-політичних змін в українському суспільстві, СРСР та світі. С. Ленкавського (Голови Організації українських націоналістів бандерівської (ОУН-б) (1959–1968 рр.) та Я. Стецька (першого Президента Антибільшовицького блоку народів (АБН) (1946–1986 рр.), Голову ОУН-б (1968–1986 рр.)) можна назвати основними представниками ідей

розвитку української революції, започаткованих С. Бандерою. Основні підходи цих діячів до питань українського визвольного руху не знайшли достатнього вивчення, мають значну теоретичну, практичну цінність, що зумовлює актуальність нашого дослідження.

Метою дослідження є систематизація ідеологічних, методичних поглядів, практичних перспектив розвитку української національно-визвольної революції, наведених у працях послідовників С. Бандери – С. Ленкавського та Я. Стецька. Для досягнення зазначеної мети визначено такі завдання: з'ясувати основні ідеологічні, методичні, практичні аспекти розвитку української національно-визвольної революції, наведені в працях С. Ленкавського; виділити ключові ідеологічні, методичні, практичні засади розвитку за цим напрямом, подані в працях Я. Стецька.

Питання творчої спадщини послідовників С. Бандери досліджувались у роботах О. Багана, С. Брацюня, Г. Кравця, С. Мірзоева, Ю. Михальського, А. Прокіп, О. Сича, М. Гурика, М. Шумки, М. Шафовала, О. Ярошинського. Незважаючи на існування певного масиву досліджень цієї проблематики, відсутня комплексна систематизація напрямів творчої спадщини С. Ленкавського, Я. Стецька у сфері ідеологічного, методичного забезпечення концепції української національної революції.

Проаналізуємо основні теоретичні та ідеологічні розвідки, здійснені С. Ленкавським у напрямі розвитку концепції української національної революції.

Варто зазначити основні положення концептуального бачення української національної революції, визначені автором у статті «Українська національна революція» [3]. Дослідження матеріалів твору дає змогу констатувати комплексний підхід автора до окреслення мети та шляху української національної боротьби, розкриття категоріального апарату, типологізації, етапів революції, визначення найближчого завдання революції, революційної підготовки мас, ключової ідеї проведення цього процесу, пов'язаного зі створенням Української Самостійної Соборної Держави (УССД).

Потрібно зазначити основні положення статті «Перед початком третього етапу. Український націоналізм» [2], написаної автором під впливом історичних подій війни в Кореї, коли СРСР та США у військовому конфлікті підтримували різні сторони і брали участь у відкритому військовому протистоянні. Ідеологи ОУН розглядали участь вказаних наддержав у цій війні як початок підготовки до Третьої світової війни. У контексті перспектив глобальної військової загрози ці ідеологи, в тому числі С. Бандера, С. Ленкавський, акцентують на необхідності підготовки закордонних частин ОУН до майбутньої боротьби за незалежну Україну. На особливу увагу у статті С. Ленкавського [2], присвяченій цій проблемі, заслуговує визначення підходу до формування плану підготовки цих сил до участі у війні. Зокрема, автор [2, с. 414] звертає увагу на дві складові частини, які забезпечать незалежність від зовнішніх сторонніх сил та впливів, а саме: створення європейського плацдарму як основної бази підготовки до військових дій; здійснення ставки на власні сили, їх підготовка до різних завдань відповідно до характеру військових потреб, перекидання цих сил на територію України. Також треба зазначити прикінцеве положення зазначеної статті [2, с. 415], в якому автор визначає, що в разі розгортання Третьої світової війни в українців виникне історична можливість здобути свободу в разі відкриття партизанського фронту, який зможе охопити весь український народ. Оцінка теоретичного доробку С. Ленкавського [2] показує, що він будував військову політику закордонних частин ОУН під впливом розгортання холодної війни, з урахуванням перспектив військового конфлікту між країнами Заходу та СРСР, можливістю активізації національно-визвольного руху в Україні, посиленого військовим складом українців, мобілізованих із країн перебування.

У положеннях статті «Війна і наші маршрути» С. Ленкавський [1] продовжує тему участі українських націоналістичних сил у майбутній Третій світовій війні. Вивчення положень статті дало змогу встановити, що автор розглядає дві актуальні проблеми, серед яких: ставлення основних західних країн до питання національного визволення держави; найбільш оптимальна форма участі українців у прогнозованих військових діях. Стосовно майбутнього складу українських визвольних сил автор зазначає, що це мають бути українці, що проживають як на території УРСР, так і в еміграції [1, с. 76]. С. Ленкавський наголошує на необхідності мобілізації всього українського народу та підготовки військової сили, здатної до революційно-повстанської боротьби в Україні за повалення СРСР. Автор вказує на необхідність мобілізації всіх українців за кордоном, при цьому наголошує, що їх підготовка та військовий вишкіл може проходити саме в країнах перебування. Незважаючи на орієнтир використання у війні із СРСР власних революційно-визвольних українських сил, автор не відкидає припущення, що західні народи зможуть оцінити прагнення українців відстоювати власну незалежність і своєю чергою сприятимуть поборенню спільного ворога (Росії) [1, с. 79].

Здійснено дослідження теоретичної спадщини творів Я. Стецька, написаних із середини 1940-х по середину 1980-х рр., присвячених розвитку концепції та методології організації української національної революції.

Зміст теоретичних праць Я. Стецька пов'язаний як із його загальною роботою над забезпеченням методологічної, організаційної основи визвольного руху, так і з створенням концептуальних засад руху, який він очолював з 1946 по 1986 рр. Зокрема, в статті Я. Стецька «Визвольна революція народів АБН» [5], порушуються важливі питання концепції розвитку Антибільшовицького блоку народів (АБН), головою якого представники поневолених народів обирають Я. Стецька (1946 р.). У статті «Визвольна революція народів АБН» Я. Стецько визначає:

- систему ідей визвольної боротьби народів АБН, які, за твердженням автора, конкретизуються в єдиному положенні, що передбачає надання всієї влади народам [5, с. 144]. Таке трактування ідеології боротьби якісно відрізняє цей рух від радянського, в якому в основному гаслі делегувалась вся влада радам («...Вся власть советам!...»). Автор, як і С. Бандера, і С. Ленкавський, у своєму баченні майбутнього поневолених народів є прихильником ідеалістичного підходу, також у його визначенні ідеї простежується гуманістична теорія, яка є основою Ідей українського націоналізму, що лежать в основі національно-визвольної боротьби та проти тоталітаризму в СРСР, сформульованих С. Бандерою;

- перелік та характеристику ключових засад (вихідних позицій) революції народів АБН. Серед найважливіших інтересів, які націлені відстоювати народи АБН, автор визначає, зокрема, національні інтереси та національний добробут кожного з народів-націй. У цьому контексті автор і визначає характеристику АБН як нової міжнародної формації, представленої у формі організації, що є гарантом забезпечення національних інтересів цих народів, з орієнтиром, що ключовою ціллю розвитку кожного з народів АБН виступає забезпечення національної свободи та національного добробуту [5, с. 148];

- характеристику принципів нового соціального устрою, серед яких визначено встановлення нового соціального устрою, заснованого на трудовій власності (індивідуальній, індивідуально-родинній, загальній), гармонійну відповідність технічно-цивілізаційного та соціального прогресу, неприйняття класового розшарування населення [5, с. 149–155].

Можна констатувати, що підхід Я. Стецька до нового соціального устрою незалежних держав народів АБН не передбачає використання комуністичної, капіталістичної теорії щодо встановлення основ власності в країні, а націлений на започаткування трудової

власності, сформульованої на засадах теорії трудової власності Дж. Локка, який вважав її дійсно справедливою порівняно з іншими видами.

Автор у своїх творах здійснює комплексне обґрунтування та опис концептуальних засад української революційно-визвольної боротьби за різними напрямками. Зокрема, стаття «На шляху боротьби» [9] присвячена характеристиці цільової програми боротьби ОУН та АБН, визначенню важливості діяльності УПА та революційної ОУН для захисту українського народу, акценту на необхідності активної участі українців-емігрантів у справі визволення України, доведенню національного значення УПА для всієї України. Ці напрями, розкриті та досліджені автором, мали важливе ідеологічне значення в часи написання цього твору (1948 р.) і не втрачають історичного та теоретичного значення на сучасному етапі вивчення цієї проблеми.

Проблема співвідношення свободи народів та людини порушується Я. Стецьком у статті «Україна в боротьбі за свободу народів і людини» [12]. У цій статті, як і в багатьох інших, автор, як і С. Бандера, звертається до ідеалістичних, гуманістичних основ розвитку людини, народів, протиставляючи їх тоталітаристським засадам знищення людської гідності, честі, свободи народів.

Заслугують на увагу положення статті Я. Стецька «Наша визвольна концепція» [8], які окреслюють загальні засадничі основи української визвольної концепції. У цій статті автор зосереджує увагу на основних категоріях та цінностях української нації і, як і в інших своїх творах, звертається до теорії ірраціональності.

У статті Я. Стецька «За єдиний фронт поневолених народів» (1950 р.) [7] здійснено характеристику ідейно-політичних, геополітичних засад концептуального розвитку АБН, формулювання яких, судячи з матеріалів історичних, аналітичних даних, розпочав здійснювати С. Бандера. Я. Стецько, як його послідовник, продовжує розвивати основні положення концепції розвитку АБН.

Стаття «В чому наша сила?» Я. Стецька (1952 р.) [6] націлена на висвітлення питання потенціалу (так званої сили) української визвольної революції. Автор визначає основні елементи цього потенціалу: ідею, концепцію революційної боротьби, провідні кадри, людей (народ) [6, с. 437]. У цьому поясненні є акцент на ідеалістичних елементах, які покладено автором в основу революційно-визвольної боротьби. Автор не припускає можливості здійснення революції як проекту певних осіб, рухів, а приймає єдиний можливий варіант для розвитку цього процесу тільки в цілях інтересів всього народу.

Праці Я. Стецька характеризуються як історичною, ідеологічною цінністю, так і суттєвими методологічними рисами концептуалізації основ революційно-визвольної боротьби. Методична складова частина дає змогу стверджувати, що Я. Стецько будував та реалізував інформаційне, відкрите протистояння з імперським СРСР – не хаотичне, а на певних об'єктивно визначених засадах. Зокрема, у статті «Україна як світова проблема» (1978 р.) автор вдається до обґрунтування та визначення об'єктів, суб'єкта ворожої сили, сфер охоплення та засад боротьби [13, с. 143].

Дослідження творів Я. Стецька дає змогу стверджувати, що він мав ґрунтовні та системні геополітичні погляди на зовнішні взаємовідносини у світовому просторі. Зокрема, Я. Стецько комплексно описує картину полярності світу, яка була характерна для початку 80-х рр., коли існували дві потужні так звані «наддержави» (США та СРСР), інші країни, які до Другої світової війни мали вагомий зовнішньополітичний потенціал, не могли конкурувати з цими країнами, Китай тільки почав демонструвати перспективи підняття зовнішніх позицій. Заслугує на увагу припущення автора, що в майбутньому Китай стане новою наддержавою завдяки демографічному фактору [4, с. 968].

Положення статті Я. Стецька «Становище у світі та Україна» (1982 р.) [11] можна вважати своєрідним продовженням характеристики геополітичної картини світу, представленою автором у статті «Передумова перемоги» в 1980 р. [4]. Дослідник визначає актуальні види ведення війни, які використовує СРСР в 1980-х рр., це, зокрема: психологічна, диверсійна, політична, саботажна, периферійна, проксі-війни (посередницькі війни, в яких сторона (СРСР) хоча і не бере прямої участі, але надає вагому організаційну, матеріальну, технічну допомогу) [11, с. 147]. Такий підхід до характеристики війн був інноваційним для 1980 р., проблема вказаних видів військового втручання, які загалом є складниками гібридної війни, порушується в політичній, військовій сфері тільки в XXI ст.

У статті Я. Стецька «Огляд становища в Україні і світі та наші найближчі завдання» (1983 р.) [10] подано певні важливі аспекти розвитку українського революційно-визвольного руху в часи загострення холодної війни (йшлося про період з 1983 р., коли була написана стаття), реакцію країн Заходу, релігійних інституцій на можливості атомної війни.

Висновок. Перспективи української революції у працях С. Ленкавського, Я. Стецька, які були ідеологічними та політичними наступниками С. Бандери, розглянуто крізь призму їхньої творчої спадщини. Творчість цих авторів віддзеркалює їхні погляди на український революційно-визвольний рух за знищення російської (радянської) імперії. Обидва ідеологи дотримувались думки, що створення української незалежної, соборної держави можливе лише за умов, якщо основний революційно-визвольний потенціал буде представлений власними силами українців. Автори продовжують позиції С. Бандери щодо необхідності боротьби не просто з радянським режимом, а з російською імперською системою, яка в XX ст. представлена у формі СРСР під керівництвом КДБ. Проаналізовані твори дослідників дають змогу розглядати стан українського національно-визвольного руху, аналогічних рухів поневолених народів, геополітичну картину світу з об'єктивної комплексної точки зору. Можемо констатувати, що їхня творчість має не тільки цінність із точки зору політичного та геополітичного аналізу, але й вирізняється ґрунтовною історичною оцінкою процесів. Варто зазначити, що перспективи подальших розвідок за цим напрямом можуть бути сконцентровані в площині висвітлення методичних позицій наступників С. Бандери щодо питання ведення визвольної боротьби та державотворення.

Список використаної літератури

1. Ленкавський С. Війна і наші маршрути. Український націоналізм. Твори. Т. 3. Івано-Франківськ, 2009. С. 72–79.
2. Ленкавський С. Перед початком третього етапу. Український націоналізм. Твори. Т. 3. Івано-Франківськ, 2009. С. 395–415.
3. Ленкавський С. Українська національна революція. Український націоналізм. Твори. Т. 3. Івано-Франківськ, 2009. С. 444–475.
4. Орловський Є. Передумова перемоги. *ВШ*. 1980. № 9. С. 968–987.
5. Стецько Я. Визвольна революція народів АБН. Українська Визвольна Концепція. Твори. Т. 1. Мюнхен : Видання Організації українських націоналістів, 1987. С. 144–155.
6. Стецько Я. В чому наша сила? Українська Визвольна Концепція. Твори. Т. 1. Мюнхен: Видання Організації українських націоналістів, 1987. С. 437–440.
7. Стецько Я. За єдиний фронт поневолених народів. Українська Визвольна Концепція. Твори. Т. 1. Мюнхен : Видання Організації українських націоналістів, 1987. С. 273–279.
8. Стецько Я. Наша визвольна концепція. Українська Визвольна Концепція. Твори. Т. 1. Мюнхен : Видання Організації українських націоналістів, 1987. С. 206–267.
9. Стецько Я. На шляху боротьби. Українська Визвольна Концепція. Твори. Т. 1. Мюнхен : Видання Організації українських націоналістів, 1987. С. 156–164.

10. Стецько Я. Огляд становища в Україні і світі та наші найближчі завдання. *ВШ*. 1983. № 7. С. 771–778.
11. Стецько Я. Становище у світі та Україна. *ВШ*. 1982. № 2, 3. С. 147–157, 274–282.
12. Стецько Я. Україна в боротьбі за свободу народів і людини. Українська Визвольна Концепція. Твори. Т. 1. Мюнхен : Видання Організації українських націоналістів, 1987. С. 182–185.
13. Стецько Я. Україна як світова проблема. Українська Визвольна Концепція. Твори. Т. 2. Мюнхен : Видання Організації українських націоналістів, 1991. С. 140–153.

PROSPECTS OF UKRAINIAN NATIONAL LIBERATION REVOLUTION ARE IN POLITICAL MIND OF SUCCESSORS OF S. BANDERI

Yaroslav Bondar

*Nizhyn Mykola Gogol State University
Grafska str., 2, 16600, Nizhyn, Chernihiv region, Ukraine*

The article highlights the prospects of the Ukrainian national liberation revolution, given in the works of S. Lenkavsky, J. Stetsko, who were the successors of S. Bandera in the ideological and political spheres. The analysis of the content, the main provisions of the works is carried out through the prism of assessment of their creative heritage, aimed at studying the revolutionary liberation issues. It was found that the creative legacy of these authors reflects their views on the Ukrainian revolutionary liberation movement for the destruction of the Russian (Soviet) empire. The theoretical works of S. Lenkavsky are studied, it is revealed that in the question of state formation the author adheres to the position of preventing the creation of other forms than an independent, sovereign state, arguing that all other forms of statehood can become a threat to the people and the country. pursue their own goals and interests in the international arena. It is noted that the theoretical works of J. Stetsko are connected both with his general work on providing the methodological, organizational basis of the liberation movement, and with the creation of conceptual foundations of the movement, which he headed from 1946 to 1986. The author's theoretical contribution to the ideological and organizational development of the revolutionary liberation movement is noted. It is established that J. Stetsko thoroughly covered the following provisions in this area, in particular: the system of ideas of the liberation struggle of the peoples of the Anti-Bolshevik Bloc of Peoples, which are specified in a single provision that provides for all power to the peoples; list and description of the key principles (starting positions) of the revolution of the peoples of the Anti-Bolshevik Bloc of Peoples; characteristics of the principles of the new social system. It was determined that both ideologues held the view that the creation of an independent Ukrainian, conciliar state was possible only if the main revolutionary and liberation potential was represented by the Ukrainians themselves. It is noted that the authors continue the position of S. Bandera on the need to fight not just with the Soviet regime, but with the Russian imperial system, which in the twentieth century. presented in the form of the USSR under the leadership of the KGB.

It is noted that the analyzed works of the authors demonstrate the state of the Ukrainian national liberation movement, similar movements of enslaved peoples, the geopolitical picture of the world from an objectively complex point of view. It is established that their work has not only value from the point of view of political and geopolitical analysis, but also differs in a thorough historical assessment of events, prospects for the development of the revolutionary liberation movement.

Key words: Ukrainian national liberation revolution, prospects, successors of S. Bandera, revolutionary liberation potential, Ukrainian national liberation movement, Soviet regime, enslaved peoples.

УДК 325.075

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.17>

ЗМІСТОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Валерій Бортніков

orcid.org/0000-0003-0991-4047

*Волинський національний університет імені Лесі Українки,
кафедра політології, управління та державної безпеки
пр. Волі, 13, 43025, м. Луцьк, Україна*

Оксана Стемковська

*Волинський національний університет імені Лесі Українки,
кафедра політології, управління та державної безпеки
пр. Волі, 13, 43025, м. Луцьк, Україна*

Сучасні європейські стандарти місцевого самоврядування відіграють особливу роль в європейських інтеграційних процесах, оскільки вони є важливим чинником об'єднання країн європейського континенту. Наукове розроблення політико-правової природи європейських стандартів місцевого самоврядування та проблема їх імплементації в законодавство України серед спільноти політологів перебувають на початковому етапі наукової рефлексії, оскільки цю проблему значною мірою опанували юристи та фахівці з державного управління. Права людини і система органів публічної влади, підприємницька і трудова діяльність, міжнародні торгівля і банківська діяльність, державна служба, а також діяльність органів місцевого самоврядування та багато інших питань регулюються великою кількістю правових норм і стандартів, розроблених у рамках міжнародних європейських інституцій, у тому числі Ради Європи. Найбільш поширеними інституційними формами міжнародного та європейського співробітництва у виробленні спільних правил, норм, стандартів та принципів розвитку місцевої демократії, зміцнення правової бази діяльності місцевого самоврядування стало прийняття декларацій, хартій, конвенцій, кодексів, стратегій, резолюцій, рекомендацій тощо.

У статті здійснено аналіз понять «стандарт», «міжнародний стандарт», «європейський стандарт», «стандартизація», «європейський стандарт місцевого самоврядування», «міжнародні стандарти регіонального самоврядування», «належна адміністрація», «належне урядування» тощо. Розкрито не лише зміст зазначених понять, а й показано їхні спільні та особливі риси в реалізації процесів демократичної організації і трансформації суспільства. Усі вони розкривають той чи інший бік діяльності інститутів публічного управління, умови, принципи, процедури та механізми імплементації в повсякденну роботу органів місцевого самоврядування на місцях, які в Україні перебувають у стадії реформування відповідно до завдань адміністративно-територіальної реформи і логіки децентралізації.

Ключові слова: місцеве самоврядування, стандарт, міжнародний стандарт, європейський стандарт місцевого самоврядування, Європейський Союз, Рада Європи.

Євроінтеграційний процес є невід'ємною ознакою та стратегією розвитку України, що отримала закріплення 2019 р. у Конституції України. У політико-правовій площині імплементація Україною зобов'язань, що містяться в Угоді про асоціацію з ЄС, має призвести, зокрема, до утвердження верховенства права, викорінення корупції, створення незалежних та ефективних судових та правоохоронних інститутів і реальної підзвітності органів влади на всіх рівнях – від центрального – до місцевого.

Становлення європейських стандартів місцевого самоврядування від початку його наукового осмислення зумовлено розробленням та прийняттям великої кількості інституціолізованих форм міжнародного права: хартій, кодексів, положень та ін. Без їх належної диференціації важко зробити цілісне уявлення про стан наукового розроблення проблеми стандартів місцевого самоврядування як суб'єкта суспільно-політичних відносин в Україні. Досліджуючи питання форм та способів закріплення європейських правових стандартів не можна оминати й суб'єкти, що задіяні в розробці таких норм. Основну роль у цьому процесі відіграють міжнародні міждержавні організації: Рада Європи, Конгрес місцевих та регіональних влад Європи, Комітет Міністрів Ради Європи, Конференція європейських міністрів, відповідальних за питання місцевого і регіонального розвитку, Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) тощо.

У контексті дослідження ролі європейських стандартів місцевого самоврядування в розвитку місцевої/локальної демократії на особливу увагу заслуговують розробки таких вітчизняних вчених, як Е. Афонін, М. Баймуратов, О. Батанов, С. Була, С. Василькова, І. Демченко, О. Свтушенко, В. Кампо, Ю. Ключковський, В. Кравченко, В. Кубійда, М. Лендєл, М. Пухтинський, С. Романюк та ін.

На справедливе твердження Ю. Ключковського, завдяки процесам глобалізації міжнародні правові стандарти охоплюють не лише галузі міжнародного права, але й сфери, які традиційно регулюються національним законодавством. Наукове дослідження цього явища розпочалося в Україні порівняно недавно, проте природу таких міжнародних стандартів досі не можна вважати остаточно вивченою [1, с. 37]. Варто зазначити, що проблема європейських стандартів місцевого самоврядування головним чином досліджується правниками та фахівцями з державного управління, натомість серед спільноти політологів ця тема перебуває на початковому етапі наукового розроблення.

Метою статті є визначення змістовних характеристик понятійного апарату європейських стандартів місцевого самоврядування.

У колі вітчизняної наукової спільноти панує думка, що, попри існування певного досвіду існування самоврядних територіальних громад в Україні, «саме європейські стандарти місцевого самоврядування мають стати базисом та орієнтиром для проведення комплексу реформ, що включає модернізацію системи державного управління, децентралізацію державної влади, функціонування реального та дієвого інституту місцевого самоврядування» [2, с. 149]. Однак більш виваженою видається теза, що своєрідний дизайн і синтез інструментів української реформи децентралізації «є значною мірою вітчизняним продуктом, який не має будь-якої особливої «заборгованості» перед Варшавою, Брюсселем, Вашингтоном, Берліном або Стокгольмом. Таким чином, українська децентралізація в певному сенсі не є частиною «європеїзації» України у вузькому й більш технічному значенні цього терміну. Тобто вона не є частиною того механічного перенесення законів і норм ЄС у внутрішнє українське законодавство, яке нині відбувається в рамках реалізації Угоди про асоціацію між Києвом і Брюсселем» [3].

У контексті дослідження європейського досвіду становлення і розвитку демократії варто зазначити, що демократизація в Україні протікає під впливом як екзогенних, так і ендегенних політико-ідеологічних і цивілізаційних чинників. Їх співвідношення являє собою взаємну адаптацію нової активістської та укоріненої в Україні патерналістської психології та поведінки, що своєю чергою визначає характер і темпи просування демократичних реформ. До того вже з початку 2000-х рр. у посткомуністичних країнах стало очевидним, що для утвердження демократії лише імпорту демократичних інститутів і цін-

ностей явно замало, оскільки їх успішна імплементація опосередкована насамперед рівнем розвитку суспільства, його політичними традиціями, політичною культурою, політичною свідомістю тощо [4, с. 8–9].

Глобальні інтеграційні процеси, що розгорнулись у країнах Західної Європи та світі загалом у другій половині ХХ ст., зумовили необхідність вироблення єдиних підходів до правового регулювання багатьох сфер політичного, економічного і соціального життя, об'єктивно зумовили потребу в уніфікації внутрішньодержавного законодавства шляхом вироблення якісно нової групи міжнародно-правових норм, які йменуються нині **міжнародними правовими стандартами**.

На зауваження відомого вітчизняного юриста Ю. Ключковського, міжнародні правові стандарти – порівняно нове правове явище, яке є наслідком процесів глобалізації, що охоплює національні правові системи. У процесі правової глобалізації відбувається уніфікація підходів до регулювання різноманітних сфер суспільних відносин, що іноді називають створенням «єдиного правового поля». Міжнародні правові стандарти спрямовані на регулювання певних сфер правовідносин; такі стандарти «формується в рамках міжнародного права, однак стосуються засад регулювання в низці «внутрішніх» правових сфер. Такі стандарти є мінімальними правовими вимогами, сформульованими досить загально, тобто виступають як принципи правового регулювання відповідних сфер суспільного життя» [1, с. 37].

У цьому контексті слушним є зауваження вітчизняних юристів про те, що міжнародні правові стандарти можуть формуватися на різних рівнях. Це дає змогу виділити універсальні міжнародні стандарти, що поширюються на більшість держав світу, і стандарти, які створюються та діють у рамках окремого географічного регіону (європейські, американські, африканські тощо). Залежно від цього можна виділити два їх види: універсальний міжнародно-правовий стандарт і регіональний міжнародно-правовий стандарт. При цьому існує «управлінсько-застосовна парадигма, згідно з якою регіональний стандарт не має суперечити універсальному міжнародно-правовому стандарту, а бути його своєрідним розвитком, продовженням із деталізацією і конкретизацією» [5, с. 93].

За визначенням українських вчених, «міжнародні стандарти функціонування місцевої демократії належать до міжнародних конвенцій спеціального порядку, що встановлюють правила, визнані більшістю держав» [6, с. 133].

Особливостями міжнародних стандартів у сфері місцевого самоврядування є регламентація «не тільки і не стільки міжнародного співробітництва органів місцевого самоврядування, скільки формування спільно вироблених державами, принципових підходів і міжнародно-легальних принципів становлення, формування та функціонування інституту місцевого самоврядування на території конкретних держав», наголошують вітчизняні правники [7, с. 161].

Закон України «Про стандартизацію» дає такі визначення низки понять у галузі стандартизації:

а) **стандарт** – нормативний документ, заснований на консенсусі, прийнятий визнаним органом, що встановлює для загального і неодноразового використання правила, настанови або характеристики щодо діяльності чи її результатів, та спрямований на досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній сфері (п. 20, ч. 1, ст. 1);

б) **європейський стандарт** – регіональний стандарт, прийнятий європейською організацією стандартизації (п. 1, ч. 1, ст. 1);

в) **міжнародний стандарт** – це стандарт, прийнятий Міжнародною організацією із стандартизації і доступний для широкого кола користувачів (п. 10, ч. 1, ст. 1) [8].

Слід зауважити, що європейські стандарти в зазначеному нормативному акті визначаються як окремі категорії і як регіональні, що має принципове значення для їх наукового аналізу.

Загалом **стандартизація** – це процес розробки і встановлення вимог, норм, правил, які забезпечують право споживача на придбання товарів належної якості за прийнятною ціною, а також на безпечність і комфортність праці. Об'єктом стандартизації є продукція, процес, послуги, для яких розробляються певні вимоги, характеристики, параметри, правила. Стандартизація здійснюється на міжнародному, регіональному, національному рівнях.

Міжнародна стандартизація – діяльність, в якій беруть участь органи стандартизації різних країн. Провідна роль у міжнародній стандартизації належить двом неурядовим міжнародним організаціям – Міжнародній організації зі стандартизації (*ISO*) і Міжнародній електротехнічній комісії (*IEC*). Важливою для міжнародної стандартизації є діяльність двох міждержавних організацій – Світової організації торгівлі і Європейської економічної комісії ООН [9].

Серед категоріального апарату широке застосування має поняття **європейські та міжнародні стандарти місцевого самоврядування**, які часто використовують як синоніми. Учені визначають міжнародні стандарти розвитку місцевого самоврядування як «комплексне утворення, що містить мінімально необхідні вимоги до правового положення місцевого співтовариства, органів місцевого самоврядування і відображають основні досягнення міжнародного співтовариства у сфері забезпечення самостійності і автономії місцевого самоврядування». До їх складу входять норми міжнародних договорів із питань місцевого самоврядування, рішення, що їх роз'яснюють, прийняті органами, які забезпечують дотримання міжнародних договорів, положення міжнародних документів «рекомендаційного характеру» [10, с. 10]. За такого підходу міжнародні стандарти аналізуються не лише з позиції їхньої імперативності (обов'язковості) або нормативності (має бути саме так), а й як бажані, такі, що рекомендується застосовувати. Вітчизняний юрист О. Батанов розуміє під ними «передбачені в міжнародному праві правила організації і діяльності інститутів місцевого самоврядування» [11, с. 698].

З огляду на європейський базис міжнародних стандартів місцевого самоврядування для характеристики європейських правових стандартів місцевого самоврядування можуть використовуватися загальнотеоретичні положення, що стосуються міжнародних стандартів місцевого самоврядування із застереженням, що їх джерелом, або першоосною, постають норми, які прийняті в рамках європейських міжнародних інституцій різної правової природи.

Ця правова позиція заходить своє підтвердження й у колі науковців. Так, М. Баймуратов висловив думку, що більшою мірою міжнародні стандарти місцевого самоврядування є стандартами європейськими. Стандарти місцевого самоврядування в державах-членах ЄС фактично збігаються з міжнародними стандартами локальної демократії, які були розроблені в межах РЄ, оскільки, по-перше, всі держави-члени ЄС одночасно є членами РЄ, по-друге, всі держави-члени ЄС підписали та ратифікували Європейську хартію місцевого самоврядування та інші міжнародні угоди, які містять міжнародні стандарти локальної демократії [6, с. 164].

Сучасні європейські стандарти місцевого самоврядування відіграють особливу роль в європейських інтеграційних процесах, оскільки вони є важливим чинником об'єднання країн європейського континенту. Водночас досвід організації місцевого самоврядування в Україні засвідчує існування «певних розбіжностей між національним законодавством

та вставленими на сьогоднішній день європейськими стандартами в цій площині суспільних відносин. Особливо рельєфно останнє проявляється в умовах здійснення спроб об'єднання територіальних громад, розподілу бюджетних коштів на підтримку місцевих програм та проєктів розвитку окремих громад та територій, організації належних моделей місцевого самоврядування у великих містах (міських конгломератах), зокрема і в столиці України – м. Києві» [12, с. 84]. За таких умов надзвичайно важливого значення набуває зарубіжний досвід імплементації європейських стандартів місцевого самоврядування, особливо країн Центральної та Східної Європи.

Учені виокремлюють також *міжнародні стандарти регіонального самоврядування*. Зокрема, з позиції української дослідниці Є. Василькової «під міжнародними стандартами регіонального самоврядування варто розуміти норми міжнародного права, що містяться в міжнародних угодах, прийнятих у рамках міжнародних міжурядових організацій або міждержавних інтеграційних об'єднань їх державами-членами, що визначаються як зобов'язання держав у вигляді мінімальних організаційних та нормативних вимог щодо становлення, функціонування та розвитку регіонального самоврядування на їх території з метою стабілізації державності та її інститутів шляхом забезпечення регіонального розвитку, створення міжнародної системи широкого співробітництва регіонів, та які мають бути введені до національного законодавства» [13, с. 9–10].

Міжнародні стандарти регіональної політики в державах-членах Ради Європи і Європейського Союзу, за твердженням вітчизняної дослідниці Д. Фоміної, «є фактично міжнародними стандартами місцевого самоврядування, що засобами міжнародного публічного права (підписання міжнародних договорів, що містять зобов'язання держав) мають втілюватися в національне законодавство (для держав-членів РЄ) або, прийняті інституційними структурами ЄС, стають частиною національного правопорядку його держав-членів» [14, с. 110–111].

Процеси вироблення та реалізації сучасної державної регіональної політики відбуваються з урахуванням як досвіду міжнародного співтовариства, так і тенденцій та закономірностей розвитку окремих регіонів зарубіжних країн, їх соціально-економічного потенціалу і перспектив розвитку тощо.

Досить відомим стандартом, який зустрічається і в програмно-політичних, і юридичних документах різноманітних європейських інституцій є поняття *добре адміністрування* (англ. – *good administration*). Часто цей стандарт розглядають як складову частину ширшого поняття *доброго врядування* (англ. – *good governance*), яке, окрім адміністрування, охоплює передусім політичну діяльність і розглядається як одна з підвалин сучасного розвитку держав [15, с. 67].

Зокрема, у Доповіді Європейської комісії за демократію через право CDL-AD(2011)009 «Оцінка понять «належне управління» та «належне адміністрування»» доведено, що це не тотожні поняття, оскільки їх зміст розкриває різні аспекти публічного управління. Наприкінці 1990-х рр. Світовий банк встановив зв'язок між якістю системи управління країною та її здатністю до стійкого економічного і соціального розвитку. На думку Світового банку, управління включає форму політичного режиму, процес реалізації влади в управлінні економічними і соціальними ресурсами розвитку, а також здатність урядів планувати, формулювати та впроваджувати політичні курси і виконувати свої функції. Таким чином, Світовий банк закріпив «належне управління» як центральну складову частину своєї стратегії розвитку [16, с. 110].

Утім, принцип «належної адміністрації» базується на процедурних правах, що чітко визначаються і порушення яких може бути оскаржено в суді. Загальновизнаним є той факт,

що «належна адміністрація за своєю суттю є правовою концепцією, яка закріплена в міжнародних актах, а також міститься у правовому порядку кількох держав. Цю відмінність у природі зазначених концепцій слід пам'ятати, і тому належне управління не можна прирівнювати до належної адміністрації». Європейський стандарт належної адміністрації встановлює дев'ять принципів, а саме: законність, рівність, безсторонність, пропорційність, правову визначеність, здійснення дій у розумних часових межах, участь, повага до приватного життя і прозорість [16, с. 111, 122].

Розкриттю змісту поняття «належна адміністрація» допомагає положення ст. 41 Хартії основних прав Європейського Союзу під назвою «Право на належну адміністрацію», що містить такі положення:

1. Кожна особа має право на неупереджений, справедливий розгляд її справи в розумні строки інституціями, органами, представництвами та агенціями Союзу.

2. Це право включає: а) право кожної особи бути вислуханою перед застосуванням будь-яких індивідуальних заходів, які можуть призвести до несприятливих для неї наслідків; б) право кожної особи на доступ до матеріалів щодо неї за умови дотримання законних інтересів конфіденційності, а також професійної та підприємницької таємниці; с) обов'язок адміністрації надати обґрунтування своїх рішень.

3. Кожна особа має право на відшкодування з боку Союзу будь-якої шкоди, завданої його інституціями або посадовими особами під час здійснення своїх повноважень відповідно до загальних принципів, спільних для правових систем держав-членів.

4. Кожна особа може письмово звертатися до інституцій Союзу однією з офіційних мов договорів та має отримати відповідь тією ж мовою [17].

Попри велику увагу до алгоритму належного управління та належного адміністрування на міжнародному рівні, їх практично не використовують у національному законодавстві. За свідченням Венеціанської комісії, жодна конституція в Європі не встановлює право на належне управління і не згадує його як принцип. Дуже обмежена кількість європейських держав включила поняття належного урядування до своїх законодавчих актів. Єдині приклади, які вдалося знайти, стосуються Нідерландів та Латвії [16, с. 123–124].

Отже, проблему імплементації європейських стандартів місцевого самоврядування в Україні слід розглядати в широкому контексті процесів демократичної трансформації, що супроводжує глобальні зміни суспільно-політичного ландшафту людства, його світоглядні орієнтири, євроінтеграційне спрямування українського суспільства. Основними завданнями міжнародних та європейських стандартів місцевого самоврядування на практиці є регламентація актуальних, спільно вироблених підходів і міжнародних принципів становлення, формування та функціонування місцевого самоврядування, сприяння утворенню самодостатніх територіальних громад, здатних ефективно вирішувати питання місцевого значення на рівні їх виникнення, а також впорядкування на демократичних засадах взаємовідносин органів місцевого самоврядування різного територіального рівня та їх посадових осіб тощо.

Водночас наявні праці переважно не містять комплексного підходу до питання визначення теоретичних засад європейських стандартів місцевого самоврядування, їхньої суспільно-політичної детермінації та лише фрагментарно висвітлюють проблеми їх інституалізації на національному рівні. Відповідно, потребують подальшого ґрунтового вивчення інституційна складова частина та зміст європейських стандартів місцевого самоврядування, їх еволюція в умовах глобалізації тощо.

Список використаної літератури

1. Ключковський Ю. Європейські правові стандарти місцевого самоврядування: зміст і правова природа. *Міжнародні та європейські стандарти місцевого самоврядування: проблеми імплементації в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 20 грудня 2019 р., м. Львів / за наук. ред. проф. М. Микієвича, проф. О. Сушинського, доц. Р. Бедрія. Львів : ЛРІДУНАДУ, 2020. С. 37–42.
2. Демченко І.С. Стан імплементації європейських правових стандартів місцевого самоврядування в Україні. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер.: Економічна теорія та право*. 2011. № 1. С. 149–157.
3. Умпланд А. Чотири геополітичні виміри децентралізації України. *Дзеркало тижня*. 2019. 11 січ.
4. Зеленько Г.І. Екзогенні стимули процесів демократизації в Україні: зміст і наслідки зовнішніх впливів у політичному розвитку України. *Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні* : зб. наук. праць / за ред. О.О. Рафальського, О.М. Майбороди. Київ : Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 8–39.
5. Боярський О. Міжнародні правові стандарти прав людини: питання визначення та ідентифікації. *Міжнародні та європейські стандарти місцевого самоврядування: проблеми імплементації в Україні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 20 грудня 2019 р., м. Львів / за наук. ред. проф. М. Микієвича, проф. О. Сушинського, доц. Р. Бедрія. Львів : ЛРІДУНАДУ, 2020. С. 90–94.
6. Баймуратов М.О. Правова природа міжнародних стандартів місцевого самоврядування. *Муниципальне право України* : підручник / М.О. Баймуратов, Ю.Ю. Бальций, О.В. Батанов та ін.; за ред. М.О. Баймуратова. 2-е вид., доп. Київ : Правова єдність, 2009. С. 128–133.
7. Мартиновський Д.П. Втілення міжнародних стандартів місцевого самоврядування у систему законодавства України. *Європейські перспективи*. 2013. № 1. С. 160–165.
8. Про стандартизацію : Закон України № 1315-VII від 5 червня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-18#Text> (дата звернення: 29.11.2020).
9. Міжнародна стандартизація та сертифікація. *НВП. Поінт*. URL: <http://nvppoint.com/uk/mizhnarodna-standartizatsiya-ta-sertifikatsiya/> (дата звернення: 30.11.2020).
10. Анкваб А.А. Международный договор и система источников муниципального права Российской Федерации : автореф. дис. ... к. юрид. н. : 12.00.02 «Муниципальное право». Москва, 2013. 25 с.
11. Батанов О.В. Міжнародні стандарти місцевого самоврядування. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / відп. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3. С. 698.
12. Стецюк Н. Місцеве самоврядування в державно-правовій доктрині України: від національних традицій до сучасних європейських стандартів. *Міжнародні та європейські стандарти місцевого самоврядування: проблеми імплементації в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 20 грудня 2019 р., м. Львів / за наук. ред. проф. М. Микієвича, проф. О. Сушинського, доц. Р. Бедрія. Львів : ЛРІДУНАДУ, 2020. С. 81–85.
13. Василькова Є.А. Конституційно-правове забезпечення європейських стандартів регіонального самоврядування в Україні : дис. ... к. юрид. н. : 12.00.02 «Конституційне право». Маріуполь, 2013. 20 с.
14. Фоміна Д.С. Принципи Європейської хартії місцевого самоврядування 1985 року та інших міжнародно-правових актів щодо правової організації місцевого самоврядування. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Сер.: Державне управління. 2013. Т. 226. Вип. 214. С. 109–113.

15. Школик А. Європейський стандарт доброго адміністрування та його закріплення в законодавстві України. *Міжнародні та європейські стандарти місцевого самоврядування: проблеми імплементації в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 20 грудня 2019 р., м. Львів / за наук. ред. проф. М. Микієвича, проф. О. Сушинського, доц. Р. Бедрія. Львів : ЛРІДУНАДУ, 2020. 300 с. С. 67–71.
16. Оцінка понять «належне управління» та «належне адміністрування». Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія). CDL-AD(2011)009. *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: матеріали Венеціанської комісії*. Вид. 3-є, випр. і доповн. / за ред. Ю. Ключковського. В 2-х ч. Ч. 1. Київ Логос, 2016. С. 109–128.
17. Хартия основных прав Европейского Союза. Торжественная прокламация. Ницца 7 декабря 2000 года. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (дата обращения: 30.12.2020).

SUBSTANTIVE CHARACTERISTICS OF THE CONCEPTUAL APPARATUS OF THE LOCAL GOVERNMENT EUROPEAN STANDARDS

Valeriy Bortnikov

orcid.org/0000-0003-0991-4047

Lesya Ukrainka Volyn National University,

Department of Political Science, Management and State Security

Volya avenue 13, 43005, Lutsk, Ukraine

Oksana Stempkovska

Lesya Ukrainka Volyn National University,

Department of Political Science, Management and State Security

Volya avenue 13, 43005, Lutsk, Ukraine

Modern European standards of local self-government play a special role in the European integration processes, as they are an important factor in uniting the countries of the European continent. The scientific development of the political and legal nature of European standards of local self-government and the problem of their implementation in Ukrainian legislation among the community of political scientists are at the initial stage of scientific reflection, since this problem is largely mastered by lawyers and public administration specialists. Human rights and the system of public authorities, business and employment, international trade and banking, civil service, as well as the activities of local governments and many other issues are governed by a large number of legal norms and standards developed by international European institutions, including Council of Europe. The most common institutional forms of international and European cooperation in the development of common rules, norms, standards and principles of local democracy, strengthening the legal framework of local government, was the adoption of declarations, charters, conventions, codes, strategies, resolutions, recommendations, etc.

The concepts, “standard”, “international standard”, “European standard”, “standardization”, “European standard of local self-government”, “international standards of regional self-government”, “sufficient administration”, “sufficient government”, etc. have been analyzed in the article. Not only the content of these concepts has been revealed, but also their common and special in the implementation of the processes of democratic organization and transformation of society has been shown. All of them reveal one or another aspect of public administration institutions’ activity, conditions, principles, procedures and mechanisms of implementation in the daily work of local self-government bodies on the ground, which in Ukraine are in the process of reform in accordance with administrative-territorial reform and decentralization logic.

Key words: local self-government, standard, international standard, European standard of local self-government, European Union, Council of Europe.

УДК 352.07 (477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.18>

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР ПРОЦЕСІВ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Алла Бортнікова

orcid.org/0000-0002-8132-1935

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

кафедра всесвітньої історії

пр. Воли, 13, 43025, м. Луцьк, Україна

Децентралізація є однією із форм розвитку демократії, що дає змогу розширити можливості місцевого самоврядування, активізувати населення на вирішення власних потреб та інтересів, звужити сферу впливу держави на суспільство, замінюючи цей вплив саморегулюючими механізмами, виробленими самим суспільством, зменшити витрати держави і платників податків на утримання державного апарату та його інститутів тощо. Питання децентралізації проаналізовано в контексті теоретичних концептів «центр-периферія», у витоків якої стояли такі західні дослідники, як І. Валерстайн, Ш. Айзенштадт, Дж. Фрідмен, Е. Шилз та ін. (інноваційна концепція, управлінська концепція, соціально-економічна концепція, теорія «внутрішнього колоніалізму»). Розглянуто також нормативну модель ефективного муніципального управління в умовах демократичної системи влади. Органічною складовою частиною децентралізації виступає принцип субсидіарності, коли значна частка повноважень передається від державних органів на рівень виконавчих структур територіальних громад із відповідним закріпленням достатніх фінансових ресурсів. Окрім того, децентралізацію є сенс розглядати як процес оптимізації мережі інституцій соціальної сфери, наслідком якого є підвищення ефективності та якості адміністративних та інших послуг, що надаються населенню в межах гарантій держави щодо безпеки, соціального обслуговування, освіти, охорони здоров'я тощо. Процеси децентралізації мають супроводжуватися певним рівнем публічності та відкритості влади. Діяльність органів публічного управління в цьому аспекті реалізується в кількох напрямках: прозорості у прийнятті рішень, підконтрольності та підзвітності органів влади територіальній громаді, організації максимальної зручності й доступності населення до послуг виконавчих органів і структур влади.

Ключові слова: Україна, державна влада, місцеве самоврядування, децентралізація, адміністративно-територіальна реформа, концептуальна модель децентралізації.

Реформа місцевого самоврядування і територіальної організації влади, що відбувається нині у всіх регіонах країни, вписується в парадигму демократичного транзиту України, початок якого пов'язують із лібералізацією радянського режиму і відмовою КППС від монополії на політичну владу. В Україні надзвичайної актуальності набула проблема реформування місцевого самоврядування на базі демократичної трансформації політичної системи й децентралізації влади, оскільки від успішної реалізації зазначеної реформи залежить доля людей, що проживають у різних куточках країни, прагнуть стати справжніми господарями у своїх територіальних громадах. Із прийняттям Концепції реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні розпочалися реальні кроки щодо здійснення процесів децентралізації. Комплексний характер реформи передбачає унормування відносин не лише між центром і регіонами в контексті підвищення ролі та значення територіальних громад, а й перетворення їх на справжні осередки місцевої демократії. Водночас на процес демократичного унормування місцевого самоврядування в Україні вагомий вплив справляють розстановка політичних сил і зміст політичної боротьби у колі правлячих еліт.

Метою статті є розкриття окремих аспектів концептуального виміру процесів децентралізації в умовах здійснення адміністративно-територіальної реформи в Україні.

Після прийняття у квітні 2014 р. програмного документа – «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» спостерігається активізація наукових досліджень теоретичного і практично-політичного аспектів децентралізації. Помітним явищем у сфері наукового осмислення проблем місцевого самоврядування в Україні в умовах децентралізації став вихід двох фундаментальних праць – монографій за редакцією проф. Р. Плюща: «Місцеве самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні» (2016) і «Місцеве самоврядування в Україні: євроінтеграційний шлях» (2016) [1; 2]. Автори означених видань розкривають питання теорії і практики місцевого самоврядування, досліджують перспективи розвитку цього інституту народовладдя в Україні. Вони порушують такі важливі теми, як екологія місцевого самоврядування, трансформація публічної влади на рівні територіальних громад, процеси децентралізації як основа місцевого самоврядування, механізми та інструменти децентралізації влади на сучасному етапі, механізми формування та реалізації державної регуляторної політики та ін. Важливе теоретико-методологічне значення має розкриття авторами поняття «місія місцевої влади». На їхнє переконання, для успішного процесу місцевого розвитку необхідна координація дій усіх зацікавлених політичних, економічних і суспільних сил конкретної громади. У забезпеченні такої координації й полягає місія місцевої влади. Політична складова частини цієї місії – ухвалення популярних рішень, де критерій істини – відповідність бажанням населення. Адміністративна складова частини місії органів місцевого самоврядування – ухвалення ефективних рішень [2, с. 260].

Варта уваги монографія С. Романюка «Децентралізація: теорія та практика застосування» (2018). У книзі розглянуто вплив децентралізації на місцевий та регіональний розвиток, а також наявні підходи щодо вимірювання рівня децентралізації. На справедливе твердження автора, децентралізація краще усвідомлюється як розподіл повноважень на всіх територіальних рівнях влади, а централізація уособлює концентрацію повноважень на певному конкретному територіальному рівні – від місцевого до глобального. Фактично має йтися про пошук певного балансу повноважень між різними територіальними рівнями центральної, місцевої влади та органами місцевого самоврядування, який має бути витриманий для найбільш ефективного й справедливого забезпечення доступу громадян, юридичних осіб до різноманітних публічних послуг [3, с. 5].

У низці статей останнього часу вітчизняні автори С. Болдарев і Т. Стешенко, В. Величко, О. Нижник, Т. Тарасенко та інші порушили актуальні питання політики демократизації і децентралізації в їх теоретичному, політико-правовому, практично-політичному, міжнародному тощо аспектах [4; 5; 6; 7]. Водночас потребують подальшого опрацювання питання концептуального визначення моделей децентралізації, її наслідків у питаннях забезпечення ефективної роботи органів місцевого самоврядування у процесі реалізації завдань адміністративно-територіальної реформи в Україні.

Сутність процесу децентралізації полягає в переданні повноважень із центру на місце. Причому не лише повноважень, а й ресурсів, можливостей, інструментів і послуг для того, щоб бути наближеними до громадян й управляти цими процесами знизу. Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає децентралізацію як систему управління, за якою «частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоуправління; розширення прав низових органів управління; <...> скасування або послаблення централізації» [8, с. 290]. За іншим визначенням, децентралізація – це спосіб територіальної організації влади, за якого держава передає право на прийняття

рішень із визначених питань або у визначеній сфері структурам локального або регіонального рівня, що не входять у систему виконавчої влади і є порівняно незалежними від неї [9, с. 88].

Евристичний потенціал поняття «децентралізація» полягає в тому, що воно показує характер взаємовідносини між центром і регіонами в окремо взятій країні на різних етапах історичного розвитку а, відповідно, визначає тип її політико-правової системи, рівень демократизму тощо. На твердження вітчизняних учених, питання децентралізації доцільно розглядати в контексті теоретичних концептів «центр-периферія», у витоків якої стояли такі західні дослідники, як І. Валерстайн, Ш. Айзенштадт, Дж. Фрідмен, Е. Шилз та ін. Підхід до зазначеної проблеми з погляду центр-периферійних відносин передбачає сприйняття державного простору як специфічної комунікативної мережі, пов'язаної з управлінням, рухом фінансових коштів та формуванням політичної волі. Чим вагомішим буде центр, тим більшу кількість матеріальних, інтелектуальних та ін. ресурсів він акумулюватиме навколо себе, тим більш значущим він буде в ухваленні управлінських, внутрішньо-та зовнішньополітичних рішень.

Для вивчення процесів розвитку інститутів місцевого самоврядування в місті на засадах децентралізації і зростання їх політичної суб'єктності найбільш придатні такі типи концепцій «центр-периферія»:

1) *інноваційна концепція*. Центр асоціюється з місцем, де або відбувається вироблення власних інновацій, або транслюється їх запозичення ззовні. Периферія або приймає інновації зі значним запізненням, або зовсім їх відкидає;

2) *управлінська концепція*. Функції управління розподіляються територіально нерівномірно. У просторі, отже, яскраво виражені відносини панування-підкорення: одні території і центри управляють, інші – підкорюються. Центр асоціюється з місцем, з якого здійснюється управління політичними процесами. Існує формальна управлінська структура: кожна держава має столицю, адміністративні центри районів та підпорядковану «провінцію», тобто периферію;

3) *соціально-економічна концепція*. Економічно більш розвинений центр протиставляється менш розвиненій периферії;

4) *теорія «внутрішнього колоніалізму»* характеризує політичну ієрархію територій у складі держави як таку, що визначається економічною нерівністю. Для периферії характерна орієнтація на виробництво сировини, місцеву робочу силу з низьким рівнем кваліфікації. Водночас центр бере на себе завдання перероблення сировини, навчання фахівців та ін. [10, с. 299].

Соціально-економічні й суспільно-політичні відносини, що склалися в Україні між центром і регіонами формуються в межах «управлінської» концепції, коли завдяки надлишковій централізації політичної волі, столиця й регіональні центри перебирають на себе левову частку владних повноважень. Уособленням такої неефективної і несправедливої політичної системи є обласні та районні адміністрації, які фактично підпорядковуються Президентові України та його Адміністрації. Натомість за такої системи органи місцевого самоврядування не здатні виконувати функції повноправних господарів на місцях. Реформа місцевого самоврядування на засадах децентралізації має зламати таку практику й перейти на новий, більш демократичний рівень відносин між центром, регіональними й територіальними спільнотами та їх органами публічної влади.

Для того, щоб оцінювати реальність демократичних змін у муніципальному управлінні, що сприяють його ефективності, мають існувати певна «модель», «еталон» або «стандарт», до якого мають прагнути інститути міської влади й територіальні громади.

Таким зразком є нормативна модель ефективного муніципального управління в умовах демократичної системи влади, що її пропонують вітчизняні вчені. До складу зазначеної моделі входить:

- надання якісних послуг населенню;
- орієнтація міської політики на потреби населення;
- економічний розвиток міста;
- автономність і незалежність муніципальних влад від федерального уряду в питаннях економічного і соціального розвитку територій;
- зростання якості життя населення, розвиток соціальної сфери;
- активна участь депутатів у виробленні і реалізації міської політики;
- лідерство, що базується на чітко визначених завданнях і процедурах, формально визнаній владній позиції, що спирається на довіру й підтримку персоналу;
- спільна участь усіх зацікавлених сторін в управлінні;
- законність усіх дій;
- прозорість і публічність системи управління;
- цілісність інституційної структури управління та ін. [11, с. 315–316].

У реформуванні місцевого самоврядування на засадах децентралізації територіальним громадам належить роль базових елементів, а центральні органи влади мають докладати максимум зусиль для перетворення цих громад на повноправні суб'єкти суспільно-політичних відносин. Водночас посилення дієздатності громад передбачає не лише надання додаткових повноважень органам місцевого самоврядування та фінансову децентралізацію, а й всебічний розвиток місцевої демократії. Тому особливої важливості набуває політика впровадження механізмів демократії участі на місцевому рівні, які надають членам територіальних громад реальну змогу впливати на вирішення місцевих проблем.

Якщо децентралізація є принципом демократичного реформування, то адміністративно-територіальна реформа – її інструментом. Проблема децентралізації влади нині розглядається в контексті завдань «Концепції місцевого самоврядування та реформування територіальної влади в Україні»: забезпечення доступності та належної якості публічних послуг, що надаються органами виконавчої влади; створення належних матеріальних, фінансових та організаційних умов для забезпечення здійснення органами місцевого самоврядування власних і делегованих повноважень; розмежування повноважень у системі органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади на різних рівнях адміністративно-територіального устрою за принципом субсидіарності; розмежування повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на засадах децентралізації влади; запровадження механізму державного контролю за відповідністю Конституції та законам України рішень органів місцевого самоврядування та якістю надання населенню публічних послуг; максимального залучення населення до прийняття управлінських рішень, сприяння розвитку форм прямого народовладдя; вдосконалення механізму координації діяльності місцевих органів виконавчої влади [12].

Органічною складовою частиною процесу децентралізації є реалізація принципу субсидіарності. Він як соціально-етичний і громадсько-політичний принцип, з одного боку, сприяє розвитку індивідуальних здібностей, самовизначенню та особистій відповідальності, з іншого – забезпечує право нижчих одиниць на першочергову дію в місцевих справах порівняно з вищими. Дія принципу субсидіарності поширюється й на органи влади різних рівнів, й на інститути громадянського суспільства, і на окремих індивідів [13, с. 8]. Як ідеться у ч. 34 і 35 Європейської хартії міст II (Маніфест нової урбаністики), принцип субсидіарності «не має зависати в просторі між державою і місцевим органом, а надихати

і розподіляти відповідальності між різними рівнями територіальних органів і усередині самих територій. <...> загальний принцип розподілу повноважень в області публічного управління в наших містах має ґрунтуватися на постійному прагненні забезпечити максимальну близькість до городянина-громадянина. Цей принцип має застосовуватися, наприклад, як на широких міських надкомунальних просторах, так і на внутрішньокомунальних територіях (кварталах, округах, районах), які також повинні мати виборні збори, бюджет і повноваження на місцях» [14, с. 5]. Отже, принцип субсидіарності значною мірою пов'язаний із розподілом повноважень і децентралізацією.

Запровадження децентралізації супроводжується значними ризиками, що вимагає виважених кроків до її реалізації. Так, Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України в аналітичній записці «Очікувані ризики у процесі децентралізації» накреслив низку застережень, що супроводжуватимуть реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади: ризики, пов'язані з необхідністю перегляду меж адміністративно-територіальних одиниць; послаблення державного контролю органів місцевого самоврядування на регіональному та субрегіональному рівнях за реалізацією повноважень, які будуть передані виконавчим органам місцевого управління, в умовах слабкості інститутів громадянського суспільства поза межами великих міст; ризики для бюджетної системи країни; ризик зниження якості місцевого управління та легітимності прийнятих рішень; зростання партикуляристських тенденцій в областях, тобто легітимізація в суспільній свідомості претензій регіонів на правосуб'єктність щодо тих політичних інтересів, які суперечать загальнонаціональним [15].

Вочевидь простежується наявність органічного зв'язку місцевого самоврядування і децентралізації із народовладдям на місцевому рівні. Вони є іманентно властивими рисами місцевої або локальної демократії. У цьому контексті слушним є зауваження вчених про те, що зазначені феномени становлять три основних виміри політики на локальному рівні: поняття «децентралізація» характеризує відносини між різними територіальними рівнями влади в суспільстві, «самоврядування» – статус місцевих органів влади, «місцева демократія» – спосіб реалізації влади на локальному рівні [16, с. 38].

Отже, концептуальна модель децентралізації в Україні тяжіє до «управлінської» концепції. Діяльність органів публічної влади еволюціонувала в напрямі роздержавлення й децентралізації, чого вимагала логіка демократичної трансформації політичної системи України. На цьому шляху відбувся перехід від монополії КПРС на політичну владу до реалізації принципу політичного плюралізму та субсидіарності під час формування системи відносин між центром і периферією. Перші кроки в напрямі децентралізації загалом позитивно вплинули на розвиток територіальної громади. Це досягнуто завдяки отриманню фінансової самостійності, розширенню можливостей для наповнення бюджету, збільшенню його дохідної частини, самостійності щодо вибору напрямів витрати бюджетних коштів. Важливим аспектом децентралізації стало також передання частки функцій центральних органів державної влади на місця, що стимулює творчу ініціативу, позитивно впливає на економічний розвиток і покращення соціальної інфраструктури територіальних громад.

Список використаної літератури

1. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні : кол. монографія / за заг. ред. Р.М. Плюща. Київ : РІДНА МОВА, 2016. 744 с.
2. Місцеве самоврядування в Україні: євроінтеграційний шлях : кол. монографія / за заг. ред. Р.М. Плюща. Київ : РІДНА МОВА, 2016. 808 с.
3. Романюк С.А. Децентралізація: теорія та практика застосування : монографія. Київ, 2018. 216 с.
4. Болдарев С.В., Стешенко Т.В. Пріоритетні напрями конституційної реформи в Україні у частині децентралізації. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : збірник наук. праць / редкол.: С.Г. Серьогіна та ін. Харків : Право, 2017. Вип. 33. С. 60–72.
5. Величко В.О. Децентралізація влади: міжнародний досвід. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : збірник наук. праць / редкол.: Ю.Г. Барабаш та ін. Харків : Право, 2014. Вип. 28. С. 12–22.
6. Нижник О. Теоретичні аспекти впливу децентралізації на розвиток держави та територіальних громад. *Вісник НАДУ при Президентіві України. Державне управління*. 2016. № 3. С. 56–62.
7. Тарасенко Т.М. Розвиток політичної відповідальності в місцевому самоврядуванні в умовах децентралізації влади: досвід європейських країн. *Вісник НАДУ при Президентіві України. Державне управління*. 2017. № 4. С. 92–99.
8. Децентралізація. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / укл. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. С. 290.
9. Гурне Б. Державне управління / пер. з фр. В. Шовкуна. Київ : Основи, 1993. 165 с.
10. Удалов В.С., Колобов О.А. Система «центр-периферія» в сучасному політичному процесі. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2011. № 2. С. 297–301. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/sistema-tsentr-periferiya-v-sovremennom-politicheskom-protseesse> (дата обращения: 20.02. 2020).
11. Саламатов В.А. Эффективность управления городом и демократия: сравнение восприятия существующего положения в Украине, России и США. *Демократичний розвиток України* : збірник наук. праць. Київ : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2006. С. 315–319.
12. Концепція реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 333-р. від 1 квітня 2014 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80> (дата звернення: 06.11.2020).
13. Панченко Т.В. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку : монографія. Харків : Майдан, 2011. 368 с.
14. Європейська хартія міст II. (Маніфест нової урбаністики) від 29 травня 2008 р. URL: <http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2015/05/Principle-9.-European-chart.pdf> (дата звернення: 13.10.2020).
15. Очікувані ризики у процесі децентралізації: аналітична записка. *Сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України*. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1021> (дата звернення 05.09.2020).
16. Лендшел М.О. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи: монографія. Ужгород : Мистецька лінія, 2011. 688 с.

CONCEPTUAL DIMENSION OF POWER DECENTRALIZATION PROCESSES IN UKRAINE

Alla Bortnikova

orcid.org/0000-0002-8132-1935

Lesya Ukrainka Volyn National University,

World History Department

Volya avenue 13, 43005, Lutsk, Ukraine

Decentralization is one of the forms of democracy development, which allows to expand the possibilities of local self-government, to activate the population to address their own needs and interests, to narrow the scope of state influence on society, replacing this influence with self-regulatory mechanisms developed by society itself, to reduce the costs of the state and taxpayers for the maintenance of the state apparatus and its institutions, etc. The issue of decentralization has been analyzed in the context of theoretical concepts of “center-periphery”, the origins of which were such Western researchers as I. Wallerstein, S. Eisenstadt, J. Friedman, E. Shields and others (innovation concept, management concept, socio-economic concept, the theory of “internal colonialism”). The normative model of effective municipal governance in a democratic system of government has been also considered. The organic component of decentralization is the principle of subsidiarity, when a significant share of powers is transferred from state bodies to the level of executive structures of territorial communities with the appropriate consolidation of sufficient financial resources. In addition, it makes sense to consider decentralization as a process of optimizing the network of social institutions, which results in improving the efficiency and quality of administrative and other services provided to the population within the state guarantees of security, social services, education, health care, etc. Decentralization processes must be accompanied by a certain level of publicity and openness of the government. The activities of public administration in this aspect are implemented in several areas: transparency in decision-making, control and accountability of the authorities to the local community, the organization of maximum convenience and accessibility of the population to the services of executive bodies and authorities.

Key words: Ukraine, state power, local self-government, decentralization, administrative-territorial reform, conceptual model of decentralization.

УДК 32.341.215.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.19>

ВЗАЄМОДІЯ УРЯДОВОГО ТА НЕУРЯДОВОГО СЕКТОРІВ У КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ: МІЖНАРОДНИЙ ТА ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНИЙ ВИМІРИ

Леся Дорош

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Митрополита Андрея, 4, 79013, м. Львів, Україна*

Руслан Демчишак

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Митрополита Андрея, 4, 79013, м. Львів, Україна*

Розглянуто трикомпонентну структуру ООН, яку формують держави-члени, секретаріат, агенції та неурядові актори, які співпрацюють з ООН. Доводиться актуальність дослідження специфіки та перспектив взаємодії державного, міжурядового та неурядового секторів у вирішенні та попередженні сучасних викликів розвитку міжнародної системи, з огляду на те, що неурядові організації, що працюють у галузі захисту прав людини, гендеру, охорони довкілля, соціального розвитку, розвитку корінних народів, подолання пандемій тощо, стають більш активними, реагують на повсякденні та стратегічні виклики, активно залучаються до сфер, які колись вважались виключними прерогативами держав чи міждержавних об'єднань. Розглянуто історію залучення неурядових організацій до діяльності ООН від часу установчої конференції ООН у Сан-Франциско в 1945 році. Наведено приклади, що особливо активно неурядові організації залучаються до діяльності ООН під час проведення міжнародних форумів та конференцій. Стверджується, що важливу роль у рамках ООН серед неурядових акторів відіграють представники університетів, різноманітних аналітичних, науково-дослідних установ та наукових товариств. Досліджено роль «мереж знань» та комісій видатних персон, впливових осіб у політиці, економіці, мистецтві, яку вони відіграють у взаємодії урядового та неурядового секторів у системі міжнародних відносин. Стверджується про визначальну роль неурядових акторів у формулюванні ідей, рекомендацій, ініціюванні проєктів та критиці щодо актуальних питань глобального та національного розвитку. Проаналізовано виклики у взаємодіях урядового та неурядового секторів на міжнародній арені. Наголошено, що міжнародні неурядові актори, будучи незалежними від урядів своїх країн та від чиновників ООН та інших міжнародних структур, забезпечують значну додану вартість та переваги в міжнародному та національному контекстах, ініціюючи та підштовхуючи інтелектуальні та політичні трансформації глобального, регіонального та національного рівнів.

Ключові слова: неурядові організації, глобальне громадянське суспільство, ООН, міжнародні відносини, міжнародний актор, міжнародні організації.

Актуальність дослідження. В умовах глобалізації держави світу, в тому числі й Україна, прагнуть до порозуміння через участь у різноманітних міжнародних організаціях. Значну роль у цьому напрямі відіграє діяльність міжурядових структур, класичним прикладом яких є такі універсальні організації, як Організація Об'єднаних Націй (ООН) та інші. Разом із тим з кінця XIX століття спостерігається різке зростання кількості (почи-

наючи з міжнародного руху проти рабства наприкінці XVIII століття), ролі та впливу міжнародних неурядових організацій (НУО) на глобальній арені. Нині Союз міжнародних асоціацій налічує 25 000 міжнародних НУО (тих, що діють у більш ніж двох країнах) [1]. Окрім цього, ці структури посилюють свій вплив у коридорах ООН та інших міжурядових організацій. Тут йдеться про виникнення нового рівня дискусій щодо глобальних, регіональних та локальних проблем та викликів, із залученням неурядового сектора.

Окремі дослідники [2] виділяють трикомпонентну структуру ООН. Йдеться про те, що «першу ООН» формують держави-члени організації, використовуючи її як арену для відстоювання своїх національних інтересів; «другу ООН» становить секретаріат організації та її агенції з керівниками агентств та персоналом; «третю ООН» формують взаємопов'язані, але незалежні гравці, які впливають на політику ООН, а також на прийняття рішень у рамках організації: йдеться про неурядові організації, зовнішніх експертів, науковців, консультантів, незалежні комісії та інших осіб, які регулярно співпрацюють з ООН. До цієї складової частини часто зараховують і бізнес-спільноту та/або приватний сектор.

Отже, ООН тісно та регулярно взаємодіє з неурядовим сектором, залучаючи неурядових акторів, зовнішніх експертів, науковців, консультантів, практиків та активістів (їх можемо об'єднати під терміном «лідери думок»), які впливають на політику, пріоритети та дії ООН через адвокацію, дослідження та аналіз, ініціювання ідей та проєктів, мобілізацію громадської думки тощо. Саме діяльність таких мереж неурядових структур дослідники нині називають «третьою» ООН, вказуючи на те, що чимало осіб, які не були ані державними службовцями, ані міжнародними чиновниками, але все ж таки відіграли важливу роль в інтелектуальній та нормотворчій діяльності цієї міжнародної організації [3].

Нині НУО, що працюють у галузі захисту прав людини, гендеру, охорони довкілля, соціального розвитку, розвитку корінних народів, подолання пандемій тощо, стають більш активними, гучно реагують на повсякденні та стратегічні виклики, активно залучаються до сфер, які колись вважались виключними прерогативами держав чи міждержавних об'єднань. Актуальним стає дослідження специфіки та перспектив взаємодії державного, міжурядового та неурядового секторів у вирішенні та попередженні сучасних викликів розвитку міжнародної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Джерельну базу цього дослідження становлять роботи, які присвячені головно ООН, її функціонуванню та специфіці розвитку на сучасному етапі [4; 5; 6; 7]. Різноманітні науковці та аналітики намагаються знайти найкращі механізми міжнародної співпраці в рамках ООН, пропонують варіанти її реформування. Окрім цього, у теоретичному контексті вчені намагаються осмислити роль неурядових суб'єктів на міжнародній та внутрішньодержавній арені, особливо їх вплив на уряди та творені ними організації, який зростає [2; 3].

Метою статті є з'ясувати специфіку взаємодії урядових та неурядових організацій у сучасній системі міжнародних відносин (на прикладі ООН).

Виклад основного матеріалу. ООН – це міжнародна універсальна організація, основною метою якої є підтримка миру через зміцнення співпраці між державами [8]. Нині ООН є найчисельнішою (об'єднує 193 держави) та найбільш відомою міжнародною урядовою структурою. Ця організація є міжурядовою ареною спілкування держав та здійснює координацію їхньої діяльності в різних сферах через роботу власного секретаріату та інших міжнародних об'єднань, що творять її структуру. Нині чиновницький та допоміжний персонал налічує приблизно 55 000 осіб власне самої ООН та ще 20 000 осіб, що працюють у спеціалізованих установах. До цієї кількості варто також включити тимчасо-

вий персонал у миротворчих операціях (близько 100 000 осіб у 2007 році) та співробітників Міжнародного валютного фонду та Групи Світового банку (ще 15 000 осіб) [2]. Усі ці чиновники пропонують варіанти для вирішення проблем, обговорюють їх як на офіційному, так і на неформальному рівні, пропонують ініціативи, виступають за зміни, перетворюють загальні рішення на конкретні програми дій та працюють над їх реалізацією.

Роль неурядових організацій була досить помітною під час установчої конференції ООН у Сан-Франциско в 1945 р. Тоді нараховували 42 консультантів, що були офіційно визнані Вашингтоном, а також близько 160 інших спостерігачів від різних НУО, включаючи релігійні групи. Нині при штаб-квартирі ООН діє близько 2870 НУО, що мають «консультативний статус», до них регулярно приєднуються інші, які не мають такого статусу. У 1996 р. Економічна і Соціальна Рада (ЕКОСОП) узгодила стандарти акредитації НУО. Отже, відтоді НУО стали впливовими виконавцями проєктів, що фінансуються в рамках ООН.

Дослідники наводять дані, що присутність та вплив громадянського суспільства в багатосторонніх дискусіях на міжнародному рівні зросли в геометричній прогресії – йшлося про залучення приблизно ста НУО у 1970-х рр., що зросло до 4000 НУО у 2013 р. До прикладу, Комісія ООН зі статусу жінок, станом на березень 2015 р., залучає до роботи 1100 НУО. Отже, дев'ять «ключових груп» стійкого розвитку, що представляють НУО, місцеві органи влади, корінні народи, жінок, молодь та дітей, профспілки, представники сільського господарства та бізнесу стали визнаними партнерами в міжнародних переговорах після 2015 року. Вони змогли отримати доступ до переговорів, за винятком неформальних сесій, де держави-члени є єдиними учасниками [2].

Особливо активно неурядові організації залучаються ООН під час проведення міжнародних форумів та конференцій. Чисельність делегатів, попри різні способи підрахунку, часом вражає дослідників. Так, у саміті Землі в Ріо в 1992 р. взяли участь близько 17 000 учасників від неурядових організацій, Четверта світова конференція з питань жінок у Пекіні в 1995 р. зібрала близько 32 000 делегатів (у тому числі 5000 китайців), а Всесвітній саміт ЮНІСЕФ у справах дітей у Нью-Йорку в 1990 р. об'єднав понад мільйон учасників, що приєдналися до чувань при свічках [3].

На основі цих даних можемо погодитись із думкою вчених, що межі третьої ООН є нестабільними, оскільки інтерес, досвід та залучення НУО як на рівні держави, так і на рівні міжнародних структур здебільшого зростають, але й часом (за певних обставин) зменшуються, а їх взаємодія з першою та другою ООН різниться залежно від конкретної проблеми [2]. Неурядові актори як на національному, так і на міжнародному рівнях займаються адвокацією, дослідженнями, аналізом політики та поширенням ідей, мають особливі можливості представляти та пропагувати нові ідеї та політики, оскільки вони не працюють ані для урядів, ані для глобальної організації. Роль таких представників глобального громадянського суспільства не можна недооцінювати, адже їх вплив визначається, з одного боку, підтримкою з боку держави чи міжнародної спільноти, а з іншого – реакцією останніх на тиск із боку НУО, особливо у сфері захисту прав людини, де уряди часто не бажають повною мірою визнавати проблеми чи є обережними в заявах із тих чи тих питань.

Важливу роль у рамках ООН серед неурядових акторів відіграють і представники університетів, різноманітних аналітичних, науково-дослідних установ та наукових товариств. За регіональним виміром головню йдеться про такого роду організації, які представляють регіон Північної Америки та Західної Європи. До таких структур зараховують Фонд Карнегі за міжнародний мир (Carnegie Endowment for International Peace), Фонд Стенлі (Stanley Foundation), Міжнародний інститут миру (the International Peace Institute), Центр міжнародного співробітництва (the Center for International Cooperation) та Центр гуманітар-

ного діалогу (the Center for Humanitarian Dialogue). До них додають також такі професійні асоціації, як Товариство міжнародного розвитку (the Society for International Development) (засноване в 1967 р.), та Вчена рада з питань системи Організації Об'єднаних Націй (Academic Council on the United Nations System) (засновану в 1987 р.). Усі вони є частиною дослідницьких мереж («мереж знань»), орієнтованих на ООН та розвиток міжнародної системи [3]. В їх рамках відбуваються дебати з тих чи тих питань глобального та регіонального розвитку, пропонуються та обґрунтовуються його альтернативи, ініціюються національні чи міжнародні коаліції на підтримку певної політики та реформ. До прикладу, наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. три групи експертів підготували новаторські звіти для ООН, які започаткували використання зовнішньої експертизи в рамках ООН: Національні та міжнародні заходи щодо повної зайнятості («National and International Measures for Full Employment»); Заходи з економічного розвитку слаборозвинених країн («Measures for the Economic Development of Under-Developed Countries»); Заходи щодо міжнародної економічної стабільності («Measures for International Economic Stability») [3]. До роботи різних комітетів ООН залучались провідні експерти, зокрема економісти. Всі вони не були висуванцями урядів певних країн, не отримували зарплату як чиновники ООН. Нині серед аналітичних центрів ООН слід виділити Дослідницький інститут соціального розвитку ООН (The UN Research Institute for Social Development, UNRISD) та чотирнадцять дослідницьких структур Університету ООН (the UN University, UNU). Отже, йдеться про започатковану та наявну традицію ООН використовувати переваги досвіду «мереж знань», що складаються з відомих інтелектуалів з усього світу.

Важливу роль серед неурядових акторів відіграють і «мережі знань» та комісії видатних персон, впливових осіб у політиці, економіці, мистецтві. До прикладу, в рамках підготовки до шістдесятої річниці ООН Генеральний секретар Кофі Аннан скликав Групу високого рівня з питань загроз, викликів та змін (the High-level Panel on Threats, Challenges and Change). За його ж ініціативи у вересні 2005 р. працювала Панель високого рівня з питань загальносистемної узгодженості у сферах розвитку, гуманітарної допомоги та довкілля (the High-level Panel on System-wide Coherence in the areas of development, humanitarian aid, and the environment). Такі комісії з різних питань (розвитку, спільної безпеки та безпеки людини, довкілля, гуманітарних проблем, співпраці Південь-Південь, глобального управління, гуманітарного втручання та державного суверенітету, громадянського суспільства тощо) очолювали колишній прем'єр-міністр Канади Лестер Б. Пірсон, колишній канцлер Німеччини Віллі Брандт, колишній шведський прем'єр-міністр Олоф Пальме, прем'єр-міністр Норвегії Гро Гарлем Брундтлан, іранський та йорданський принци Садруддін Ага-хан та Хасан бен Талал, президент Танзанії Джуліус Н'єрере, колишній шведський прем'єр-міністр Інгвар Карлссон та генеральний секретар Співдружності Шрідат Рамфал, колишній австралійський міністр закордонних справ Гарет Еванс та колишній посол Алжиру при ООН Мохамед Санун, колишній президент Бразилії Фернандо Енріке Кардозо та інші.

Отже, до міжнародних обговорень часто залучаються професіонали найвищого рівня, впливові персони, які обіймали високі посади на національному чи міжурядовому рівні, а нині, будучи незалежними «авторитетами», «старійшинами», готові формулювати ідеї, пропонувати рекомендації, ініціювати проекти та критикувати щодо питань загроз, викликів та змін, що стоять перед ООН та міжнародним співтовариством, із більшою відвагою та відкритістю, аніж коли вони були посадовцями.

Враховуючи значну динамічність розвитку та трансформації третьої ООН, дослідники порівнюють її з «дверима, що крутяться», через які люди регулярно пересуваються в межах трьох різних ООН. Як приклад згадують кількох осіб, які зробили кар'єру на усіх

трьох рівнях: Адебайо Адедеджи (Adebayo Adedeji), до того, як створити в Нігерії власну НУО, пов'язану з ООН, був вченим, який займався дослідженнями ООН, поки не став міністром в уряді Нігерії, після чого очолював Економічну комісію для Африки (the Economic Commission for Africa); Джулія Тафт закінчила свою кар'єру керівником сектора ПРООН із надзвичайних заходів після того, як очолила консорціум НУО «InterAction», що базується в США, а також Бюро з питань народонаселення, біженців та міграції Державного департаменту США (U.S. State Department's Bureau for Population, Refugees, and Migration); Бутрос Бутрос-Галі був видатним академічним міжнародним юристом в Єгипті, а потім міністром в уряді, перш ніж стати шостим Генеральним секретарем ООН, а після завершення роботи в ООН очолив дві неурядові організації в Європі [2].

Разом із тим дослідники наголошують, що перед «третьою» ООН стоїть чимало викликів. Одним із таких є те, що широкомасштабне залучення до «третьої» ООН представників приватного сектора (представників малих та середніх підприємств, які відіграють різну роль для економік своїх країн та на міжнародному рівні) як прийнятих партнерів проявляється в тому, що вони фактично прагнуть реалізувати свої корпоративні інтереси, виступають за державно-приватне партнерство. Отже, аналітики наголошують, що у світлі концентрації економічного багатства та політичної влади у приватному корпоративному секторі є ризик того, що їх присутність перекриває прогресивні тенденції діяльності некомерційних НУО, що є очевидним викликом у рамках «третьої» ООН [2]. Звичайно, варто розуміти, що в цьому контексті існують й виклики для самої ООН, адже держави-члени ООН, її секретаріат та представники громадянського суспільства не є та не будуть монолітними, в рамках організації існує багато різних об'єктивних та суб'єктивних інтересів, є чималий простір для необхідних узгоджень. Разом із тим все ж стверджуємо, що приклади ефективної співпраці прогресивних груп в рамках першої, другої та третьої ООН дають підстави для оптимізму у сфері міжнародних взаємодій та пошуку відповідей на сучасні глобальні та національні виклики.

Власне взаємодія трьох складників ООН, створення між ними мереж, партнерств (особливо між другою та третьою ООН) допомагають зрозуміти, як змінюються ідеї та політики на державному та глобальному рівнях, пропонувати часом суперечливі, але безцінні ідеї для громадського обговорення, попри те, що можуть викликати негативні реакції, незгоду чи навіть гнів окремих урядів, які потрапляють під громадський контроль. Прикладом цьому можуть служити діяльність Міжнародної комісії з питань втручання та державного суверенітету (International Commission on Intervention and State Sovereignty, ICISS), в рамках якої прийнято концепцію Френсиса М. Денга (Francis M. Deng) та Роберти Коен (Roberta Cohen) «суверенітету як відповідальності» («sovereignty as responsibility») і закладення основи міжнародної норми – «відповідальності захищати» («responsibility to protect», R2P), прийняття у 1997 р. Конвенції про заборону протипіхотних мін, прийняття Римського статуту у 1998 р., який заклав нормативні основи створення Міжнародного кримінального суду, розробка та поширення концепції людського розвитку, яка нині є ключовою у сфері міжнародної гуманітарної допомоги, захисту прав людини та економічного розвитку та була розроблена зовнішніми неурядовими агентами Махбубом уль Хаком (Mahbub ul Haq) та Амартією Сен (Amartya Sen), а потім була прийнята співробітниками ПРООН та урядами у всьому світі для керівництва у виборі політики людського розвитку [2] тощо.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, нині ООН активно взаємодіє з неурядовими акторами: неурядовими організаціями, науковцями та експертами, незалежними мережами, що об'єднують як визначних осіб, так і активістів. Звичайно, роль та значення окремих осіб та/чи організацій у формуванні та виробленні глобальної, регіо-

нальної чи національної політик, реалізація пропонованих проєктів різняться залежно від проблеми, і особливо враховуються фактори місця та часу. Водночас більшість дослідників сходяться на думці, що міжнародні неурядові актори, будучи незалежними від урядів своїх країн та від чиновників ООН та інших міжнародних структур, забезпечують значну додану вартість та переваги в міжнародному контексті, ініціюючи та підштовхуючи інтелектуальні та політичні трансформації глобального, регіонального та національного рівнів.

Нині міжнародна система є складною системою суперництва та узгодження інтересів і цінностей постійно зростаючої кількості учасників. Разом із тим загальновідомо, що сучасні глобальні проблеми вимагають саме глобальних зусиль і зв'язків. Особливо це помітно в реальних взаємодіях урядового та неурядового секторів на глобальній та національній аренах, коли є явними колективні зусилля з метою створення, обговорення, впровадження, і поширення ідеї та програми майбутнього глобального та національного розвитку. Отже, НУО стають невід'ємною частиною процесів, ініційованих та реалізованих у рамках ООН, та глобального управління загалом на шляху до кращої та ефективної інтеграції у відповідь на сучасні виклики.

Список використаної літератури

1. Union of International Associations, "International Organizations by Type (Table 1)", Yearbook of International Organizations. URL: www.uia.org/uiastats/stbv196.htm.)
2. Weiss T, Jolly R. 2009. The "third" United Nations. UN Intellectual History Project. Brief Note No.3. URL: <http://www.unhistory.org/briefing/3ThirdUN.pdf>
3. Weiss Thomas G., Carayannis Tatiana and Jolly Richard. The «Third» United Nations. *Global Governance*. 2009. Vol 15. Pp. 123–142.
4. Dawisson Belem Lopes, Guilherme Casaroes. Can International Organisations Be Democratic? *A Reassessment. Contexto Internacional*, vol. 41(3) Sep/Dec 2010. URL: <http://dx.doi.org/10.1590/S0102-8529.2019410300001>
5. Дорош Л.О. Багатоманітність міжнародних акторів: проблеми класифікації. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. 2012. Вип. 170. Т. 182. Політологія. С. 14–18.
6. Лебедева М.М. Политическая система мира: проявления «внесистемности»: или новые акторы – старые правила. *«Приватизация» мировой политики локальные действия – глобальные результаты* / Под ред. М.М. Лебедевой. Москва : Голден Би, 2008. С. 53–66. URL: <http://www.mgimo.ru/files/36664/36664.pdf>.
7. Koehler Gabriele. Seven decades of 'development' *Journal of International Development J. Int. Dev.* 27, 733–751 (2015) Published online in Wiley Online Library (wileyonlinelibrary.com) DOI: 10.1002/jid.3108
8. Устав Организации Объединённых Наций и Устав Международного Суда. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text.

THE INTERACTION BETWEEN GOVERNMENTAL AND NON-GOVERNMENTAL SECTORS IN THE CONTEXT OF DEMOCRATIZATION: INTERNATIONAL AND DOMESTIC DIMENSIONS

Lesia Dorosh

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations
Metropolita Andriia str., 4, 79013, Lviv, Ukraine*

Ruslan Demchyshak

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations
Metropolita Andriia str., 4, 79013, Lviv, Ukraine*

The three-component structure of the UN, which is formed by member states, secretariats, agencies and non-governmental actors cooperating with the UN, is considered. The relevance of the study of the specifics and prospects of interaction of the state, intergovernmental and non-governmental sectors in solving and preventing current challenges to the development of the international system is proved. There is considered that non-governmental organizations working in the field of human rights, gender, environment, social development, indigenous development, overcoming pandemics, etc., have become more active, respond to everyday and strategic challenges, have been actively involved in the areas, which were once considered the exclusive prerogatives of states or intergovernmental associations. The history of the non-governmental organizations' involvement in the activities of the United Nations since the founding conference in San Francisco in 1945 is considered. There are given examples of NGOs being particularly actively involved in UN activities during international forums and conferences. It is argued that an important role within the UN among non-governmental actors belongs to the representatives of universities, various analytical, research institutions and scientific societies. The role of "knowledge networks" and commissions of prominent people, influential people in politics, economics, art, which they play in the interaction of governmental and non-governmental sectors in the system of international relations, is studied. Alleged crucial role of non-governmental actors in the formulation of ideas, recommendations, initiating projects and criticism on topical issues of global and national development. Challenges in the interaction of governmental and non-governmental sectors in the international arena are analyzed. It is emphasized that international non-governmental actors, being independent of their governments and UN officials and other international structures, provide significant added value and benefits in international and national contexts by initiating and pushing intellectual and political transformations at the global, regional and national levels.

Key words: non-governmental organizations, global civil society, UN, international relations, international actor, international organizations.

УДК 327 (460)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.20>

СУЧАСНА ПОЗИЦІЯ КОРОЛІВСТВА ІСПАНІЯ В МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ

Ігор Зінько

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин,
кафедра країнознавства і міжнародного туризму
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У сучасній світовій політиці зростає активність окремих держав у межах діяльності різних міжнародних організацій, що дає змогу ефективно підвищувати рейтинг і привабливість країни, здобувати нових союзників, заохочувати зарубіжних інвесторів тощо. При цьому важливо ініціювати нові теми і формати міжнародного співробітництва, які би відповідали національним інтересам країни і реагували на новітні виклики і загрози міжнародній спільноті.

У статті аналізуються політико-правові основи, інституційні механізми, успіхи та проблеми в реалізації національних інтересів Королівства Іспанія на рівні міжнародних організацій із кінця ХХ ст. і дотепер. Звертається увага на історичні, географічні, етнічні та політичні чинники зовнішньої політики Іспанії, які визначають особливості і водночас суперечливий характер її національних інтересів. Значний акцент зроблено на посиленні ролі Іспанії в сучасній безпековій політиці з використанням переваг членства у НАТО та тісних військово-політичних пов'язаннях зі США, а також на участі країни в міжнародних військових операціях. Виділено основні напрями активності Іспанії на рівні ООН та в низці інших загальноєвропейських організацій (ОБСЄ, Рада Європи). Особлива увага приділена політиці Іспанії в Європейському Союзі, насамперед через її ініціативи в низці спільних політик ЄС (спільна зовнішня та безпекова політика, міграційна політика тощо), а також у можливостях допомоги Спільноті задля модернізації господарства країни та протидії новітнім загрозам і викликам. Розглянуто нові політичні ініціативи Іспанії, які покликані активізувати позицію країни в різних міжнародних організаціях, але насамперед спрямовані на різке зростання економічної привабливості країни (Іспанія Глобал). Особливий акцент зроблено на ініціативі Альянс Цивілізацій, який отримав потужний міжнародний резонанс. Виокремлено зростаючі можливості в засобах «м'якої політики», зокрема, використання іспанської мови як ефективного способу посилення культурного впливу. Досліджується роль країни у форматі Іbero-Американського співробітництва, а також в Іспаномовній наднаціональній співдружності (Іспанідад).

Ключові слова: Іспанія, зовнішня політика, безпекова політика, ООН, НАТО, ЄС, ОБСЄ, Рада Європи, міграційна політика, Барселонський процес, Союз для Середземномор'я, Іbero-американське співробітництво, Альянс цивілізацій, Іспанія Глобал, Іспанідад.

Постановка проблеми. Для України, яка проголосила своїм зовнішньополітичним пріоритетом набуття членства в ЄС та НАТО, корисним є досвід Королівства Іспанія, яка пізніше від інших країн Західної Європи стала членом багатьох міжнародних організацій, зуміла успішно подолати наслідки фашистської диктатури генерала Ф. Франко, зараз вирішує низку складних етнополітичних та соціально-економічних проблем. Пограничне геополітичне положення Іспанії між Європою та Африкою з контролем над Гібралтарською протокою, а також із широким виходом в Атлантику і далі до обох Америк, перебування на вістрі вирішення складних новітніх проблем, як-от: протидія міжнародному тероризму,

нелегальній міграції, вирішення локальних конфліктів – все це об'єктивно посилює стратегічно важливу роль країни в сучасних міжнародних відносинах. Новизна роботи полягає ще й у тому, що Іспанія за останні роки значно змінила акценти своєї зовнішньої політики в напрямі посилення активності в міжнародних організаціях, намагаючись стати в окремих із них лідером, а також проголосила низку нових ініціатив, що вимагає ґрунтового вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед провідних українських вчених, які досліджують іспанську зовнішню політику, варто зазначити роботи В. Зубова, В.В. Копійки, О.П. Лук'янова, В.А. Манжоли, С.О. Рудька та ін. Темі позиції Іспанії в міжнародних організаціях за останні роки присвячені, зокрема, праці О.В. Бурдяк [1] та К.О. Федорової [2]. Серед найвідоміших російських іспаністів зауважимо праці А.А. Андреевої, І.Л. Прохоренко, Д.В. Федосенка, С.М. Хенкіна та ін. При цьому найбільше темі статті відповідають праці Н.Є. Анікеєвої [3], Е.Г. Черкасової [4] та П.П. Яковлева [5]. Беззаперечно цінними є дослідження власне іспанських вчених С. Ареналя, Р.А. Баррери, П. Гонсалеса дель Мінью, Ф. Маси, Х. Нойї, Х.К. Перейри та ін.

Метою статті є дослідження передумов, сучасного стану та головних напрямів участі Королівства Іспанія в діяльності міжнародних організацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Іспанія належить до провідних країн Європи, поступаючись своєю політичною вагомістю та економічним потенціалом таким країнам, як Німеччина, Франція, Великобританія чи Італія. Площа країни становить 506 тис. кв. км, а чисельність населення станом на 2020 р. – 47,4 млн осіб [6]. За політичним правлінням Іспанія – типова конституційна монархія, главою держави є король Філіп VI (з 2014 р.), хоча реальна влада сконцентрована в руках прем'єр-міністра, яким є лідер партії-переможця чи погодженої коаліції на останніх парламентських виборах. Нині це Педро Санчес – лідер Іспанської соціалістичної робітничої партії (ІСРП). За обсягом ВВП (в розрахунку за ПКС) – це понад 2 трлн дол. США у 2020 р. – це 15-та економіка світу.

За відлік нової політичної історії Іспанії вважається період після смерті диктатора Ф. Франко у 1975 р., ознаменований утвердженням демократичного правління і формуванням унітарної парламентської конституційної монархії. Парламент Іспанії у 1978 р. ухвалив нову Конституцію.

З початку 80-х років ХХ ст. Іспанія почала тісніше співпрацювати із західними країнами та інтегруватися в європейські та євроатлантичні структури. До політичних структур НАТО Іспанія приєдналася у 1982 р., у 1986 р. була прийнята до Європейського Економічного Співтовариства, а у листопаді 1992 р. ратифікувала Маастрихтський договір про утворення Європейського Союзу (ЄС). Щоправда, у 1955 р. ще за часів диктаторського режиму Іспанія за підтримки США була прийнята в ООН.

На сучасну зовнішню політику Іспанії та її позицію в міжнародних організаціях впливає низка різноманітних чинників як внутрішнього, так і міжнародного характеру. Серед головних внутрішніх проблем, насамперед, варто виділити порівняну нестабільність політичної системи, загрози територіальної цілісності і сепаратизму (найбільш відчутними є активізація сепаратистських настроїв у Каталонії та Країні басків), дещо повільні темпи соціально-економічного розвитку, криміногенну ситуацію тощо.

Світова фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. продемонструвала неготовність офіційного Мадрида адекватно оцінити ситуацію й оперативно прийняти ефективні антикризові заходи. За темпами падіння ВВП, особливо за рівнем безробіття Іспанія стала «лідером» в ЄС. За допомогою ЄС вона пододала наслідки кризи, однак до стану якісно нового зростання економіки ще далеко. Станом на 2020 рік, в Іспанії проживало 7,2 млн іммігрантів, або 15,22% населення країни [7], серед яких багато заробітчан з України.

Головними інституціями, що відповідають за розроблення політико-правових засад та пріоритетних напрямів зовнішньої політики Королівства Іспанія, в тому числі й на рівні міжнародних організацій, є парламент, а за її реалізацію – Міністерство закордонних справ та міжнародного співробітництва Іспанії. За питання безпеки та оборони відповідальним є Міністерство оборони. Міністерство економіки контролює діяльність закордонних представництв країни, які стимулюють експорт та залучають іноземні інвестиції в Іспанію.

Безпекова політика Іспанії та позиція в НАТО перебувають серед пріоритетів усіх урядів країни, незалежно від розкладу партійних сил у парламенті. Варто розрізнити внутрішні питання безпеки, зумовлені загрозами сепаратизму і територіальної цілісності країни, та питання безпеки та оборони в зовнішній політиці, хоч вони взаємопов'язані. Іспанія завжди проводила послідовну власну безпекову політику, дбаючи про модернізацію і боєздатність збройних сил (ЗС) країни, однак за останні десятиліття вона тісніше пов'язує проблеми безпеки та оборони в контексті активного членства в НАТО та ЄС. Стратегія національної безпеки Іспанії від 2013 р. чітко визначає пріоритети національних інтересів Іспанії в геополітичному вимірі [2].

З часу вступу у НАТО у 1982 р. Іспанія тривалий час перебувала поза військовими структурами альянсу, до того ж умовами членства заборонялося утримувати на американських військово-морській базі Рота та авіабазі Морон ядерну зброю. Національний референдум 1986 р. підтвердив доцільність перебування країни в політичних структурах НАТО за умови поступового скорочення воєнної присутності США.

У Мадриді в 1997 р. відбувся знаковий саміт НАТО, який визначив шляхи розширення альянсу на країни Центрально-Східної Європи. А з 1 січня 1999 р. Іспанія після тривалого і складного процесу формування власної моделі членства в НАТО повністю приєдналася до його інтегрованої військової структури. При цьому Мадриду вдалося зберегти без'ядерний статус країни, привернути увагу НАТО до проблем безпеки Середземномор'я, а також гарантування безпеки своїх анклавів на території Марокко – Сеути і Мелільї, посилити свій переговорний потенціал у суперечці з Великобританією з Гібралтару. У всіх програмах іспанської участі в НАТО вирішальну роль відіграла підтримка зі сторони США, яка, щоправда, ніколи не переходила забороненої межі – перегляду статусу Гібралтару. Іспанія також брала участь у військових операціях НАТО проти Югославії в 1999 р., а збройні підрозділи країни були включені в міжнародні миротворчі місії в Косово та Боснії [8]. Вступ до військових структур НАТО значно посилив роль Іспанії в альянсі.

З 2001 р. Іспанія брала участь у війні в Афганістані, підтримуючи операції США та НАТО. З квітня 2003 р. до квітня 2004 р. Іспанія брала участь в очолюваній США війні в Іраку проти режиму Саддама Хусейна. У 2011 р. разом із США та деякими європейськими союзниками-членами НАТО ЗС Іспанії – в операціях у Лівії проти режиму Муаммара Каддафі. Крім того, Іспанія також постійно бере участь у миротворчих операціях ООН та ЄС.

Одні з найжорстокіших терористичних акцій, організованих ісламськими бойовиками на території Європи, відбулися в березні 2004 р. на кількох вокзалах Мадрида. Ці теракти багато хто з політиків розглядав як покарання за підтримку США в Іраку. Після приходу у 2004 р. до влади Іспанської соціалістичної робітничої партії на чолі з Х.Л. Сапато Мадрид розпочав поступове виведення своїх військ з Іраку.

Для Мадрида найголовнішою загрозою є дестабілізація Близького Сходу і Магрибу, що утруднює широкомасштабне міжнародне співробітництво в Середземномор'ї – зоні стратегічних інтересів Іспанії. До новітніх зовнішніх загроз для Іспанії належать конфронтаційні настрої в ісламському світі, транскордонний тероризм, нелегальна міграція,

нездатність міжнародних організацій гарантувати стабільність глобального розвитку. За останні роки Іспанія була залучена до системи безпекових заходів НАТО, спрямованих на обмеження і протидію російським імперським амбіціям на сході Європи. Так, ВПС Іспанії на ротаційній основі беруть участь в охороні повітряного простору країн Балтії. Вона однозначно засудила анексію Росією українського Криму та її підтримку сепаратизму на сході України.

Іспанські збройні сили нараховують 131,5 тис. осіб активного персоналу (2021 р.). Щоправда, іспанський оборонний бюджет нараховував у 2019 р. 17,2 млрд дол. США, що становить лише 1,2% від ВВП країни [9] і значно відстає від рекомендованого для членів НАТО рівня у 2% від ВВП. Попри цей недостатній рівень видатків національного бюджету на потреби оборони він зріс за останні роки, що було зумовлено занепокоєнням у сфері безпеки країни.

Іспанія стала членом **ООН** 14 грудня 1955 р. і п'ять разів обиралася членом Ради Безпеки на непостійній основі – останній раз у 2015–2016 рр. Іспанія є одинадцятою країною світу за розміром фінансових внесків до регулярного бюджету ООН, а також членом Женевської групи, до складу якої входять найбільші вкладники, котрі уважно стежать за адміністративними та бюджетними питаннями в системі Організації Об'єднаних Націй, включаючи її спеціалізовані агенції та міжнародні технічні організації [10].

Іспанія постійно декларує своє зацікавлення у справі зміцнення миру по всій планеті, але її особливо турбують регіони Середземномор'я, Північної Африки та Близького Сходу. Мадрид скеровував своїх військових та цивільних спеціалістів до складу контингентів Тимчасових сил ООН у Лівані, а також в Афганістані та країнах колишньої Югославії. Для надання матеріально-технічної допомоги в проведенні операцій із підтримки миру Іспанія запропонувала створити базу матеріально-технічного забезпечення. Особливу відповідальність офіційний Мадрид виявляє щодо врегулювання конфлікту у Західній Сахарі, що була до 1975 р. колонією Іспанії і зараз перебуває під окупацією Марокко. Йдеться про дотримання принципів деокупації цієї території та реалізації права на самовизначення місцевого населення.

Одна з проблем іспанської зовнішньої політики – це вирішення суперечок із Великобританією щодо Гібралтару, а також статусу анклавів Сеута та Мелілья у відносинах із Марокко. Обидві проблеми з попереминим успіхом вирішуються у форматі двосторонніх міждержавних відносин, але з дотриманням базових принципів безпеки та співробітництва ООН та ЄС. Зокрема, на територію Гібралтару буде поширюватися частина договорів, що діють в ЄС, наприклад, Шенгенська угода і митний режим для перевезення товарів. Це дасть змогу забезпечити безперервне пересування на кордоні території з Іспанією після виходу Великобританії з ЄС [11].

Після приєднання Іспанії до **Ради Європи (РЄ)** у листопаді 1977 р. вона постійно декларує свою прихильність до неї як єдиної загальноєвропейської організації. Іспанія висловлює свою підтримку процесу реформування РЄ, захищає політику сусідства РЄ, особливо з країнами південного узбережжя Середземномор'я, з метою поширення цінностей організації. Іспанія є шостим найбільшим учасником організації за розмірами фінансування.

Іспанія є країною-засновницею **Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)**. Серед пріоритетів Іспанії в ОБСЄ є боротьба з тероризмом, сприяння правам людини, зміцнення демократичних інститутів і екологічна політика. Досвід Іспанії щодо використання відновлюваних джерел енергії викликає великий інтерес для багатьох партнерів ОБСЄ.

У 2007 р. Іспанія очолювала ОБСЄ, а на засіданні Ради міністрів схвалила «Мадридську декларацію про навколишнє середовище та безпеку», яка вперше підкреслила важливість навколишнього середовища та наслідки зміни клімату як головних чинників міжнародної безпеки. У період головування Іспанія посилила свою дипломатичну присутність у таких регіонах, як Південний Кавказ і Центральна Азія, де Мадрид прагнув відновити відносини між громадами в зонах локальних конфліктів [12].

Для Іспанії позиція в **Європейському Союзі** є справою першочергової ваги, оскільки вона є запорукою успішної зовнішньої політики і синонімом процвітання країни. Мадрид послідовно виступає не за обмеження, а за збалансоване розширення сфери компетенції наднаціональних органів ЄС. Іспанія загалом негативно ставиться як до німецької концепції «твердого ядра», так і до британської ідеї вільного приєднання будь-якої країни Союзу за окремими угодами. Іспанці симпатизують досить гнучким формам інтеграції в рамках ЄС, які, з їхнього погляду, де-факто вже існують (Шенген, європейська валютна система). Мадрид займає тверді позиції щодо прийому нових членів, вимагаючи виконання ними всіх необхідних умов членства, побоюючись перерозподілу фінансових засобів підтримки ЄС на користь нових країн [13].

Іспанці послідовно відстоюють політику безпеки та співробітництва у Середземномор'ї, великою мірою спираючись при цьому на спільні інтереси та можливості ЄС. У період головування Іспанії в ЄС у другому півріччі 1995 р. кульмінаційним моментом стало проведення в Барселоні Євро-середземноморської конференції про стан та перспективи подальшого розвитку відносин Європи з найближчими сусідами з числа країн Північної Африки та Близького Сходу. Цей форум дав поштовх так званому «Барселонському процесу», який означав послідовну політику постійного погодження інтересів ЄС та країн Близького Сходу і Північної Африки щодо вирішення проблем політичного, безпекового, економічного, культурного співробітництва. Згодом він розвинувся у формати Європейської політики сусідства (2003 р.) та Союзу для Середземномор'я (2008 р.). За останні роки посилилася позиція Іспанії у відносинах ЄС із країнами Латинської Америки, куди вона перенесла свій організаційний досвід у рамках Іbero-американського співробітництва.

Серед спільних політик ЄС для Іспанії суттєве значення мають механізми протидії нелегальній міграції. Вагомим внеском у гармонізацію європейської міграційної політики став саміт ЄС, який відбувся у 2002 р. в Іспанії (м Севілья), де були визначені основні напрями боротьби з нелегальною міграцією в Європі, формування правових засад та обсягів трудової міграції. Іспанія перебуває на головному шляху проникнення потоків нелегальних мігрантів з Африки як безпосередньо на материк, так й на Канарські острови та у свої африканські анклави. Іспанія на початку ХХІ ст. упродовж кількох років приймала найбільше іммігрантів. Вона зацікавлена у посиленні боротьби з нелегальною міграцією, яка з новою силою загострилася у 2015 р. і була зумовлена вже більше воєнними подіями у Лівії та в країнах Близького Сходу.

З 1 січня 2010 р. Іспанія головує в ЄС вже у нових інституційно-правових умовах, визначених Лісабонським договором. Соціально-економічна ситуація в ЄС тоді була депресивною, зумовленою світовою валютно-фінансовою кризою, а становище Іспанії визначалося як одне з найпроблемніших. Вже відкрито проголошувалася думка про те, що країна може припинити свою діяльність у зоні євро. У цей період Іспанія отримала значну фінансову підтримку зі спеціалізованих фондів ЄС, що дало змогу розпочати поступовий вихід з економічної кризи. За бюджетний період ЄС на 2007–2013 рр. Іспанія отримала інвестицій на 31,54 млрд євро і була другим найбільшим реципієнтом після Польщі (59,7 млрд євро). За новий бюджетний період 2014–2020 рр. ЄС направив в економіку Іспа-

нії 28,596 млрд євро [1]. У період свого головування Іспанія активно сприяла формуванню нової інституції ЄС – Європейської зовнішньополітичної служби, яка виконує роль апарату високого представника з міжнародних справ та політики безпеки.

Зростання іспанського ВВП за останні роки (2,0% у 2019 р.) [14] є дещо більшим, ніж у середньому по ЄС (1,7%). Це позначилося на поліпшенні більшості макроекономічних показників. Хоча рівень безробіття значно скоротився за останні роки, він і надалі все ще високий – 16,2% (2020 р.).

Доволі цікавою і перспективною є політика Іспанії щодо активізації співробітництва у форматі міжнародних організацій, створених за власної ініціативи чи з вирішальною підтримкою Мадрида. Однією з ефективних форм співпраці стало **Іbero-американське співробітництво** за участю країн Латинської Америки, а також Іспанії, Португалії і Андорри. Перший Іbero-американський саміт пройшов у м. Гвадалахара (Мексика) в липні 1991 р. У 2000 р. в Мадриді було утворено Секретаріат Іbero-американської співпраці, який є посередницькою ланкою між численними політичними, економічними і гуманітарними акторами на величезному трансатлантичному просторі.

Ще одним із напрямів зовнішньої політики Іспанії є підтримка високого міжнародного статусу іспанської культури та мови, якою у світі розмовляє понад 400 млн осіб. Для цього існує кілька механізмів впливу, зокрема, це політика Іспаніада, а також підтримка міжнародної Асоціації іспанської мови та Інституту Сервантеса. Варто пам'ятати, що іспанська мова – одна з шести офіційних мов ООН. **Іспаніада** – це співтовариство іспаномовних країн, в яких значну роль відіграє іспанська мова (необов'язково державна, як на Філіппінах) і сформована на її основі культура. До спільноти Іспаніада входять 23 країни Латинської Америки, Африки та Тихоокеанського басейну. **Інститут Сервантеса** – це створена в 1991 році під егідою МЗС Іспанії установа для викладання іспанської мови та поширення іспанської культури. Інститут Сервантеса представлений на п'яти континентах, де працюють 77 центрів.

Серед особливо яскравих і вдалих ініціатив Іспанії за останні десятиліття слід, насамперед, зазначити проголошену у 2004 р. з ініціативи прем'єр-міністра Х.Л. Сапатеро на рівні Генеральної асамблеї ООН ідею **Альянсу цивілізацій**. Мета ініціативи – порозуміння між країнами та народами, що належать до всіх культурно-історичних цивілізацій світу, активізація міжнародних дій проти екстремізму за допомогою постійного діалогу та взаємодії. Альянс звертає особливий акцент на потребу зменшення протиріччя між західним та ісламським світами. Ця ідея відразу була підтримана тодішнім прем'єр-міністром Туреччини Р.Т. Ердоганом. Перший форум Альянсу цивілізацій пройшов у січні 2008 р. в Мадриді за участю 89 офіційних делегацій із 78 країн. За його підсумками було підписано угоди про партнерство Альянсу з ЮНЕСКО, Лігою арабських держав, Ісламською організацією з питань освіти, науки і культури, Арабською організацією з освіти, культури та науки, а також підготовлено листи з намірами про співпрацю до Ради Європи, засновані фонди Альянсу – молодіжної солідарності і в галузі засобів масової інформації.

За останні роки в діяльності уряду Іспанії задля активізації ролі країни в міжнародних організаціях запропоновано низку нових ініціатив. Так, було офіційно засновано новий орган – Раду національної безпеки Іспанії, яку очолює прем'єр-міністр країни [1]. Королівським указом від 8 жовтня 2018 р. створено Державний секретаріат для проведення компанії **Іспанія Глобал** (España Global). Це вищий загальнодержавний орган, відповідальний за вжиття заходів для покращення іміджу Іспанії за кордоном. Він також має за завдання планування, просування, координацію та моніторинг іспанських дій за кордоном, як державних, так і приватних організацій та установ в економічній, культурній, соці-

альній, науковій і технологічній сферах [15]. Тобто Іспанія і надалі зміцнює інституційне забезпечення своєї зовнішньої політики, створює нові додаткові рамки посилення своєї активності в міжнародних організаціях.

Висновки. Зовнішня політика Іспанії за останні десятиліття пройшла значну трансформацію в напрямі погодження та посилення місця та ролі країни в системі міжнародного співробітництва, особливо у складі низки найбільш впливових міжнародних організацій, що було зумовлено потребами виходу із затяжного періоду ізоляціонізму після смерті диктатора Ф. Франко. Незважаючи на загострення етнополітичних процесів та наслідків міжнародної фінансової кризи, Іспанія послідовно проводить політику відстоювання національних інтересів, залучаючи до вирішення наболілих проблем можливостей міжнародних організацій.

За останні роки Мадрид активніше включився в гарантування безпеки і співробітництва в зонах домінуючих інтересів – Середземномор'ї та Північній Африці, а також взяв участь у низці миротворчих операцій за посередництвом ООН, НАТО та ЄС. Зростає вагомість іспанської дипломатії на рівні ООН, особливо в контексті проголошеної ініціативи Альянс Цивілізацій, а також на рівні Ради Європи і ОБСЄ. Особливо вагомі успіхи здобуті в ЄС, де Мадрид отримує значну фінансову допомогу задля подолання кризових явищ та прискорення соціально-економічного зростання, а також у вирішенні спільних завдань – погодження інтересів усіх країн басейну Середземного моря, боротьби з нелегальною міграцією тощо.

Іспанія зуміла посилити свій вплив засобами «м'якої сили», використовуючи історичні пов'язання з країнами Латинської Америки, потенціал культурних досягнень та авторитет іспанської мови. Далекосяжним є також проєкт Іспанія Глобал, націлений на поліпшення міжнародного іміджу країни та залучення іноземних інвестицій. Активність Іспанії у міжнародних організаціях може бути добрим прикладом для наслідування й Україні, оскільки нам бракує послідовних та переконливих кроків задля утвердження власної ваги та ролі у світовій політиці.

Список використаної літератури

1. Бурдяк О. В. Особливості внутрішньої та зовнішньої політики Іспанії в кінці ХХ – на початку ХХІ століття. *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. 2016. С. 104–111.
2. Федорова К.О. Зовнішня політика Іспанії на початку ХХІ століття. Моногр. Warszawa : «Diamond trading tour», 2014. 100 с.
3. Аникеева Н.Е. Испания в конце ХХ – начале ХХІ века. Москва : АСТ, 2006. –340 с.
4. Черкасова Е. Поворот во внешней политике Испании: амбиции и границы возможного. *Мировая экономика и международные отношения*. 2005. № 8. С. 65–76.
5. Яковлев П. «Доктрина Сапатеро» – квинтэссенция внешней политики Мадрида. URL: http://www.perspektivy.info/oykumena/europe/doktrina_sapatero_kvintessencija_vneshnej_politiki_madrida_2010-01-16.htm
6. Cifras de Población (CP) a 1 de enero de 2020. Estadística de Migraciones (EM). Año 2019. Datos provisionales. URL: https://www.ine.es/prensa/cp_e2020_p.pdf
7. Estadística del Padrón Continuo. Datos provisionales a 1 de enero de 2020. URL: <https://www.ine.es/jaxi/Datos.htm?path=/t20/e245/p04/provi/10/&file=0ccaa005.px#!tabs-tabla>.
8. Наумов А. Проблемы интеграции Испании в НАТО. *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. 2002. № 3.
9. Nan Tian, Alexandra Kuimova, Diego Lopes da Silva, Pieter D. Wezeman, Siemon T. Wezeman. TRENDS IN WORLD MILITARY EXPENDITURE, 2019. SIPRI Fact Sheet April 2020. URL: https://www.sipri.org/sites/default/files/2020-04/fs_2020_04_milex_0_0.pdf.

10. Spain and United Nations. URL: <http://www.exteriores.gob.es/Portal/en/PoliticaExteriorCooperacion/NacionesUnidas/Paginas/InicioNNUU.aspx>.
11. Великобритания и Испания уладили спор о статусе Гибралтара. URL: <https://www.dw.com/ru/великобритания-и-испания-уладили-спор-о-статусе-гибралтара/a-56106281>. Spain in the OSCE. URL: <http://www.exteriores.gob.es/Portal/en/PoliticaExteriorCooperacion/OSCE/Paginas/EspEnlaOSCE.aspx>.
12. Испания в начале XXI века: Учеб. пособие / отв. ред. С.М. Хенкин; МГИМО(У) МИД России, каф. сравнит. политологии, Иberoамериканский центр. Москва : МГИМО-Университет, 2006. 167 с.
13. World Economic Outlook Database. Spain. URL: https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weodatabase/2020/October/weoreport?c=184,&s=NGDP_RPCH,NGDPD,PPPGDP,NGDPDPC,PPPPC,PCPIPC,&sy=2018&ey=2025&ssm=0&scsm=1&sc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=.&br=1.
14. España Global. URL: <http://www.exteriores.gob.es/Portal/en/PoliticaExteriorCooperacion/MarcaEsp/Paginas/inicio.aspx>.

CURRENT POSITION OF THE KINGDOM OF SPAIN IN THE INTERNATIONAL ORGANIZATIONS

Ihor Zinko

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of International Relations, Department of Regional Studies
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

In modern world politics, the activity of individual states within the activities of various international organizations is growing, which allows to effectively increase the rating and attractiveness of the country, gain new allies, encourage foreign investors and more. At the same time, it is important to initiate new topics and formats of international cooperation that would meet the national interests of the country and respond to the latest challenges and threats to the international community.

The political and legal bases, institutional mechanisms, achievements and problems in realization of national interests of the Kingdom of Spain at the level of the international organizations since the end of the 20th century and to the present period have been analyzed. Attention is drawn to the historical, geographical, ethnic and political factors of Spain's foreign policy, which determine the features and the contradictory nature of its national interests at the same time. The considerable emphasis has been made on strengthening Spain's role in the modern security policy, taking into account the advantage of NATO membership and close military-political ties with the United States, as well as on the country's participation in the international military operations. The main directions of Spain's activity at the UN level and in a number of other pan-European organizations (OSCE, Council of Europe) are highlighted. The particular attention is paid to Spain's policy in the European Union, primarily through its initiatives in a range of common EU policies (the Common Foreign and Security Policy, the migration policy, etc.), as well as the opportunities to assist the Community in modernizing the country's economy and countering the latest threats and challenges. Spain's new political initiatives, which are designed to strengthen the country's position in various international organizations, but primarily aimed at sharp growth of the country's economic attractiveness (Spain Global), are considered. The particular emphasis is made on the initiative of the Alliance of Civilizations, which has received a strong international response. The growing opportunities in the means of "Soft Power", including the use of Spanish as an effective way to increase the cultural influence, are distinguished. The role of the country in the format of Ibero-American cooperation, as well as in the Spanish-speaking supranational community (Hispanidad), is studied.

Key words: Spain, foreign policy, security policy, UN, NATO, EU, OSCE, Council of Europe, migration policy, Barcelona Process, Union for the Mediterranean, Ibero-American Cooperation, Alliance of Civilizations, Spain Global, Hispanidad.

УДК [324-05:316.342.7](477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.21>

ЕЛЕКТОРАЛЬНА ВІСЬ «СХІД-ЗАХІД» ТА ІДЕЯ РОЗ'ЄДНАНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Петро Кузик

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра міжнародних відносин і дипломатичної служби,
кафедра політології
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті досліджується проблема трактування дуальної електоральної поляризації за схемою «схід-захід» під час загальнонаціональних електоральних кампаній в Україні. Розгляд цієї проблеми здійснено, зокрема, в контексті спроб окремих експертів та аналітиків пояснити появу такої схеми гіпотетичною роз'єднаністю українського суспільства. Прихильники ідеї про роз'єднаність України на умовні «східну» і «західну» частини нерідко використовують просторову поляризаційну вісь «схід-захід», що фіксувалась за результатами деяких загальнонаціональних виборчих кампаній, як аргумент на підтвердження своєї позиції. Однак, як засвідчує аналіз, здійснений у цьому дослідженні, використання такого аргументу є суперечливим, оскільки електоральна вісь «схід-захід» характеризується непостійністю, розмитістю і «фантомністю». Встановлено, що наукові та експертні дослідження та дискусії з питання роз'єднаності України, надто серед прихильників цієї тези, мають «хвилеподібний» характер. Пікові періоди зацікавленості проблемою корелюють із відлунням певних політичних подій в Україні, зокрема, певних поляризуючих загальнонаціональних виборчих кампаній. На протигагу цим дослідженням, більш комплексний аналіз, який бере до уваги динаміку електорального процесу протягом усього періоду незалежності України, вказує на, щонайменше, обмежену валідність ідеї про роз'єднаність чи, тим більше, розкол українського суспільства. Просторова вісь політичної поляризації «схід-захід» в електоральному процесі України характеризувалась непостійністю, поступово зміщувалась на схід та, головне, не фіксувалась протягом багатьох парламентських і президентських виборів. Отже, це спростовує висновок про визначальність, непереборність чи, тим більше, унікальність відповідного соціокультурного поділу, та, радше, вказує на існування поряд із ним й інших, не менш політично вагомих суспільних поділів, характерних для багатьох сучасних країн.

Ключові слова: вісь «схід-захід», соціокультурні поділи, електоральна кампанія, політична поляризація, Україна.

Наукова та інтелектуальна дискусії щодо проблеми українських суспільних поділів у тій чи іншій формі тривають від моменту отримання Україною незалежності. Найрезонансніші з них стосуються питання гіпотетичної роз'єднаності України на західну і східну частини, де прихильники цієї ідеї використовують появу просторової поляризаційної лінії за результатами окремих загальнонаціональних електоральних кампаній як аргумент на підтвердження своєї позиції. Проте використання цього аргументу є доволі суперечливим, оскільки, як буде продемонстровано в цій статті, електоральна вісь «схід-захід» характеризується непостійністю, розмитістю і зникомістю («фантомністю»).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній українській політологічній та історіософській літературі тон ширшої дискусії щодо регіональних і культурно-політичних поділів українського соціуму по умовній осі «схід-захід» та їх політичного значення було задано наприкінці 1990-х – на поч. 2000-х рр., коли відомі українські інтелек-

туали сформулювали свої різні інтерпретації таких поділів [6; 14]. Проте сплеск наукових досліджень на цю тему припав на період після кінця 2004 р. – часу президентських виборів і Помаранчевої революції, а також наступної президентської кампанії 2010 р. Це підтверджує, зокрема, тематика захищених кандидатських і докторських дисертацій у галузі суспільних наук, де питання регіональних, етнополітичних і соціокультурних відмінностей та ідентичностей українського суспільства були одним із чільних предметів досліджень у 2005–2012-х рр. [7].

Хоча інтенсивність таких дискусій в українській науковій літературі останніми роками знизилась, це питання навряд чи можна вважати вичерпаним. Крім того, ідея суспільно-політичної роз'єднаності (в іншій інтерпретації – розколу) України за просторовою віссю «схід-захід» досі залишається впливовою в закордонних політологічних наукових та експертних розвідках.

Особливе місце займає тут російська фахова та експертна література з цього питання. Драматичні вибори президента України 2004 р. та події Помаранчевої революції, безперечно, мали неабиякий вплив на пошкваллення інтересу в Росії до українських соціокультурних поділів та стали безпосереднім поштовхом до появи низки переважно тенденційних, трактатів і повідомлень про гадану українську суспільну роз'єднаність [3; 9; 11; 15]. Проте справжнім бумом у цьому сенсі став період після Революції гідності та початку російсько-української війни. У публікаціях із цієї тематики міститься наперед задана оцінка, спрямована на виправдання позицій російської влади, що робить публікації псевдонауковими. Так, у цих творах «констатується» існування глибокого розколу України на східну і західну частини, що нібито став головною структурною причиною «громадянського» конфлікту на сході країни [2; 8; 10; 12; 16; 17].

Питання суспільних і регіональних поділів та їхнє значення для українського соціально-політичного життя стало предметом численних досліджень у західній (насамперед англомовній) політичній думці [1]. До цієї проблеми з певною періодичністю тут повертаються, мабуть, як до жодного іншого питання політичного процесу в Україні. Значний вплив на сприйняття дослідниками регіональної, етнокультурної, релігійної, культурно-політичної та ін. різноманітності українського соціуму справила відома робота С. Гантінгтона [28]. У цій праці автор, на підтвердження своєї ідеї цивілізаційного розколу України, зокрема, наводив результати другого туру президентських перегонів 1994 року [28, с. 166].

Треба зазначити, що протягом наступних двох із половиною десятиліть дослідження українських політичних процесів загалом та природи й ролі суспільних поділів зокрема у фаховій англомовній політологічній літературі суттєво спрогресувало [19; 20; 24; 25; 29; 30; 31; 33; 34; 38]. Незважаючи на це, ідея про роз'єднаність України на східну і західну частини як однієї з ключових суспільно-політичних характеристик суспільства досі не полишає наукове та експертне середовище. Наочним свідченням утвердження такої характеристики є спроби цілої низки дослідників проросійського та консервативного сегментів цього середовища використати тезу про «розкол» України для пояснення останніх резонансних подій у житті країни. Цю тезу активно використовують для аргументації нібито «громадянського» («внутрішнього») характеру конфлікту на Донбасі та фактичного виправдання збройної анексії АР Крим Російською Федерацією [21; 26; 27; 35; 36; 37].

Прикметною рисою багатьох досліджень з означеної проблеми – і, насамперед, тих, які стверджують про існування суспільної роз'єднаності України по осі «схід-захід», – є використання результатів виборчих кампаній. Стереотипне уявлення про природу політичної поляризації та українських соціокультурних поділів, яке зустрічається у т.ч. у фаховій літературі, часто спирається на відшукування чіткої регіональної осі «схід-за-

хід» в електоральному процесі України. У будь-якому разі, аналіз просторової репрезентації результатів виборчих кампаній став важливою частиною дискусій на тему українських суспільних поділів.

У цьому зв'язку **метою статті** є проаналізувати загальний характер та особливості електоральної поляризації по осі «схід-захід», враховуючи динаміку електорального і політичного процесу протягом усього періоду незалежності України, та з'ясувати, наскільки ці особливості можуть свідчити про існування роз'єднаності (розколу) українського суспільства на відокремлені західну і східну частини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Результати окремих загальнонаціональних виборчих перегонів й справді дають підстави говорити про існування політичної поляризації по лінії «схід-захід». Протистояння між політичними силами, яких традиційно зараховують до двох антагоністичних таборів, неодноразово проявлялось на регіональній мапі електоральних уподобань. Електоральні бази цих таборів тягнуть до західних та східних регіонів відповідно та, що важливіше, асоціюються з відповідними політичними програмами, які представляють протилежні погляди на питання геополітичної орієнтації, мови, ставлення до посткомуністичних реформ, декомунізації, трактування спірних історичних питань тощо.

Проте ширший аналіз, який бере до уваги динаміку політичного та електорального процесів протягом усього часу незалежності, радше свідчить про надмірний методологічний редуccionізм досліджень, які намагаються підтвердити ідею про наявність суспільного розколу фіксацією чіткої просторової осі «схід-захід» у виборчому процесі України. Це підважує однозначність та валідність зазначених висновків.

Проблема має виражений суб'єктивний компонент, що полягає не лише у варіативності інтерпретації окремих результатів виборів, а, можливо, найголовніше – підбору окремих електоральних кампаній для аналізу. Подібним чином, «хвилеподібний» характер інтересу до проблеми регіональних поділів пов'язаний із конкретними результатами загальнонаціональних виборчих кампаній. Як в Україні, так і за кордоном, наукові розвідки та дискусії пошквляються з виявленням електоральної поляризації по лінії «схід-захід», проте, назагал, затихають, коли така схема за результатами виборів не фіксується. Така вибірковість матеріалу, що стає предметом досліджень, не сприяє повноті та об'єктивності результатів дослідження. Натомість вона створює викривлене сприйняття реальності та підживлює стереотип про однозначність, сталість та домінантність розколу по осі «схід-захід», які нібито знаходять цілковите відображення в електоральному процесі.

Починаючи з 1991 р. серед загальнонаціональних виборчих кампаній електоральна вісь «схід-захід», яка розділяла електорат на дві частини відповідно до їхніх політичних преференцій, проявилась за підсумками президентських або парламентських виборів у 1994 (Л. Кравчук проти Л. Кучми), 2004 (В. Ющенко проти В. Януковича), 2006 і 2007 («Наша Україна» і БЮТ проти Партії регіонів) та 2010 (В. Янукович проти Ю. Тимошенко) роках. Перші президентські вибори 1991 р. були особливим випадком у цьому контексті, оскільки результат протистояння двох лідерів перегонів (Л. Кравчука і В. Чорновола) в англійській літературі влучно пояснювався висловом «далекий захід проти решти» (“far west against the rest”) [18, с. 479]. Натомість, за підсумками парламентських виборів 2014 р. переможці у відповідних регіонах (БПП та «Народний фронт», з одного боку, та «Опозиційний блок» – з іншого) цього разу сформували ситуацію «схід проти решти».

Важливо зазначити тенденцію, помітну під час аналізу динаміки результатів загальнонаціональних виборчих кампаній за переможцями у регіонах у часовому розрізі 1991–2014 рр. (на противагу аналізу окремих кампаній). Як видно з наведеної таблиці, у тих

випадках, коли за результатами загальнонаціональних виборів фіксувалась регіональна вісь «схід-захід», із плином часу відбувалось її поступове зміщення на схід. Отже, результати президентських виборів 1991 р., розглянуті під таким кутом зору, є своєрідним «дзеркальним відображенням» парламентських виборів 2014, де умовна лінія поляризації здійснила чималу «подорож» із заходу на схід.

Таблиця 1

Просторова динаміка електоральної осі «схід-захід» у загальнонаціональних виборчих кампаніях, в яких вона фіксувалась

Виборча кампанія	Переможці в регіонах («захід»)	Переможці в регіонах («схід»)
1991 Президентська	В. Чорновіл (3 обл.) (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська)	Л. Кравчук (21 обл., АРК) (АР Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська, Харківська, Херсонська, Хмельницька)
1994 Президентська (2-й тур)	Л. Кравчук (12 обл.) (<i>всі, що вище, а також:</i> Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Київська, Рівненська, Черкаська, Чернівецька, Хмельницька)	Л. Кучма (12 обл., АРК) (<i>всі, що вище, окрім тих, які додалися до «заходу»</i>)
2004 Президентська (2-й тур)	В. Ющенко (16 обл.) (<i>всі, що вище, а також:</i> Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Чернігівська)	В. Янукович (8 обл., АРК) (<i>всі, що вище, окрім тих, які додалися до «заходу»</i>)
2006 Парламентська	«Наша Україна», БЮТ, Соц. партія (16 обл.) (<i>всі, що вище</i>)	Партія регіонів (8 обл., АРК) (<i>всі, що вище</i>)
2007 Парламентська	БЮТ, «Наша Україна» (16 обл.) (<i>всі, що вище</i>)	Партія регіонів (8 обл., АРК) (<i>всі, що вище</i>)
2010 Президентська	Ю. Тимошенко (16 обл.) (<i>всі, що вище</i>)	В. Янукович (8 обл., АРК) (<i>всі, що вище</i>)
2014 Парламентська (у частині партійних списків)*	БПП, «Народ. фронт» (19 обл.) (<i>всі, що вище, а також:</i> Миколаївська, Одеська, Херсонська)	«Опозиційний блок» (5 обл.)* (<i>всі, що вище, окрім тих, які додалися до «заходу»</i>)

* Примітка. За винятком окупованих АР Крим та ОРДЛО.

Джерело: [4; 5; 13; 22; 23; 32]

Переміщення електоральної осі «схід-захід» відбувалось за рахунок, з одного боку, поступового розширення протягом двадцяти трьох років регіональної електоральної бази тих політичних сил, які асоціювались із чітким євроатлантичним зовнішньополітичним курсом, національною ідеологією і певною мірою ліберальним вектором реформ. З іншого боку, відбувалось видиме послідовне звуження регіонального поля підтримки політичних програм із пострадянським і проросійським вектором розвитку (див. табл. 1).

Така динаміка просторової лінії електорального розмежування уже сама по собі підважує тезу про розкол українського суспільства на дві відокремлені чи, тим більше,

непримиренні частини: західну й східну. Адже, попри сталість лояльності виборців регіональних полюсів – крайніх західних і крайніх східних областей – до, відповідно, проєвропейських і проросійських політичних проєктів, більшість регіональних спільнот України в різні періоди змінювали свої політичні пререференції. Мінливість і розмитість меж умовних «східної» та «західної» частин, відображених у динаміці електоральної осі, істотно послаблює валідність цієї тези. Розколота країна за визначенням передбачає чітко окреслені спільноти, що протистоять одна одній, а не окремі частини суспільства, які щоразу змінюють конфігурації.

Ще більш значущою є та обставина, що вісь «схід-захід» не проявилась або, принаймні, не домінувала у просторовій проєкції результатів протистояння ключових політичних сил під час цілого ряду загальнонаціональних виборчих кампаній. До таких належать як парламентські, так і президентські кампанії. Серед виборів до Верховної Ради політична поляризація за схемою «схід» проти «заходу» України не фіксувалася у 1994, 1998, 2002 та 2019 роках. Серед президентських виборів до таких треба зарахувати кампанії 1999, 2014 та 2019 років.

Ця важлива обставина, що вказує на особливий (насамперед, «фантомний», тобто непостійний і зникомий) характер електорально-політичної поляризації по осі «схід-захід», не отримала належної уваги дослідників. Як видається, з цим пов'язана зазначена «хвилеподібність» інтересу наукових і експертних, а також псевдонаукових й відверто пропагандистських розвідок щодо сучасних суспільних поділів в Україні. Ігнорування відсутності такого політичного протистояння під час низки важливих виборчих кампаній, за одночасного підкреслення тих випадків, коли відповідна поляризаційна вісь фіксувалася, викривлює сприйняття природи та значення цього та інших соціокультурних поділів, що існують в українському суспільстві. Саме з таким редукціоністським (а нерідко й відверто маніпулятивним) підходом пов'язане використання цих електоральних протистоянь для «констатації» існування кардинальної роз'єднаності українського суспільства.

Важливо наголосити: відсутність чіткої електоральної поляризації за просторовою лінією «схід-захід» під час багатьох принципівих і конкурентних виборчих переговорів прямо суперечить ідеї роз'єднаності (розколу) українського суспільства на «східну» та «західну» частини. Адже розмитість і зникомість осі «схід-захід» на електоральному та політичному полі України погано кореспондують із неодмінними атрибутами гіпотетичного розколу на рівні суспільства: чіткою окресленістю, тривкістю та категоричністю політичних наслідків відповідної лінії розмежування.

Все ж попередній досвід присутності просторової осі «схід-захід» в окремих політичних, зокрема електоральних, протистояннях не дає змоги цілковито відкидати її. Можна з великою імовірністю припустити, що ця вісь у тій чи іншій формі проявлятиметься в електоральному процесі в майбутньому. Крім того, повторюваність політичної поляризації за цим напрямом навіть в обмеженому масштабі, але протягом достатньо довгого часу, все ж свідчить про інституалізованість відповідного поділу в українському суспільстві. Актуалізація ж цього поділу у виборчому процесі відбувається відповідно до політичного контексту, що, зокрема, залежить від інтенсивності політизації пов'язаних із цим поділом питань відповідними політичними акторами.

Однак продемонстровані вище непостійність, розмитість та «фантомність» електоральної осі «схід-захід» вказують на існування в українському суспільстві також інших вагомих соціокультурних поділів. Вони впливають на формування політичного та електорального процесів в Україні, можливо, не меншою мірою, аніж поділ по умовній лінії «схід-захід», а проте не викликають достатнього дослідницького інтересу. Значно менша

зацікавленість дослідників і аналітиків такими поділами, однак, не означає їх відсутність або навіть меншу політичну вагу.

Кожен із таких поділів здатний генерувати (і, безперечно, генерує) інші лінії політичної поляризації та, відповідно, отримує відображення під час електоральних кампаній та їх результатів, які неможливо звести до однієї стереотипної схеми. Зрештою, наявність дуальних суспільних поділів і відповідних політичних протистоянь за українським зразком властива багатьом сучасним суспільствам, у тому числі іншим європейським національним спільнотам [39]. З огляду на цю та інші обставини, наведені вище, не доводиться стверджувати про якусь фундаментальну роз'єднаність або ж будь-які інші виняткові характеристики українського суспільства у цій царині.

Висновки. Як засвідчив аналіз у цій статті, наукові та експертні дослідження та дискусії з питання гіпотетичної роз'єднаності України, надто серед прихильників цієї тези, мають великою мірою «хвилеподібний» характер. Пікові періоди зацікавленості проблемою корелюють із відлунням певних політичних подій в Україні, зокрема, окремих поляризуючих загальнонаціональних електоральних кампаній. На противагу цим дослідженням, більш комплексний аналіз, який бере до уваги динаміку електорального процесу протягом усього періоду незалежності України, вказує на, щонайменше, обмежену валідність ідеї про роз'єднаність українського суспільства на умовні «східну» і «західну» частини. Просторова вісь політичної поляризації «схід-захід» в електоральному процесі характеризується розмитістю, непостійністю та «фантомністю», що не уможливило висновок про визначальність, непереборність чи унікальність відповідного суспільного поділу.

Зазначені результати проведеного аналізу вказують на необхідність подальших ґрунтовних досліджень у цьому напрямі. Однією з таких перспективних розвідок постає комплексне та об'єктивне дослідження інших соціокультурних поділів у суспільстві та визначення їх впливу на політичний процес в Україні.

Список використаної літератури

1. Андрощук О. One Ukraine or many? Регіоналізм в Україні в інтерпретаціях зарубіжних дослідників. *Історіографічні дослідження в Україні* : Збірник наук. праць. 2017. Вип. 27. С. 384–439.
2. Афанасьев О.Е. Проблема выбора федеративной модели устройства как возможность сохранения государственности Украины. *Псковский регионологический журнал*. 2014. Вып. 20. С. 3–20. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-vybora-federativnoy-modeli-ustroystva-kak-vozmozhnost-sohraneniya-gosudarstvennosti-ukrainy>
3. Бориско О.А. Региональная фрагментация политической культуры населения Украины : фтореф. дис. ... к. полит. н. Краснодар, 2006. URL: https://new-disser.ru/_avtoreferats/01003308960.pdf
4. *Вибори в Україні 1994 року* / За ред. А. Любича. Київ : Міжнародна фундація виборчих систем, 1994. 199 с.
5. *Вибори Президента України 17 січня 2010 року* / Центральна виборча комісія. URL: http://www.cvk.gov.ua/vp_2010/
6. Грицак Я. Двадцять дві України. *Критика*. 2002. № 4. С. 3–6.
7. Електронний каталог авторефератів дисертацій НБУ ім. Вернадського. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=ARD_EX&P21DBN=ARD&S21FMT=&S21ALL=&Z21ID=
8. Жильцов С.С. Политический процесс на Украине: современный этап. *Россия и новые государства Евразии*. 2020. № 2. С. 9–20. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43154522>

9. Лизунков А.В. Электорат Украины: пространственная структура и тенденции развития. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Науки о Земле*. 2005. Вып. 2. С. 125–133. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/elektorat-ukrainy-prostranstvennaya-struktura-i-tendentsii-razvitiya-1>
10. Лузан А.А. События на Востоке Украины: Внутриполитические и геополитические аспекты / А.А. Лузан, С.А. Лузан. *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2014. № 1. С. 23–27. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=22981322>
11. На фоне оранжевой революции: Украина между Востоком и Западом: Вчера, сегодня, завтра / Сборник статей и документов под ред. К.Ф. Затулина. Москва : Институт стран СНГ, 2005. 248 с.
12. Перепелкин Л.С. О современном положении на Украине: взгляд из прошлого. *Личность. Культура. Общество*. 2014. № 3-4. С. 127–133. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=22583854>
13. Позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 р. / Центральна виборча комісія. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp315?PT001F01=910>
14. Рябчук М. Дві України. *Критика*. 2001. № 10. С. 12–21.
15. Труевцев К.М. Украина: метастазы распада. *Полития: Анализ. Хроника. Прогноз*. 2006. № 2. С. 117–128. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=14775347>
16. Чернега В.Н. Конфликт на Украине: причины, перспективы урегулирования. *Актуальные проблемы Европы*. 2020. № 2. С. 42–65. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konflikt-na-ukraine-prichiny-perspektivy-uregulirovaniya>
17. Цыганок А.Д. Причины, особенности, цели гражданской войны на Украине. *Постсоветский материк*. 2015. № 2. С. 5–15. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prichiny-osobennosti-tseli-grazhdanskoj-voyny-na-ukraine>
18. Barrington L.W. Examining rival theories of demographic influences on political support: The power of regional, ethnic, and linguistic divisions in Ukraine. *European Journal of Political Research*. 2002. No. 41. P. 455–491.
19. Birch S. Elections and Democratization in Ukraine. Basingstoke: Macmillan, 2000. 212 p.
20. Birch S. The Presidential Election in Ukraine, October 1999. *Electoral Studies*. 2002. No. 21. P. 339–345.
21. Charap S. Everyone Loses: The Ukraine Crisis and the Ruinous Contest for Post-Soviet Eurasia / S. Charap, J.C. Timothy. London: International Institute for Strategic Studies, 2017. 212 p. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=MjZyDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT7&dq=Charap+S.+2017+Everyone+Loses:+The+Ukraine+Crisis+and+the+Ruinous+Contest&ots=NI9x6R6WqA&sig=C4IIwprPLc36mam2xcjdSEN1akk&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
22. Clem R.S. Orange, Blue and White, and Blonde: The Electoral Geography of Ukraine's 2006 and 2007 Rada Elections / R.S. Clem, P.R. Craumer. *Eurasian Geography and Economics*. 2008. No. 2. P. 127–151.
23. Clem R.S. Shades of Orange: The Electoral Geography of Ukraine's 2004 Presidential Elections / R.S. Clem, P.R. Craumer. *Eurasian Geography and Economics*. 2005. No. 5. P. 364–385.
24. D'Anieri P. Gerrymandering Ukraine? Electoral Consequences of Occupation. *East European Politics and Societies*. 2019. No. 1. P. 89–108.
25. D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics and Institutional Design. Armonk, NY: ME Sharpe, 2007. 297 p.
26. Driscoll J. Ukraine's Civil War: Would Accepting This Terminology Help Resolve the Conflict? *PONARS Eurasia Policy*. 2019. Memo 572. URL: <http://www.ponarseurasia.org/memo/ukraines-civil-war-would-accepting-terminology-help-resolve-conflict>

27. Hahn G.M. Ukraine over the Edge. Russia, the West and the “New Cold War”. Jefferson, NC: McFarland, 2018. 359 p.
28. Huntington S.P. The clash of civilizations and the remaking of world order. London : Simon & Schuster, 1997. 367 p.
29. Kulyk V. Identity in Transformation: Russian-speakers in Post-Soviet Ukraine. *Europe-Asia Studies*. 2019. No. 1. P. 156–178.
30. Kuzio T. Euromaidan Revolution, Crimea and Russia-Ukraine War: Why It Is Time for a Review of Ukrainian-Russian Studies. *Eurasian Geography and Economics*. 2018. No. 3-4. P. 529–553.
31. Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? *Politics*. 2001. No. 3. P. 168–177.
32. Kuzio T. Ukraine: Perestroika to Independence / T. Kuzio, A. Wilson. London: Macmillan, 1994. 260 p.
33. Myshlovska O. Regionalism in Ukraine: Historic Evolution, Regional Claim-Making, and Centre-Periphery Conflict Resolution. *Decentralization, Regional Diversity, and Conflict: The Case of Ukraine* / Ed. by H. Shelest, M. Rabinovych. Cham: Palgrave Macmillan, 2020. P. 17–47. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-41765-9_2
34. Onuch O. Capturing Ethnicity: The Case of Ukraine / O. Onuch, H.E. Hale. *Post-Soviet Affairs*. 2018. No. 2-3. P. 84–106. URL: https://www.researchgate.net/publication/324481320_Capturing_ethnicity_the_case_of_Ukraine
35. Plekhanov S. Assisted suicide: Internal and external causes of the Ukrainian crisis. *The Return of the Cold War: Ukraine, the West and Russia* / Ed. by J. L. Black and M. Johns. London: Routledge, 2016. P. 3–25. URL: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/assisted-suicide-sergei-plekhanov/e/10.4324/9781315684567-1>
36. Pleshakov C. The Crimean Nexus: Putin’s War and the Clash of Civilizations. New Haven: Yale University Press, 2017. 186 p. URL: <https://www.twirpx.com/file/2160438/>
37. Sakwa R. 2015. Frontline Ukraine. Crisis in the Borderlands. London: I.B.Tauris, 2015. 297 p.
38. Sasse G. Ukraine: The Role of Regionalism. *Journal of Democracy*. 2010. No. 3. P. 99–106. URL: https://www.researchgate.net/profile/Gwendolyn_Sasse/publication/311283138_UkraineRole_of_RegionalismJoD/links/584097aa08ae2d21755f3a00/UkraineRole-of-RegionalismJoD.pdf
39. Shevel O. The Politics of Memory in a Divided Society: A Comparison of Post-Franco Spain and Post-Soviet Ukraine. *Slavic Review*. 2011. No. 1. P. 137–164. URL: https://www.researchgate.net/publication/259748031_The_Politics_of_Memory_in_a_Divided_Society_A_Comparison_of_Post-Franco_Spain_and_Post-Soviet_Ukraine

THE “EAST-WEST” ELECTORAL AXIS AND AN IDEA OF UKRAINIAN SOCIETAL DIVIDE

Petro Kuzyk

Ivan Franko National University of Lviv,

Department of International Relations and Diplomatic Service,

Department of Political Science

Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The present article explores the problem of interpretation of the dual electoral polarisation along the ‘east-west’ line during the national electoral campaigns in Ukraine. In particular, the study of the problem is conducted versus the attempts of some experts and analysts to explain the appearance of such pattern by a hypothetical disunion of the Ukrainian society. The advocates of the idea of Ukraine divided between provisional ‘eastern’ and ‘western’ parts often indorse the spatial east-west polarisation line appearing in the results of several national electoral campaigns as an argument in favour of their position. Nevertheless, the analysis in this article demonstrates that evoking of such an argument is futile due to the east-west electoral axis’s volatility, vagueness and phantom-like quality. The current research has attested that the academic and expert studies and discussions on the question of Ukraine’s disunity particularly among the supporters of this idea has been tidal in character. The ultimate periods of attention towards the problem correlated with the repercussions of certain political events in contemporary Ukrainian history and several polarising national elections in the first place. In contrast to these studies a more comprehensive analysis that accounts for a dynamics of the electoral process throughout the entire period of Ukraine’s independence points to an at best limited validity of the allegation about the disunity or split in the Ukrainian society. The spatial line of the east-west political polarisation in the electoral process of Ukraine has been characterised by instability, has gradually shifted eastwards and, most importantly, has been not recorded during many parliamentary and presidential elections. Therefore, this refutes the conclusion about Ukraine’s east-west societal cleavage as a decisive, insurmountable or unique case, but instead points to the existence of other politically important societal cleavages typical for today’s modern societies.

Key words: ‘East-West’ axis, social and cultural cleavages, electoral campaign, political polarization, Ukraine.

УДК 353:330.1

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.22>

ПУБЛІЧНО-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО ЯК ФОРМА ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

Лілія Макаренко

*Національна академія державного управління при Президентові України,
кафедра парламентаризму та політичного менеджменту
вул. Антона Цедіка, 20, 03057, м. Київ, Україна*

Тетяна Сивак

*Національна академія державного управління при Президентові України,
кафедра парламентаризму та політичного менеджменту
вул. Антона Цедіка, 20, 03057, м. Київ, Україна*

Наталія Чухрай

*Національна академія державного управління при Президентові України,
кафедра парламентаризму та політичного менеджменту
вул. Антона Цедіка, 20, 03057, м. Київ, Україна*

У статті проаналізовано й обґрунтовано таку форму політичної участі, як публічно-приватне партнерство, яке розглядається як механізм участі політично й економічно активних громадян у прийнятті та реалізації політичних і державно-управлінських рішень у міжвиборчий період. Налагодження партнерських відносин має стати одним із найважливіших принципів діяльності державних та громадських інституцій на шляху консолідації, досягнення спільних цілей, чинником важливих змін у громадах і суспільстві загалом.

Публічно-приватне партнерство, на думку авторів, набуває форм політико-правового й інституційного забезпечення політичної участі громадян у міжвиборчий період і характеризуються системністю, тривалістю та взаємовигідністю для усіх партнерів, а також створенням певного суспільного блага, що сприяє підвищенню довіри суспільства до політичних і державних інститутів.

Автори розглядають територіальну одиницю, в межах якої реалізується проєкт публічно-приватного партнерства, як складну соціальну, політичну і економічну систему в складі загальнодержавної, яка наділена власними функціями та структурою і проявляється у формах правового регулювання таких відносин.

Основними завданнями, на вирішення яких спрямоване публічно-приватне партнерство, є досягнення спільних публічних цілей та вирішення актуальних соціально-економічних проблем через упровадження механізму співучасті. Важливу роль у цьому відіграє формування в приватного партнера відчуття причетності до вироблення, прийняття та реалізації політики та публічно-управлінських рішень.

В основі реалізації публічно-приватного партнерства є політичні переваги, фінансові вигоди для органів публічної влади та соціально-економічні вигоди для суспільства, а також можливість посилення зв'язку між політикою, сферою публічного управління, бізнес-структурами та соціумом.

У статті наведено переваги, умови, сфери застосування публічно-приватного партнерства та визначено основні принципи його здійснення. Обґрунтовано, що ініціаторами публічно-приватного партнерства можуть бути не тільки державні партнери (органи влади, державні та комунальні підприємства, установи й організації), а й громадські організації, благодійні фонди, бізнес-структури та наукові установи, що є вагомим активізатором політичної участі та механізмом формування громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: політична участь, публічно-приватне партнерство, публічна політика, взаємодія держави і суспільства, партнерські відносини.

Дії, що вживаються соціальною спільнотою або окремими громадянами чи групами осіб і мають на меті вплив на політику держави, публічно-управлінський процес або на вибір політичних лідерів будь-якого рівня політичної влади, місцевому, регіональному чи загальнодержавному, визначаються як політична участь. Формування сучасної демократичної моделі політичного управління є результатом ефективної взаємодії політично-активних громадян та влади на всіх рівнях суспільного життя. Однак майже всі форми політичної участі зосереджуються здебільшого на участі громадян у виборах, референдумах, діяльності політичних партій та громадських організацій, прийнятті рішень місцевими органами влади, а також протестних заходах, що зосереджені здебільшого на виборчому або передвиборчому періоді. Тому варто зосередити увагу на механізмі участі громадян у прийнятті рішень органами публічної влади в міжвиборчий період та вдосконаленні їхньої ефективності [4, с. 12].

Як зазначає Н. Ротар, специфіка сучасного політичного процесу в Україні, одним із проявів якого є характер взаємодії між владою і громадянами, актуалізує проблему політико-правового й інституційного забезпечення політичної участі громадян у міжвиборчий період [13, с. 5]. Основними обмеженнями на шляху ефективної взаємодії влади та громадян, участі громадян у прийнятті владних рішень є незначний рівень поінформованості суспільства, невизначеність механізмів фінансового та матеріального забезпечення громадських ініціатив, пасивність громадян, відсутність стимулів у представників влади до взаємодії з громадськістю.

Проблема взаємодії громадянського суспільства і держави – одна з основних у сучасних політичних та управлінських процесах. Конкретно-історичні моделі взаємовідносин громадянського суспільства та держави мають свої соціокультурні та національні особливості, що проявляються та актуалізуються в різних країнах у різний спосіб. Перш за все, це пов'язано з тим, що громадянське суспільство навіть у розвинених демократіях не видається статичним, раз і назавжди досягнутим станом, це – процес, що потребує суспільно-громадянських зусиль для його підтримки та відтворення в нових актуальних формах. Інститути громадянського суспільства покликані ефективніше коригувати державну політику, однак активна діяльність неурядових груп інтересів має спричинити не послаблення, а фактичне посилення можливостей держави.

Взаємовідносини громадянського суспільства та правової держави мають базуватися на певних засадах, головними з яких є такі: законодавчо закріплений захист прав і свобод людини як пріоритет державної політики в усіх сферах суспільного життя; відпрацьована регламентація повноважень держави на підставі поділу влад на системи всебічного конституційно-правового контролю за їхніми діями від інститутів громадянського суспільства; наявність механізму демонополізації влади, що унеможливорює її зосередження в руках однієї особи, державної або суспільно-політичної інституції чи окремої групи людей; дотримання чітких демократичних вимог під час розробки, прийняття та застосування законів із взаємним правовим закріпленням у законах принципів та механізмів демократії, притаманних громадянському суспільству.

Сучасні тенденції розвитку суспільства вимагають налагодження таких комунікацій між різними суб'єктами політичного процесу, в яких на зміну конкуренції та суперництва прийшли б конструктивний діалог і порозуміння. Налагодження партнерських відносин має стати одним із найважливіших принципів діяльності державних та громадських інституцій на шляху консолідації, досягнення спільних цілей, чинником важливих змін у громадах і суспільстві загалом.

Нині, на жаль, поняття «партнерство» щодо політичних відносин використовується нечасто, що пояснює і відсутність його теоретичного аналізу в межах політичної науки. Термін «партнерство» використовується здебільшого щодо характеристики трудових або

господарських відносин. «Партнерство – це така організація господарської діяльності, коли двоє або більше осіб об'єднують своє майно, стають співвласниками створеного підприємства, спільно управляють виробництвом і власністю, розподіляють прибуток та несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями» [1].

Певну увагу фахівці приділяли питанню розвитку соціального партнерства як фактору розбудови соціальної держави. Однією із перших в Україні соціальне партнерство як фактор політичної та соціальної стабільності дослідила Т. Ляшенко [10]. А. Лобанова порушує проблему необхідності обґрунтування розвитку соціально-політичного партнерства в контексті реалій українського суспільства [9]. Практики глобального функціонування партнерських взаємодій (соціальних, політичних, військових і т. ін.), відображені в концепті «партнерство», детально розглянуті в статті В. Кузнецова «Культура партнерства як культура життя» [7]. Процес формування передумов публічно-суспільного партнерства у вирішенні повсякденних завдань, які поки що погано усвідомлюються державою, але вже добре зрозумілі суспільству, досліджує І. Євдокимов [5].

У контексті взаємовідносин і партнерства держави та громадянського суспільства актуальним є питання заінтересованості влади в послугах громадянського суспільства. Саме тому доречно звернутись до такої форми взаємодії, як публічно-приватне партнерство (ППП), або державно-приватне партнерство, як визначено в Законі України «Про державно-приватне партнерство» [11]. Публічно-приватне партнерство (Public-Private Partnerships) – це суспільний інститут, що включає в себе сукупність формальних і неформальних правил, у рамках яких із метою задоволення соціально-економічних потреб суспільства здійснюється спільна діяльність органів публічної влади, бізнес-структур та інститутів громадянського суспільства на основі набору альтернатив взаємодії. Важливою характеристикою публічно-приватного партнерства є системність дій. Тобто будь-яку територіальну одиницю, в межах якої реалізується відповідний проект публічно-приватного партнерства, необхідно розглядати як складну соціальну, економічну і політичну систему в складі загальнодержавної, яка наділена власними функціями та структурою.

Важливість публічно-приватного партнерства для сучасного суспільства і держави проявляється у формах правового регулювання таких відносин у більшості країн світу, зокрема Великобританії, де воно набуло популярності протягом останніх 15 років [1, с. 16]. Пояснення активізації такої форми спільної діяльності державного, комерційного та громадського партнера спостерігається в потужному потенціалі бізнесу, а також безпосередньому зв'язку з інститутами громадянського суспільства. Зміст партнерства полягає в наявності діалогу та спільних ініціатив, які реалізуються на основі співробітництва, обміну ресурсами, розподілу ризиків та відповідальності. Також воно характеризується як довгострокове, урегульоване договором, співробітництво між державою і приватним сектором із метою виконання суспільних завдань, яке охоплює весь життєвий цикл відповідного соціального чи інфраструктурного проекту.

Як свідчить міжнародний досвід, в основі реалізації проектів публічно-приватного партнерства лежить досягнення таких цілей:

- суттєве вдосконалення інфраструктурного потенціалу (має важливе значення для транзитних країн);
- підвищення рівня якості та урізноманітнення публічних і соціальних послуг (будівництво й утримання об'єктів соціальної інфраструктури, будівництво приміщень судів, інших органів влади);
- зниження навантаження на бюджети всіх рівнів (зокрема місцевих): проекти публічно-приватного партнерства передбачають насамперед залучення приватного капіта-

лу з частковим фінансуванням із державного або місцевого бюджету, що є швидше фінансовою гарантією такого партнерства;

– зменшення відповідальності і потенційних ризиків публічного партнера у сфері надання послуг, які є об'єктом публічно-приватного партнерства: частина ризиків переходить приватному партнеру, однак держава / територіальна громада залишається відповідальною за надання послуг загалом;

– стимулювання взаємодії та налагодження діалогу між владою, бізнесом і громадянським суспільством;

– використання професіоналізму, досвіду, знань та можливостей приватного сектора, зі збереженням при цьому державного контролю над активами;

– детінізація фінансових ресурсів (політико-економічний чинник);

– залучення нових ресурсів (матеріальних і нематеріальних) для реалізації публічної політики на усіх рівнях [2, с. 25].

Загалом можемо узагальнити, що в основі реалізації публічно-приватного партнерства, зокрема спільних інвестиційних, інфраструктурних та соціальних проєктів, є політичні переваги, фінансові вигоди для органів публічної влади та соціально-економічні вигоди для суспільства, оскільки таке партнерство демонструє чіткий зв'язок між політикою, сферою публічного управління, бізнес-структурами та соціумом.

Варто зазначити, що публічно-приватне партнерство ще на початку 1990-х років для більшості європейських країн, як і для України з 2010-х років стало альтернативою механізму приватизації для підвищення ефективності використання чи розвитку інфраструктури. Насамперед йдеться про соціальну інфраструктуру, стратегічні та комунальні об'єкти, які не можуть бути передані у приватну власність. Інтерес до механізму партнерства пояснюється отриманням змоги використовувати ресурсний капітал та досвід управління приватного партнера в тих сферах, які традиційно є державними монополіями, що дає змогу підвищити якість надання публічних послуг населенню та залучати політично-активних громадян до прийняття політико-управлінських рішень. Система взаємодій та співробітництва між бізнес-структурами та органами публічної влади, державними та комунальними організаціями і підприємствами з питань задоволення потреб суспільства, якою є публічно-приватне партнерство, створюється на взаємовигідній та довгостроковій основі шляхом об'єднання ресурсів та чіткого розподілу повноважень, вигід, відповідальності та політичних, фінансових і соціальних ризиків.

Основними завданнями, на вирішення яких спрямоване публічно-приватне партнерство, є досягнення спільних публічних цілей та вирішення актуальних соціально-економічних проблем через запровадження механізму співучасті. Важливу роль у цьому відіграє формування у приватного партнера відчуття причетності до вироблення, прийняття та реалізації політики та публічно-управлінських рішень, а також змога прямо і опосередковано впливати на політичних акторів та суб'єктів публічної влади. Активними учасниками партнерських відносин у рамках публічно-приватного партнерства можуть бути не тільки представники бізнесу та державні і муніципальні органи, організації й установи, а й потужні громадські організації і благодійні фонди, що надає таким відносинам форм публічно-приватного партнерства, що своєю чергою має виняткове значення під час формування публічної політики.

Характеризуючи публічно-приватне партнерство як форму політичної участі, хоч і опосередковану, варто зосередитися на таких основних причинах участі громадян у політичному житті, як задоволення власних інтересів, реалізації своїх позицій, ідеалів, цінностей, можливості контролю над поточним перебігом подій, задоволення потреб у спілкуванні, компенсація особистих невдач та недоліків [8, с. 68].

Можемо визначити публічно-приватне партнерство як форму активізації політичної участі, яка передусім залежить від рівня поінформованості населення та об'єктивного, достовірного висвітлення ситуації, що сприятиме покращенню політичної грамотності та формуванню громадянського суспільства.

Основними ініціаторами та державними партнерами публічно-приватного партнерства є:

- орган влади або кілька органів державної влади;
- органи місцевого самоврядування;
- Національна академія наук України;
- галузеві академії наук;
- державне, комунальне підприємство, установа, організація;
- господарське підприємство, 100% акцій (часток) якого належить державі або територіальній громаді [11].

Саме державні партнери окреслюють (пропонують / ініціюють) об'єкти чи сфери для залучення приватного партнера та оголошують конкурс для його визначення, адже вагомим активатором політичної участі громадян є соціально-економічні чинники, відповідно, покращення соціально-економічного рівня життя суспільства спонукає людей до такої взаємодії та участі.

Публічно-приватне партнерство – це, перш за все, система відносин між органом влади та приватною організацією, в якій саме приватна організація відіграє більшу роль у плануванні, фінансуванні та реалізації [6, с. 49]. Причому ці відносини є довготривалими, відповідно до зазначеного Закону, тривалість відносин варіюється від 5 до 50 років.

Також Законом визначені основні принципи здійснення публічно-приватного партнерства:

- рівність перед законом усіх партнерів;
- заборона будь-якої дискримінації прав партнерів;
- узгодження інтересів усіх партнерів із метою отримання взаємної вигоди;
- забезпечення вищої ефективності діяльності;
- визнання усіма партнерами прав і обов'язків, передбачених законодавством та визначених умовами договору;
- незмінність протягом усього строку дії договору, укладеного в рамках публічно-приватного партнерства, цільового призначення та форми власності об'єктів – предметів угоди;
- справедливий розподіл між усіма партнерами ризиків;
- визначення приватного партнера на конкурсних засадах.

Варто наголосити, що стратегічні цілі, які переслідують партнери, поєднуючи ресурси публічного, приватного та громадського секторів, спрямовані на отримання не тільки обопільної вигоди, а й створення певного соціального блага. Відповідно, основними напрямками розвитку публічно-приватного партнерства в Україні можуть бути концесійні угоди [12], інвестування в розвиток економіки, реалізація масштабних соціальних проєктів у житлово-комунальній, транспортній, інфраструктурній сферах, сферах освіти, науки, охорони здоров'я, угоди у сфері реалізації національних проєктів тощо.

Загальне розширення контрактних відносин органів державної влади та державних наукових установ із підприємствами приватного сектора, некомерційними та громадськими організаціями в тих сферах, що були прерогативою державного сектора економіки, є суттєвим інструментом впливу громадянського суспільства на державу та ефективну реалізацію публічних інтересів. Варто зазначити, що ініціатором публічно-приватного партнерства можуть бути не тільки органи публічного управління чи державні наукові

установи, а й представники громадськості, однак в умовах недостатнього розвитку інститутів громадянського суспільства та чіткого розподілу функцій економічних і політичних інститутів таку ініціативу використовують тільки державні та муніципальні органи, тобто державний партнер. Тому для ефективного функціонування публічно-приватного партнерства в Україні має бути належний рівень довіри до діяльності органів публічної влади, поінформованість суспільства про об'єкти чи сфери, що потребують залучення приватного партнера, прозорі умови організації та проведення конкурсів з їх відбору та дотримання умов укладених договорів.

Таким чином, можемо констатувати, що співпраця органів державної влади й місцевого самоврядування з бізнес-структурами, науковими установами і громадськими організаціями є ознакою демократичного суспільства, в якому його потреби лежать в основі публічної політики. Своєю чергою так званий «третій сектор» сприяє підконтрольності держави та її інституцій суспільству, налагодженню взаємозв'язку громади й органів влади на засадах відкритості, публічності і партнерства. Така взаємодія легітимізує ухвалені рішення та вирішує гостру в Україні проблему довіри до політичних та державних інститутів. Відповідно, публічно-приватне партнерство можна розглядати як одну з основних ознак демократії, як засіб політичної та соціальної відповідальності, вирішення політичних, соціальних конфліктів і боротьби з бюрократією, а також як унормовану форму участі інститутів громадянського суспільства у виробленні та реалізації публічної політики.

Список використаної літератури

1. Вінник О. Публічно-приватне партнерство і громадянське суспільство: правові аспекти взаємодії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2013. № 3 (97). С. 16–22.
2. Державно-приватне партнерство як механізм реалізації нової регіональної політики: можливості застосування та практичні аспекти підготовки і впровадження інвестиційних проектів : звіт програми U-LEAD. 30.10.2017 р. URL: http://rdpa.regionet.org.ua/images/129/PPP_report_U-LEAD_30_10_2017.pdf
3. Домбровська А. Правові форми партнерських відносин в Україні. *Економічні проблеми та перспективи розвитку житлово-комунального господарства на сучасному етапі*. 26–28 травня 2015. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/40322/1/198-199.pdf>
4. Драшкович А.І. Політична участь громадян у процесі прийняття владних рішень в умовах перехідного суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / ДЗ «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського». Одеса, 2013. 17 с.
5. Евдокимов И.В. Государственно-общественное партнёрство в решении проблем рецидивной преступности. *Безопасность Евразии*. 2010. № 2. С. 531–546.
6. Квітка С.А. Публічно-приватне партнерство як дієвий механізм взаємодії влади та бізнесу. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 7-8 (21-22). С. 47–56.
7. Кузнецов В. М. Культура партнерства как культура жизни. *Безопасность Евразии*. 2010. № 2. С. 7–52.
8. Кулеба О. Політична участь: суть, різновиди та особливості. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2010. Вип. 22. С. 65–69.
9. Лобанова А.С. Соціально-політичне партнерство у контексті українських реалій: постановка проблеми. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : збірник наук. пр. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна. 2010. Вип. 16. 716 с.
10. Ляшенко Т.М. Соціальне партнерство як фактор політичної та соціальної стабільності в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути і процеси». Київ, 1998. 18 с.

11. Про державно-приватне партнерство : Закон України від 1 лип. 2010 року № 2404-VI; зі змінами від 03.10.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17>
12. Про концесію : Закон України від 3 жовт. 2019 року № 155-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/155-20>
13. Ротар Н.Ю. Участь громадян України у циклічних політичних процесах трансформаційного періоду : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02. Чернівці, 2007. 517 с.

BLIC-PRIVATE PARTNERSHIP AS A FORM OF POLITICAL PARTICIPATION

Lilia Makarenko

*National Academy for Public Administration under the President of Ukraine,
Department of Parliamentarism and Political Management
Anton Tsedik str., 20, 03057, Kyiv, Ukraine*

Tetyana Sivak

*National Academy for Public Administration under the President of Ukraine,
Department of Parliamentarism and Political Management
Anton Tsedik str., 20, 03057, Kyiv, Ukraine*

Nataliia Chukhrai

*National Academy for Public Administration under the President of Ukraine,
Department of Parliamentarism and Political Management
Anton Tsedik str., 20, 03057, Kyiv, Ukraine*

The article analyzes and substantiates such a form of political participation as public-private partnership, which is considered as a mechanism of participation of politically and economically active citizens in the adoption and implementation of political and public administration decisions in the inter-election period. Partnership building should become one of the most important principles of state and public institutions on the way to consolidation, achieving common goals, a factor of important changes in communities and society as a whole.

Public-private partnership, according to the authors, takes the form of political, legal and institutional citizens' support for political participation in the inter-election period and is characterized by systemic, long-term and mutually beneficial for all partners, as well as creating a public benefit that enhances public confidence in political and state institutions.

The authors consider the territorial unit within which the project of public-private partnership is implemented as a complex social, political and economic system within the national, which is endowed with its own functions and structure and manifests itself in the forms of legal regulation of such relations.

The main tasks to be solved by public-private partnership are the achievement of common public goals and the solution of current socio-economic problems through the introduction of implication mechanism. An important role has the formation of a private partner's sense of involvement in the development, adoption and implementation of policies and public administration decisions.

The realization of public-private partnerships is implemented by political and financial benefits for public authorities and socio-economic benefits for society, as well as the possibility of strengthening the link between politics, public administration, business structures and society.

The article presents the advantages, conditions, areas of application of public-private partnership and defines the basic principles of its implementation. It is substantiated that the initiators of public-private partnership can be not only state partners (authorities, state and communal enterprises, institutions and organizations), but also public organizations, charitable foundations, business structures and scientific institutions, which are important actors of political participation and mechanism for the formation of civil society in Ukraine.

Key words: public-private partnership, political participation.

УДК 321.18: 32.019.51:295.1

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.23>

ВЗАЄМОДІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТЕОРІЙ І ПРАКТИК ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В ТЮРКСЬКО-КИТАЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ (581–587 РР.)

Віктор Мельник

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра політології
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

Історія політичних вчень пізньої античності та раннього середньовіччя повна білих плям, які ще чекають на своїх дослідників. Особливо складною для вивчення та характеристики залишається проблема осмислення феномена «політичного» кочівницькими спільнотами Центральної Азії. Затиснуті між Візантією (захід), Персією (південь) та Китаєм (схід), тюркські племена запозичували ззовні різноманітні соціально-політичні теорії. Суттєво вплинули на формування Тюркського каганату (552–603 рр. н. е.) теоретичні настанови китайських та елліністичних (зокрема, візантійських) мислителів. Однак цей вплив відбувався доволі своєрідно. Оскільки тюрки не мали власної писемної літератури, передача будь-яких знань, зокрема й політичних, здійснювалась в усній формі. Це примушує нас вдаватись до методики реконструкції і більше уваги приділяти фону взаємодії теорій та ідей – безпосередній політичній історії. Отже, ідеологеми та політичні філософеми доводиться демонструвати поряд із чистою фактологією. Наведемо лише кілька ключових фактів того часу. В 581–585 рр. каганом Тюркського каганату був Бага-Ишбар, тоді як на чолі Китаю знаходився Вень-Ді – засновник династії Суй. Цей період став вирішальним для долі Тюркського каганату. У 581–584 рр. Вень-Ді розв'язав війну проти тюрків, анулювавши всі попередні мирні домовленості. Війна відбувалась із великими втратами для китайців. Лише організація повстання в тюркських кочовищах допомогла Вень-Ді перемогти. В 584 р., нав'язавши тюркам громадянську війну, імператор Вень-Ді уклав із Бага-Ишбаром нову мирну угоду. За її нормами всі кочовища східнотюркської орди переходили під сюзеренітет китайської династії Суй. Це рішення привело до розпаду Тюркського каганату на східну орду та західну орду. У 586 р. Бага-Ишбар наново підтвердив китайцям свою васальну присягу, а в 587 р., за китайської підтримки, ліквідував рух опору на теренах сучасного Узбекистану (в Бухарі). Дотичними до цих процесів виявились візантійський імператор Маврикій (582–602), бухарський вождь Апа-хан, західнотюркський лідер Кара-Чурин-Тюрк, а також багато інших персоналій. У викладеному політико-історичному контексті нас цікавлять передусім реконструкція практики нав'язування сюзеренітету, політична технологія організації повстання в тилу ворога, а також політичне використання буддистської і несторіанської теорій. Певний політологічний інтерес мають також концепт «гідрологічної політики» Вень-Ді та розробка ідеї «степового візантійства», вперше обґрунтованої Львом Гумільовим.

Ключові слова: династія Суй, Тюркський Ель (каганат), політичні теорії пізньої античності, політична думка кочівників, східна і західна орда, мирний договір 584 року, степове візантійство, гідрологічна політика Вень-Ді, повстання Апа-хана (Тореме́на), буддистська політика Татпар-кагана, концепція сюзеренітету в династії Суй.

Вступ. Наша стаття присвячена проблематиці взаємодії політичних теорій і практик Тюркського каганату та Суйського Китаю в період 581–587 рр. Для історії зарубіжних політичних вчень це питання залишається надзвичайно важливим, оскільки йдеться про період централізації Китаю, про спроби формування уніфікованої Тюркської держави (каганату), про намагання Східної Римської імперії (Візантії) поширити християнство та власні полі-

тико-правові практики на терени Центральної Азії [1, pp. 386–399]. Лев Гумільов навіть називав християнське проникнення в межі тюркського і китайського впливів «степовим візантійством» [2, с. 46–57]. При цьому варто пам'ятати, що в той період китайська політична ідеологія уособлювалась буддистськими теоріями [3, с. 106], тоді як тюркські традиції належали релігійно-філософській системі тенгріанства [4; 5; 6].

Великий Тюркський каганат, що іменувався в офіційних документах «Вічним Тюркським Елем», проіснував з 552 по 603 рр. [5, с. 100–102; 7, с. 28, 40, 109]. Однак його стрімке ослаблення почалось між 581 та 585 рр. [5, с. 103–106], призвівши до краху державно-правової організації об'єднаного тюркського світу. Ми пропонуємо пов'язати початок занепаду Тюркського каганату з невдалою зовнішньою політикою Татпара-кагана (роки правління: 572–581 рр.) [8, с. 82–83]. При цьому основні невдачі та помилки були допущені каганом саме на візантійському і китайському напрямках. Оже, «тихе» протистояння візантійських (західних) та китайських (східних) ідеологічних імперативів привело Тюркський каганат до політичного краху.

Ідеологічні передумови кризи в Тюркському каганаті. Тюркський каганат в 581 р. простягнувся від китайського Жовтого моря до східноєвропейської річки Дніпро. Зрозуміло, що багатоманіття підкорених народів не сприяло монолітності цього державного утворення. Тим паче, що з 567 р., коли тюркська орда форсувала Волгу та увійшла в Дніпро-Донське міжріччя [9, с. 147–148], де-факто існували два центри владних повноважень – західна орда [8, с. 83] (на чолі з ябгу – спочатку Істемі-каганом, потім – Жутань-ханом, ще пізніше – Кара-Чурин-тюрком) та східна (алтайська) орда [8, с. 83] (на чолі з великим Гектюрк-каганом).

Становище західної тюркської орди було досить специфічним. Вона традиційно, з часів союзних угод 560–570-х рр. знаходилась у зоні геополітичних інтересів Візантії [5, с. 106–108]. Офіційний Константинополь прагнув використати західнотюркську орду для розгрому свого екзистенційного суперника – Сасанідського Ірану [10, р. 649–650].

На початку 580-х рр. східноримський (візантійський) імператор Маврикій (роки правління: 582–602) зумів відновити стабільні зв'язки між різними кочівницькими племенами Східної Європи. Особливу увагу він приділив утригурам та хозарам. Ці східноєвропейські степові племена стали «улюбленцями» як Тюркського каганату, так і Східної Римської імперії (Візантії), що, звичайно ж, створювало для них атмосферу підвищеного економічного благополуччя, збільшувало загальний добробут правлячої верхівки. Багаті подарунки з Константинополя (де-юре «Нового Рима»), посольства від Константинопольського патріархату, вигідні пропозиції візантійських центуріонів Таврії поступово зробили владу тюрків навколо Меотиди (Азовського моря) абсолютно ефемерною [11, с. 305–306; 12, с. 67]. Маврикій налагоджував зв'язки, які ще імператор Юстиніан Великий (роки правління: 527–565) встановив з окремими племенами (утригурами, кутригурами, хозарами, сабірами, аланами, гревтунгами-остготами), компактно розселеними на величезному просторі між Дніпро-Бузьким лиманом і прикаспійською дельтою Волги. Відчутного впливу візантійці не мали тільки в огузьких кочовищах (огузи в подальшому стали предками печенігів, а потім сприяли утворенню модерного туркменського народу). Відповідно, можемо стверджувати, що в другій половині VI ст. н. е. огузи виконували роль східнотюркських «наглядачів» у володіннях західнотюркської орди.

Як бачимо, візантійське проникнення в межі західнотюркської орди готувало ґрунт для подальшого її відокремлення. Політична ситуація, незважаючи на всю військову міць, складалась не на користь тюрків. Залишалось лише дочекатись проблем у кочовищах східнотюркської (алтайської) орди.

Двері для внутрішніх чвар серед тюркських племен першим відкрив Татпар-каган (572–581), прийнявши у 574 р. буддистське віросповідання [8, с. 83]. Межі Елю, завдяки походам ябгу-Істемі та Мугана-кагана (роки правління: 553–572), розтягнулися в той момент на територію, що охоплювала більшу частину Великого шовкового шляху [8, с. 78; 13, с. 27–35]. Зрозуміло, китайці, головні ініціатори цього торговельного шляху, були вигодонабувачами, зацікавленими в політичній могутності тюрків. Однак китайці також розуміли, що без їх культурно-релігійного втручання Тюркський каганат, приймаючи правила гри Юстиніана Великого, дуже швидко християнізується та візантинізується [яскраві приклади впливу: 14, р. 47–58; 15, с. 415–422]. Ось чому китайці почали злагоджену пропаганду проти несторіанських, монофізитських і ортодоксальних священників усередині Елю. Татпар-каган підпав під вплив буддистських агітаторів і вирішив оголосити буддизм основним віровченням Тюркського каганату.

Однак, поки Татпар-каган керувався порадами буддистських ченців, організувавши навіть походи проти міст Східної Римської імперії в Криму і на Кавказі (роки тюрксько-візантійського конфлікту: 575–582) [5, с. 106–108; 11, с. 305], усередині самого Китаю відбулись важливіші геостратегічні зміни. Китай, раніше роздроблений на протиборчі «царства» та «династії», вперше за кілька століть об'єднався під єдиною владою дуже харизматичного лідера – легіста Веня-Ді (справжнє ім'я – Ян Цзянь; роки життя: 541–604) [3, с. 104].

Цивілізаційне значення китайських династій «Суй» і «Тан». Веня-Ді заснував династію Суй (581–618 рр.), яка, хоча і ненадовго, але зуміла об'єднати величезні терени Північного і Південного Китаю, зробила басейни річок Хуанхе і Янцзи єдиним політичним простором і, врешті-решт, знищила могутність Тюркського Елю. Зрештою, саме Суйський Китай підготував ґрунт для формування і зміцнення влади наступної династії Тан (618–907 рр.), під керівництвом якої Китай досягне небувалої могутності, а його передові загони навіть вийдуть на межі слов'янсько-тюркських племен Східної Європи (за одними даними – до Волги, за іншими даними – до Дону). Дійшовши в VII столітті до узбережжя Каспійського моря і Волги, воїни династії Тан не тільки налагодять безпосередній контакт зі Східною Римською імперією, але і повністю нівелюють контроль тюрків над транзитом і перевантаженням товарів уздовж Великого шовкового шляху. Цей крок раз і назавжди знищить ідею загальнотюркської єдиної державності [16, р. 31–53].

Ідеологічний спадкоємець політики Веня-Ді (роки правління: 581–604), Танський Китай, уже в 650 р. подолає демографічну позначку в 70 мільйонів осіб і вперше становитиме реальну загрозу залишкам Сасанідського Ірану. Останнє відіграє важливу роль у недопущенні стрімкої ісламізації тюрків, омріяної арабськими завойовниками. Забігаючи наперед, зазначимо: арабська «конкіста» (від лат. «завоювання») Азії та Середземномор'я тривала із 632 по 655 рр. Вона закінчилась втратою основних, з погляду економіки та збору податків, азіатських і африканських провінцій Східної Римської імперії, а також призвела до повної окупації Персії мусульманами. Сасанідський Іран не просто припинив своє існування. У 650–655 рр. він готувався арабськими завойовниками як плацдарм подальшої переможної ходи ісламу в Індію та Євразійський степ. Однак Танський Китай (618–907) зупинив мусульман, у тому числі і в низці прикордонних зіткнень. Варто згадати китайсько-арабські битви при Аксу (717 р.) та на річці Талас (751 р.) [17; 18]. Ці бойовиська – відправна точка для налагодження відверто союзницьких зв'язків між офіційним Чан'анем (столиця Китаю) і офіційним Константинополем (столиця Східної Римської імперії), котрі об'єднувалися не тільки наявністю спільного ворога (Арабського Халіфату), але й спільним бажанням зберегти соціально-економічний оплот пізньої античності – Великий шовковий шлях. Прибравши східнотюркську (алтайську) орду з ланцюжка адміністрування

транзиту товарів, китайці династії Тан посварили цю гілку тюркських племен із Візантією, що, зрештою, чотириста років потому, призвело до Манцикертської катастрофи 1071 р., коли східноримський імператор Роман IV Діоген (роки правління: 1068–1072) потрапив у тюркський полон. Внаслідок перемоги під Манцикертом тюркське плем'я сельджуків протягом восьми років (1072–1080 рр.) вчинило те, що не вдалося арабам в 632–655 рр. – повністю окупувало внутрішню частину Малої Азії, колонізувало її і змішалася з давнім грецьким/вірменським населенням. Так почалося зародження турецької нації [19]. Однак на той час (XII століття) уже не існувало ані Танського Китаю (618–907 рр.), ані Сасанідського Ірану (224–655 рр.), ані Тюркського каганату (552–603 рр.). Вижила тільки Східна Римська імперія.

Політика імператора Веня-Ді. Отже, сам того не підозрюючи, китайський імператор Вень-Ді (581–604) заклав фундамент для успішного правління засновника танської династії – Лі Юаня (618–626) [3, с. 105].

Вень-Ді прославився як великий будівельник. У 586 р. суйський імператор почав будівництво грандіозної і найважливішої в історії Китаю інженерної споруди – Великого каналу, що з'єднав північнокитайську річку Хуанхе з південнокитайськими річками Янцзи і Хуайхе [3, с. 105]. Завдяки «гідрологічній» політиці імператора в 589 р. його військам вдалося остаточно підпорядкувати владі династії Суй різноманітні сепаратистські «царства», такі як «царство Чень». Будівництво Великого каналу, як колись будівництво Великої китайської стіни або прокладання Великого шовкового шляху, створило економічні передумови для повноцінного політичного об'єднання північних і південних ханьців [3, с. 105]. З огляду на велике значення цих відмінностей навіть на сучасному етапі розвитку Китайської Народної Республіки (дихотомія «Північ / Південь»), можемо собі тільки уявляти характер і вплив етнокультурних відмінностей між південними і північними предками сучасних китайців у ті далекі часи, коли пізня античність трансформувалась у добу раннього середньовіччя [16, р. 31–53].

У 581 р. Вень-Ді оголосив «недійсними» всі чинні доти угоди і домовленості між офіційним Чан'анем і алтайською ставкою Тюркського каганату [5, с. 108]. Ця подія припала якраз на час обрання нового кагана тюрків – Бага-Ишбара (китайською – «Шаболіо», роки правління: 581–587) [5, с. 106, 108]. Відповідаючи на дипломатичний випад китайців, східнотюркська орда, включаючи потужне далекосхідне плем'я киданів, здійснила спробу масштабного вторгнення в межі північного Китаю, де вперше зазнала поразки від суйських підрозділів [5, с. 108–109].

Хоча опонент Веня-Ді, полководець Гао Баоін перейшов на сторону тюрків, здавши їм укріплене місто Ліньюйчжень, імператор Вень-Ді зумів відігнати тюрків від кордону. Наприкінці 581 р. китайські зодчі і ремісники поспішали закінчити ремонт Великої китайської стіни, яка, втім, не захистила імперію Суй від нового вторгнення Бага-Ишбара.

Каган зібрав 400-тисячне військо і почав «праведний похід» вглиб Китаю [5, с. 109–110]. Йому сприяла наявність потужного приводу. У 581 р. Вень-Ді ініціював фізичне винищення родичів Цянь Цзінь – дружини кагана, котра мала китайське походження. Оскільки родичі кагана по лінії дружини належали до «чжоуських царів», Бага-Ишбар оголосив: об'єднання Китаю є міжнародним злочином, бо здійснюється шляхом винищення інших правлячих династій.

Війна 582–583 рр. йшла з особливою суворістю. Жорстокість, виявлена з обох сторін, стала ознакою відродження традиційної боротьби кочівників Монголії / Алтаю проти хліборобів долин Хуанхе / Янцзи [1; 18]. Реальним приводом до війни було взаємне усвідомлення правителями Тюркського каганату і Китаю, що об'єднання китайських царств

в єдину імперію Суй (потім Тан) згодом призведе до зміцнення позицій офіційного Чан'яна на всьому просторі Далекого Сходу [20, р. 119–148].

Отже, китайці епохи династії Суй планували відновити свої цивілізаційні претензії на глобальне управління і безпосереднє адміністрування Великого шовкового шляху. Іншої мети у Веня-Ді навіть і не могло бути. Вся могутність наново відродженого Китаю могла полягати лише в ефективному управлінні експортно-імпортними операціями вздовж ключового торговельного шляху. Факт, що спочатку Жужанський (330–552), а пізніше і Тюркський (552–603) каганати відібрали в китайців їхнє культурно-економічне творіння (Великий шовковий шлях) викликав бажання покінчити з кочівниками раз і назавжди. Заради цієї мети Веня-Ді оголосив у 581–582 рр. загальну мобілізацію на підвладних династії Суй теренах [5, с. 109].

Організація китайцями повстання проти тюркського кагана. Втім, у 582 р. тюрки Бага-Ишбара ще могли спиратися у своїй тактиці на внутрішні протиріччя серед самих китайців. Далеко не всі чжоусьці змирилися з проголошенням династії Суй, а на півдні Китаю мобілізація взагалі проходила мляво, з огляду на невгасаючі сепаратистські тенденції [3, с. 104]. Своєю чергою Веня-Ді теж не витрачав часу дарма. Його розвідники і купці вели підривну роботу прямо в кочовищах східнотюркської орди, де спромоглися організувати потужне повстання проти Бага-Ишбара на чолі з алтайським вождем Апа-ханом [5, с. 110]. У цьому їм особливо допомогли буддистські монахи.

Поки основні тюркські сили билися з китайським полководцем Ян Данем в областях Увей, Тяньшуй, Цзіньчен, Ян'ань, Хунхуа, а також грабували околиці Ючжоу, сам каган Бага-Ишбар, разом з особистою охороною, повернувся назад у монгольський степ, де вирізав усіх родичів Апа-хана, особисто вбив його матір і постановив позбавити Апа-хана права на володіння будь-якими кочовищами в межах Тюркського Елю [5, с. 110].

Зрозуміло, що Бага-Ишбар (581–587) жадав проводити власну централізаторську політику, подібну до політики Веня-Ді (581–604) [5, с. 111]. Останній точно так само жорстоко вбивав і знищував усіх можливих претендентів на трон. Особиста жорстокість Веня-Ді може порівнюватись лише із зростаючим політичним значенням об'єднаного Китаю, який завдяки новій династії знову оголосив цілому світу про свою могутність [20]. Каган Бага-Ишбар, на відміну від Веня-Ді [1; 16], не зміг утримати баланс між силами різних кланів і марнославними полководцями. Тюркський правитель вбив родичів Апа-хана і дуже сильно прорахувався в подальшій реакції підлеглих воїнів. Близько ста тисяч добре підготовлених і споряджених воїнів його орди покинули свої позиції у Китаї, повернувши мечі та стріли проти кагана [5, с. 111].

Отже, у 582 р. Апа-хан не просто вижив. Він став символом опору умовно «демократичних» кіл тюркської спільноти умовно «деспотичному» режиму Бага-Ишбара, який намагався розбудувати внутрішню політику на китайський лад [5, с. 110–111]. Саме Апа-хан, званий у джерелах «Тоременом», очолив опір китаїзації Тюркського Елю і оголосив, що навіть сама війна проти китайців і тривале перебування тюрків у межах Суйської імперії ведуть виключно до запозичення чужих алтайським номадам політичних і правових традицій, побутових звичаїв і стилю життя [18].

Отже, Апа-хан (Торемен) перетворився на збірний образ борця проти буддизму, конфуціанства і легізму. Власне, Апа-хан став першим серйозним противником єдності Тюркського Елю, непорушного у своїх кордонах із часів Мугана-кагана (553–572). Важливо, що Апа-хан був найстаршим сином Мугана-кагана. Ще в 581 р. він розглядався курултаєм як реальний претендент на трон, здатний змінити пробуддистську політику Татпара-кагана (572–581). Втім, погану службу Апа-хану зіграло його походження. Маги Апа-хана мала

статус звичайної наложниці Мугана-кагана, не була його формальною дружиною. Відповідно, титул кагана Апа-хан не отримав, але натомість здобув чималі кочовища в так званих «північних землях Або», де очолив телеську орду дінлінів [5, с. 103–104].

У 583 р. Апа-хан мужньо бився проти китайського полководця Ян Даня, але в результаті інтриг послів Веня-Ді [5, с. 110] виявився вождем найпотужнішого повстання в історії Тюркського Елю. Формальні права на престол додавали Апа-хану ваги в очах не тільки племен Євразійського степу, але також дозволили Апа-хану створити власну ставку для контактів із послами східноримського імператора Маврикія (582–602) та іранського царя Ормізда Тюркзаде (579–590).

У той час як китайці ждали використовувати Апа-хана для знищення Тюркського Елю зсередини, сам Апа-хан хотів використовувати китайську міць для утвердження тюркського тенгріанства [18]. Послідовно виступаючи проти насильницького навернення в буддизм часів Татпара-кагана (572–581) і політичної китаїзації Бага-Ишбара (581–587), Апа-хан намагався лавіювати між пробуддистськими та прохристиянськими (несторіанськими) силами, завдяки чому запам'ятовувався як перським, так і східноримським хроністам [21].

Мирна угода 584 р. та її наслідки. Організація повстання через підконтрольних буддистських ченців виявилась чудовим інструментом, що швидко локалізував тюркську загрозу централізаторській політиці династії Суй [1]. У результаті Бага-Ишбар був вимушений закрити очі на те, що десятки тисяч його одноплемінників загинули під час походу в Китай і перший попросив у Веня-Ді «укладення миру». Відповідне посольство розпочало переговори, і незабаром, у 584 р. Тюркський Ель і Суйський Китай офіційно уклали мирний договір [5, с. 111–112].

Якими були положення угоди 584 р.?

Найголовніше – східнотюркська орда визнавала сюзеренітет династії Суй та офіційно переходила на військову службу китайцям (про західнотюркську орду в угоді не йшлося). Крім того, тюрки виводили всі підрозділи з Китаю, не заважали Веню-Ді закінчити зміцнення Великої китайської стіни і, головне, надавали китайцям дуже великі політичні, економічні, релігійні права на території каганату [18]. Хоча більшість радників кагана не бажали зростання китайського впливу і, тим паче, встановлення китайського сюзеренітету, вони підтримали прохання Бага-Ишбара про мир, оскільки подальша війна могла привести до розпаду Елю. Очевидно, східні тюрки не сприймали суйський сюзеренітет як відверту трагедію, прагнучи виграти час для перегрупування військ і відновлення внутрішньополітичної стабільності в межах каганату. Зовсім інакше думали тюрки західні.

Апа-хан був єдиним, хто відмовився визнавати законність угоди з Суйським Китаєм. Лідер повстання закликав «усіх незгодних» у свою ставку Пайкенд, розташовану поблизу Бухари (сучасний Узбекистан) [5, с. 112]. Саме території Согдіани він проголосив «законною власністю» «справжньої» орди і звідти зробив ряд грабінницьких набігів на північні кордони Сасанідського Ірану. Розв'язане Венем-Ді для досягнення перемоги у війні з Бага-Ишбаром повстання тепер виходило з-під контролю та перетворювалось на серйозний чинник міжнародної нестабільності [18].

Цікаво, що, перш ніж Апа-хан облаштувався в околицях Бухари, він поїхав у кочовища огузів та хозарів, де був дуже добре прийнятий Кара-Чурин-Тюрком – ябгу західнотюркської орди [5, с. 110–111]. Останній, будучи сином провізантійського ябгу-Істемі, мав постійні контакти з послами Східної Римської імперії, котрі намовляли тюрків Согдіани до походу в Персію [21]. Отже, протиіранська акція Апа-хана цілком могла бути спрямована на отримання східноримської дипломатичної підтримки. Це припущення набуває реальних рис, якщо ми звернемося до ключового положення мирного договору 584 р. –

запровадження сюзеренітету династії Суй над східнотюркською ордою. Коли ця новина дійшла до відома багатурів (знатних воїнів) західнотюркської орди, Тюркський Ель перестав існувати як політична єдність.

Проголошення буддизму офіційною релігією Татпаром-каганом в 574 р. ще могло бути інтерпретоване західними тюрками як частина внутрішньополітичного процесу [8, с. 83; 22, р. 97–108]. Однак, коли Бага-Ишбар, майже вигравши жорстоку війну в Китаї, заради задоволення своїх особистих амбіцій та ліквідації заволоду Апа-хана, вирішив не просто помиритися з китайцями, але і визнати їхню верховну юридичну владу (тимчасово), він мимоволі дав старт розпаду Тюркського Елю на китаїзовану східну [6; 18] і християнізовану західну [23] частини. Традиційні вірування тюрків (тенгріанство) опинились посередині, що не дозволило тенгріанству розвинути до рівня організованої світової релігії [4].

Мирний договір 584 р., як того і хотів вмілий політик Вень-Ді, запустив маховик розкладання і смуту в Тюркському каганаті. Тепер китайцям залишалось лише допомагати своїм агентам впливу ліквідувати осередки опору, зосереджені на перевалочних пунктах Великого шовкового шляху. Головним осередком такого опору на початку 585 р. виявилась согдійська Бухара під командуванням Апа-хана.

Уже навесні 585 р. Бага-Ишбар почав наступ проти Апа-хана. Цілком ймовірно, Апа-хан вимушено проголосив себе верховним правителем Тюркського каганату, що, звичайно ж, викликало негативне ставлення до нього і з боку західнотюркського ягю Кара-Чурина. Ось чому, на наш погляд, Кара-Чурин ситуативно підтримав «урядові сили» Бага-Ишбара [5, с. 114].

Не дочекавшись підтримки від провізантійських сил західнотюркської орди, Апа-хан оголосив себе поборником тенгріанства і здійснив експропріацію майна у несторіан і християн-ортодоксів Бухари. Це викликало невдоволення всіх, хто мав відношення до Великого шовкового шляху [24, с. 12]. Бухарці, підлеглі Мервській несторіанській митрополії, протягом 586 р. остаточно перейшли на бік Бага-Ишбара [24, с. 13], спокусившись обіцяними пільгами для торгівлі в Суйському Китаї.

В 587 р., за участі військ Кара-Чурина, каган Бага-Ишбар розгромив загопи Апа-хана в кривавій Бухарській битві. При цьому в битві загинули абсолютно всі дружинники Апа-хана – жодної людини не взяли в полон. Пораненого Апа-хана поплічники Бага-Ишбара кинули в мішок із бджолами, де той помер жахливою смертю [24, с. 12–13].

Перед розгромом Апа-хана з'єднаними тюркськими військами стався ще один важливий для історії політичної думки факт. У 586 р. Вень-ді змусив кагана Бага-Ишбара «на колінах» прийняти грамоту про інкорпорацію всіх кочовищ Тюркського каганату «до складу» Китаю. Цього він домогся, шантажуючи Бага-Ишбара допомогою Апа-хану [25].

Як відомо, протягом кількох днів за участі всієї східнотюркської знаті відбувалась суперечка між каганом Бага-Ишбаром і суйським послом Юей Цінцзе. Китайські джерела всіляко підносять мужність посла, який відмовився зменшити імператорські домагання навіть тоді, коли тюркські воїни спробували його розтерзати. Посол не тільки домогся підтвердження мирної угоди 584 р., а й надав Бага-Ишбару «грамоту» («ярлик») на «князювання і керівництво тюркськими племенами» [25]. При цьому в офіційних китайських документах Бага-Ишбар проголошувався вождем «підлеглих варварів» [18].

Висновки. Знищення Апа-хана, хоча і стало спільним походом Бага-Ишбара і Кара-Чурина, не привело до очікуваного результату – об'єднання тюркських західної та східної орди. Більшість представників знаті з обох боків вважали кагана зрадником. Оскільки клятва Бага-Ишбара «на вічну вірність» імператору Веню-Ді в 586 р. прозвучала як керівництво до дій усім тюркам, західнотюркська відповідь не забарилася. Огузи, абари,

вся сукупність народів Середньої Азії між Синцзяном і Каспійським морем визнали своїм каганом Кара-Чурина. Хоча він офіційно і не провів обряд власного посвячення в кагани, побоюючись долі Апа-хана, цей великий державний діяч зайнявся облаштуванням самостійності західнотюркської орди [5, с. 116; 21]. Для захисту від потенційно ворожих акцій Бага-Ишбара Кара-Чурин налагодив самостійні дипломатичні відносини з імператором Венем-Ді (581–604) [5, с. 112]. По суті, описувані події вже дають змогу констатувати політичний розпад Тюркського Елю на східну і західну частини. Саме в цій дезінтеграції почалося зародження політичних традицій сучасних народів Центральної Азії [26].

Список використаної літератури

1. Skaff Jonathan Karam. Ideological Interweaving in Eastern Eurasia: Simultaneous Kingship and Dynastic Competition, 580–755. *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250–750 N.* Di Cosmo & M. Maas (Eds.). Cambridge: Cambridge University Press, 2018. Pp. 386–399. DOI: 10.1017/9781316146040.028
2. Гумилев Л.Н. *В поисках вымышленного царства*. Санкт-Петербург : Азбука, 2014. 480 с.
3. Янгутов Л.Е., Марханова Т.Ф. Легизм и буддизм в истории формирования империй Цинь и Сунь. *Вестник Томского государственного университета. История*. 2020. № 65. С. 101–110.
4. Аюпов Н.Г. Тенгрианство как открытое мировоззрение. Алматы : КазНПУ им. Абая, 2012. 256 с.
5. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Москва : Клышников и Комаров и Ко., 1993. 536 с.
6. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. *Степные империи древней Евразии*. Санкт-Петербург : Филологический факультет СПбГУ. 2005. 346 с.
7. Амрахов Маис. Возникновение государственности и формы землевладения у тюрков. Баку : Мутарджим, 2011. 120 с.
8. Ганиев Р.Т. Древние тюрки и Китай в 553–581 гг.: приемы и методы внешней дипломатии. *Вестник Томского государственного университета*. 2017. № 418. С. 78–84. DOI: 10.17223/15617793/418/10
9. Мельник В.М. Юридическая правосубъектность Тюркского каганата (552–568 гг.): ирано-византийский аспект. *Юридичний вісник. Юридический вестник. Law Herald*. 2020. №4. С. 139–155.
10. Çağlayan Yegane. V-VII. Yüzyıllarda Uluslararası Ticarete Bizans ve Sasani Rekabeti. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2020 Vol. 8. Issue 2. Pp. 645–653.
11. Айбабин А.И., Хайрединова Э.А. Крымские готы страны Дори (середина III–VII вв.). Симферополь : Антиква, 2017. 368 с.
12. Болгов Н. Между империей и варварами: финал античности на Боспоре Киммерийском. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2004. № 4. С. 39–76.
13. Аюбов А.Р. Особенности эволюции согдо-тюркских взаимоотношений в раннем средневековье. *Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук*. 2017. № 1 (70). С. 27–35.
14. Babayarov Gaybulla, Kubatin Andrey. Byzantine impact on the iconography of western Turkic coinage. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 2013. Volume 66. Issue 1. Pp. 47–58. DOI: <https://doi.org/10.1556/aorient.66.2013.1.3>
15. Баратова Л. С. Византийско-согдийско-тюркский симбиоз на монетах Средней Азии. *Second International Congress on Türk Civilization, Bishkek, October 4–6. 2004*. Bishkek, 2004. Pp. 415–422.
16. Holcombe Charles. Chinese Identity During the Age of Division, Sui, and Tang. *Journal of Chinese History 中國歷史學刊*. January 2020. Volume 4, Issue 1. Pp. 31–53. DOI: <https://doi.org/10.1017/jch.2019.37>.

17. Li Jumei. Preparation of Tang Chang'an Persian Studies. *Proceedings of the 4th International Conference on Arts, Design and Contemporary Education (ICADCE-2018)*. Zhengzhou University, 2018. Pp. 238–241.
18. Yihong Pan. *Son of Heaven and Heavenly Qaghan; Sui-Tang China and its Neighbors*. Bellingham: Western Washington University, 1997. XVI+428 pp.
19. Гусейнов Р.А. Последствия сражения при Манцикерте (1071 г.) для Закавказья. *Византийский временник*. 1969. Том XXIX. С. 148–152.
20. Weizhan Meng, Weixing Hu. Reacting to China's rise throughout history: balancing and accommodating in East Asia. *International Relations of the Asia-Pacific*. January 2020. Volume 20, Issue 1. Pp. 119–148. DOI: <https://doi.org/10.1093/irap/icy022>
21. Феофилакт Симокатта. *История* / Вступ. ст. Н.В. Пигулевской. Пер. С.П. Кондратьева. Москва : Арктос; Вика-пресс, 1996. 272 с.
22. Yoshida Yutaka. Sogdian Version of the Bugut Inscription Revisited. *Journal Asiatique*. 2019. Volume 307. Issue 1. Pp. 97–108. DOI: 10.2143/JA.307.1.3286342
23. Мамбеталиев А.Э. След Христа на шелковом пути. Bishkek : Janyzak Print, 2013. 53 с.
24. Наршахи Мухаммад. История Бухары / Пер. с перс. Н. Лыкошина. Ташкент, 1897. 128 с.
25. Бичурин Н.Я. (Иакинф). *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. Москва -Ленинград : Изд-во АН СССР, 1950. Т. I. С. 235–239.
26. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Ленинград : Изд-во АН СССР, 1927. 256 с.

INTERACTION OF POLITICAL THEORIES AND PRACTICES OF STATE FORMATION IN GÖKTÜRK-CHINESE RELATIONS (581–587)

Viktor Melnyk

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

The history of the political ideas of late antiquity and the early Middle Ages is full of white spots that are still waiting for their researchers. The problem of understanding the phenomenon of “political” by nomadic communities in Central Asia is particularly difficult to study and characterize. Caught between Byzantium (west), Persia (south) and China (east), the Turkic tribes borrowed various socio-political theories from outside. The formation of the First Turkic Khaganate (552–603 AD) was significantly influenced by the theoretical guidelines of Chinese and Hellenistic (Byzantine) philosophers. However, this influence was quite peculiar. As the Turks did not have their own written literature, the transfer of any knowledge, including political, was carried out orally. This forces us to resort to the method of reconstruction and pay more attention to the background of the interaction of theories and ideas – directly to the political history. Thus, ideologies and political imperatives of social life have to be demonstrated alongside political history events. Here are just a few key facts of the time. In 581-585 AD, the kagan of the Turkic Khaganate was Ishbara Qaghan, while at the head of China was Emperor Wen of Sui, the founder of the Sui dynasty. This period was decisive for the fate of the Turkic Khaganate. In 581–584 AD, Emperor Wen of Sui declared war on the Turks, annulling all previous peace agreements. The war was a great mistake for the Chinese. Only the organization of the uprising in the Turkic nomads helped Emperor Wen of Sui to win. In 584 AD, imposing a civil war on the Turks, Emperor Wen of Sui made a new peace treaty with Ishbara Qaghan. According to its norms, all the nomads of the East Turkic horde passed under the suzerainty of the Sui dynasty. This decision led to the disintegration of the Turkic Khaganate into the Eastern Horde and the Western Horde. In 586 AD, Ishbara Qaghan reaffirmed his vassal oath to the Chinese, and in 587 AD, with Chinese support, he eliminated the resistance movement in modern-day Uzbekistan (Bukhara). The Byzantine emperor Maurice

(582–602), the Bukhara leader Apa Qaghan, the West Turkic leader Tardush Yabghu, as well as many other personalities were involved in these processes. In this political-historical context, we are primarily interested in the reconstruction of the practice of imposing suzerainty, the political technology of organizing an uprising in the enemy's rear, and the political use of Buddhist and Nestorian theories. Emperor Wen of Sui concept of "hydrological policy" and the development of the idea of "steppe Byzantium", first substantiated by Lev Gumilev, also have a certain political interest.

Key words: Sui dynasty, Turkic Khaganate, political theories of late antiquity, political thought of nomads, Eastern and Western hordes, peace treaty of 584 AD, steppe Byzantium, hydrological policy of Emperor Wen of Sui, Apa Qaghan uprising, Buddhist Taspar Qaghan, the concept of suzerainty in the Sui dynasty.

УДК 351.477

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.24>

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

Вячеслав Пашковський

*Національний інститут стратегічних досліджень
вул. Пирогова, 7А, 01054, м. Київ, Україна*

Стаття орієнтована на формування наукових поглядів щодо концептуальних засад політико-правових механізмів забезпечення інформаційної безпеки як актуального напрямку в системі визначення сутності та спрямованості політики держави в умовах гібридної війни. Концептуальним підходом щодо зазначеного стало з'ясування терміна «механізми державного управління» як базового елементу в процесі розгляду регулюючих функцій держави та формування конкретизованих уявлень про політико-правові механізми в діяльності держави щодо безпекової політики в інформаційній сфері.

Сутнісний зміст політико-правових механізмів розглядається автором у вимірі цілісної системи державно-політичного регулювання суспільних відносин засобами правового і політичного впливу. З огляду на складність більшості політико-правових відносин та інститутів, складну структуру набувають й властиві їм політико-управлінські норми, що мають певну структуру, методи, важелі, інструменти впливу з відповідним правовим, інституційним, організаційним та функціональним забезпеченням.

Узагальнено класифікація політико-правових механізмів у сфері забезпечення інформаційної безпеки подається автором з урахуванням двох об'єктивно визначених підсистем – як організаційно-правових і організаційно-функціональних механізмів із відповідними складними (напрямами механізмів у межах зазначених підсистем). У статті обґрунтовується формат організаційно-правового блоку механізмів, що передбачає нормативно-правове й інституційне забезпечення інформаційної безпеки, а також формат організаційно-функціонального блоку механізмів, що зумовлюється, зокрема, міжсекторною державно-громадською взаємодією в забезпеченні національної політики в інформаційній сфері; реалізацією програми національної єдності як сфери гуманітарної політики, міжнародним співробітництвом у вимірі національної і міжнародної інформаційної безпеки.

Зазначається, що осмислення концептуальних засад політико-правових механізмів визначає можливість їх подальшого дослідницького аналізу з урахуванням викликів і завдань, які зумовлюють стан і трансформаційні перспективи безпекової політики України в інформаційній сфері.

Ключові слова: політико-правові механізми, концептуальні засади, інформаційна безпека.

Аналіз трансформаційних процесів у системі механізмів державної політики, націлених на забезпечення інформаційної безпеки України, зумовлює окреслення кола таких механізмів із визначенням сутності та спрямованості їх застосування в політиці держави в умовах гібридної війни. Концептуальним підходом до зазначеного має стати, насамперед, з'ясування терміна «механізми державного управління» як базового елементу в процесі розгляду політики держави в інформаційній сфері.

Слід зазначити, що в сучасній науковій літературі не сформовано єдиного підходу до сприйняття поняття «механізм державного управління» та його складових елементів, причому дослідники звертають увагу в цьому плані на кілька сутнісних моментів зазначеного явища. Так, А. Авер'янов визначає механізм державного управління як сукупність відповідних державних органів, організованих у систему для виконання цілей (завдань)

державного управління відповідно до їх правового статусу, та масив правових норм, що регламентують організаційні засади та процес реалізації вказаними органами свого функціонального призначення [1, с. 35–39].

В. Князев, В. Бакуменко та ін. автори «Словника-довідника з державного управління» зазначають, що механізм державного управління – це практичні заходи, засоби, важелі, стимули, за допомогою яких органи державної влади впливають на суспільство, виробництво, будь-яку соціальну систему з метою досягнення поставлених цілей [2, с. 125].

Дослідник О. Ковалюк інтерпретує механізм управління як систему форм, методів, важелів, інструментів, які використовуються в діяльності держави і підприємств за відповідного нормативного, правового та інформаційного їх забезпечення політикою на мікротамакrorівні [3].

Науковець В. Малиновський тлумачить механізми державного управління як сукупність засобів організації управлінських процесів та способів впливу на розвиток керованих суб'єктів із використанням відповідних методів управління, спрямованих на реалізацію цілей державного управління [4, с. 345].

На думку Н.Р. Нижник, О.А. Машкова, механізми державного управління – це складова частина системи управління, що забезпечує вплив на внутрішні (коли йдеться про механізм управління організацією) та зовнішні (коли говорять про механізм взаємодії з іншими організаціями) фактори, від стану яких залежить результат діяльності управлінського об'єкта [5, с. 24].

Р. Рудницька, О. Сидорчук інтерпретують механізм державного управління як штучно створену складну систему, призначену для досягнення поставлених цілей, яка має визначену структуру, сукупність правових норм, методів, засобів, інструментів державного впливу на об'єкт управління [6, с. 57].

Дослідниця С. Домбровська також підкреслює, що вивчення механізмів державного управління має базуватись на використанні системного підходу, який обов'язково передбачає розгляд структурної побудови, процесів функціонування та процесів розвитку [7].

Якщо узагальнити уявлення, механізми державного управління можуть інтерпретуватись з урахуванням трьох найбільш показових позицій – механізмів як знарядь (інструментів), механізмів як системи (набору взаємопов'язаних елементів), механізмів як процесів (що зумовлюють послідовність певних перетворень). Хоча, на думку деяких дослідників, зазначені уявлення не можна порівнювати з огляду на те, що, з одного боку, процес – це послідовність дій, етапів перетворення, тоді як механізм охоплює різноманітні інструменти, важелі, засоби, стимули державного управління, а з іншого – поняття «механізм» і «знаряддя» чи «інструмент» також не є тотожними, оскільки до складу механізмів державного управління, окрім інструментів, належать також методи, важелі, політика, правове та інформаційне забезпечення, тоді як застосування виключно інструментів не в змозі забезпечити практичну реалізацію державного управління [8], йдеться не стільки про суперечливість, скільки про багатовимірність складників, що утворюють уявлення про механізми державного управління.

Зазначене ускладнює формування однозначного тлумачення механізмів державного управління, втім, дає уявлення про цей аспект реалізації державної влади як про складну систему внутрішньо взаємопов'язаних елементів. Узагальненим підходом щодо цього визнано зокрема, позицію О. Федорчака, який вважає, що механізми державного управління – це складна система, призначена для практичного здійснення державного управління та досягнення поставлених цілей, яка має визначену структуру, методи, важелі, інструменти впливу на об'єкт управління з відповідним правовим, нормативним та інфор-

маційним забезпеченням [8]. Одним із цілісних узагальнень у цьому плані можна вважати й визначення О. Радченко, де під механізмами державного управління розуміється системна сукупність інституцій, структур, послідовних дій, форм, станів і процесів у державі як продукту організованої людської діяльності, що має за мету реалізацію інтересів і потреб людей та вирішення нагальних суспільно-політичних проблем за рахунок державного впливу й регулювання суспільної життєдіяльності на основі усталених суспільних цінностей, норм і правил, є формою реалізацію функцій держави та має суб'єктом органи державного управління [9, с. 24].

Багатовимірність підходів до визначення сутності зумовлює й багатовимірність підходів до тлумачення видів й класифікації механізмів державного управління в науковій літературі. Як зазначає з цього приводу Т. Ганцюк, посилаючись на визнану загалом позицію науковців, залежно від особливостей сфери управління та від проблеми, яка потребує вирішення шляхом застосування конкретного механізму державного управління, цей механізм отримує власну назву [10, с. 21; 11]. Так, залежно від того, які саме проблеми потребують державного управління і які обставини визначають умови їх врядування, механізми державного управління можуть набути складний (комплексний) характер і включати в себе кілька самостійних чинників або відобразити певний напрям чинників (які також можуть набувати цілісного спрямування) з урахуванням специфічних завдань державної політики. Комплексний механізми державного управління передбачає, зокрема, такі види механізмів:

- економічний (механізми державного управління банківською, грошово-валютною, інвестиційною, інноваційною, кредитною, податковою, страховою діяльністю тощо);
- мотиваційний (сукупність командно-адміністративних та соціально-економічних стимулів, що спонукають державних службовців до високоефективної роботи);
- організаційний (об'єкти, суб'єкти державного управління, їхні цілі, завдання, функції, методи управління та організаційні структури, а також результати їх функціонування);
- політичний (механізми формування економічної, соціальної, фінансової, промислової політики тощо);
- правовий (нормативно-правове забезпечення: закони і постанови Верховної Ради України, укази Президента, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, а також методичні рекомендації та інструкції тощо) [12, с. 9; 13, с. 121].

Зазначене не може вважатися єдиним і водночас остаточним виміром комплексного механізму державного управління, втім, узагальнюючий характер поданої моделі може сприйматися як теоретична основа для розробки конкретних механізмів державного управління різними сферами суспільного життя. Так, якщо з погляду на зазначене підійти до визначення сутності варіативного виміру механізмів державного управління, прикладом яких є політико-правові механізми у сфері інформаційної політики, то у вузькому розумінні – це поєднання двох самостійних (політичного і правового) чинників як підходу до реалізації політики держави у сфері інформаційної безпеки, що забезпечується відповідними нормативними засадами.

Такий підхід збігається із ствердженою в науковій літературі позицією, що сама по собі політика є надправовою категорією і регулюється правовими нормами лише у своєму зовнішньому, формалізованому виразі [14]. Показовою в цьому плані може бути спроба деяких авторів, за прикладом В.Г. Власова, розглядати зміст політико-правового механізму державного управління (на прикладі міжнародних зв'язків регіонів) із відокремленим аналізом двох (політичного та правового) чинників із певним підпорядкуванням другого першому.

Так, політичний механізм, на думку цього автора, може являти собою сукупність таких складників: 1) способи представництва і моделі формування суб'єктів державної політики; 2) розробка стратегічного курсу й прийняття державних рішень; 3) адміністративні та інші засоби реалізації управлінських рішень; 4) блок державного контролю й арбітражу, забезпечення самокорекції політичного режиму й «зворотного зв'язку» з об'єктами державного управління. Правовий механізм – певні (правові) норми, «що регулюють міру припустимого» в конкретизованій системі державного управління, зокрема (з огляду на предмет дослідження) в системі державного управління міжнародними зв'язками регіонів [15, с. 3, 5].

Зазначений підхід може заслуговувати на науковий інтерес з огляду на складники політико-правового механізму, однак не позбавлений проблематичних аспектів, насамперед, щодо тлумачення сутнісної приналежності виокремлених автором складників. Зокрема, розробка стратегічного курсу й прийняття державних рішень є рівнозначним виміром як політичної, так і правової складової частин державного механізму, оскільки стратегія державної політики в тій чи іншій сфері визначається правовими документами стратегічного рівня. З іншої сторони, певні правові норми регулювання міжнародних зв'язків є не стільки самостійною складовою частиною державної політики, скільки проявом політичної платформи держави у сфері міжнародних відносин.

Отже, визначення сутнісного змісту політико-правового механізму в концептуальному плані вимагає розгляд двох його чинників за умов вагомості політичної і правової складових частин. Водночас доцільно зазначити, що, на противагу тенденції на підпорядкованість правового чинника політичному, існує тенденція, що визначає пріоритет правового чинника над політичним у політико-правовому механізмі державного управління. Характерно, що в науково-правовому полі сучасної України доволі поширеним є уявлення про правову політику як основу державної політики в політичних процесах сучасної України.

Як зазначають із цього приводу дослідники М. Кравчук і В. Матола, впровадження правової політики спонукає, з одного боку, право активніше впливати на суспільство, з іншого – політику діяти в рамках правового поля [16, с. 30]. На думку О.М. Рудневої та О.Н. Ярмиша, «правову політику» можна розглядати як «особливе політико-правове явище, що формується внаслідок системної, науково обґрунтованої діяльності держави і громадських об'єднань, спрямоване на визначення стратегії і тактики правового розвитку суспільства, удосконалення механізму правового регулювання, забезпечення прав і свобод людини та громадянина, побудову правової держави» [17, с. 8]. О.В. Минькович-Слободяник відстоює позицію, що правова політика генетично походить від політики, але базою для її існування і функціонування виступає завжди лише право. Саме право впливає на її формування, визначає, якою вона буде, які цінності вона покликана нести в суспільство і захищати. Науковець стверджує, що політика – це скоріше влада в динаміці, а право, законодавство – статика влади [18, с. 8].

Так, деякі автори вважають, що політика держави з урахуванням правового регулювання – все ж правове, а не політичне явище. Політичний аспект правової політики, за подібною логікою, виражається скоріше у спрямованості правових дій, орієнтованих на політичний ефект як їхній бажаний результат. Втім, таке твердження – не зовсім справедливе, адже правова політика є насамперед частиною державної політики й має всі її властивості. Справедливою визнається й та позиція, що правова політика – особливий різновид державної політики, яка своєю чергою є одним із видів політики взагалі як родового інтеграційного поняття [19, с. 19].

Це зумовлює обґрунтованість сприйняття політико-правового механізму державного управління як порівняно відокремленої цілісної системи, що відбиває цілісність системи політико-правових відносин і політико-правових інститутів держави. Доволі показовою в цьому плані вважається позиція французького дослідника Ж.-П. Жакке, який вважає, що основним предметом права (зокрема, конституційного) є ніщо інше як «юридичне обрамлення» політичних відносин, основний зміст яких становить влада. Тобто конституції (конституційне право) в сучасних умовах об'єктивно управляють політичними відносинами, які спрямовані на отримання влади та її реалізацію, а конституційне право встановлює правила переважної частини політичних дій, які реалізуються в межах чи то держави, чи громадянського суспільства [20].

Загалом можна погодитись із позицією дослідника К. Бабенка, що хоча традиційно, в межах державотворчих досліджень практично завжди застосовувалась модель відокремленого аналізу «правових» і «політичних» відносин і інститутів (відповідно, правові відносини та інститути потрапляли до сфери компетенції юридичної, а політичні – до сфери політологічної науки), із дедалі більшим поширенням таких напрямів досліджень, як «правова політологія» та «правові проблеми політичних інститутів і процесів», активно почали застосовуватись й такі виміри, як «політико-правові дослідження», «політико-правові відносини», «політико-правові інститути» [20]. Логічним стає й цілісне сприйняття політико-правових механізмів державного управління як сфери, концептуально пов'язаної з політико-правовими інститутами й відносинами.

Заслугує на увагу при цьому й наукова дефініція політико-правового інституту як «одного з видів соціальних інститутів», що є «виокремленою організаційно-функціональною структурою в системі державного регулювання, яка діє на підставах легальності та публічності за участі спеціальних професійних груп державних службовців». Поряд із цим політико-правовий інститут у тлумаченні науковців – це «порівняно виокремлені організаційно-функціональні структури держави і стабільні форми публічної політики, що виконують власні специфічні функції в цілісній системі державно-політичного регулювання суспільних відносин засобами правового і політичного впливу» [21, с. 11, 16].

Таким чином, структурно політико-правовий інститут державності у своїй цілісності формується з окремих політико-правових інститутів, до яких належать як інститути державної влади (інститут глави держави, інститут парламенту, інститут уряду тощо), так і різноманітні інститути представництва політичних інтересів, властиві демократичним державам. Сам факт інституційного виокремлення зазначених організаційно-функціональних структур передбачає обов'язкову наявність низки політико-правових управлінських норм (механізмів), які визначають основи їх існування та функціонування. Така необхідність є особливо відчутною у випадку складних систем організації влади або специфічних умов її реалізації, зумовлених внутрішніми і зовнішніми, зокрема, безпековими обставинами держави.

Так, з огляду на складність більшості політико-правових відносин та інститутів, складну структуру мають і властиві їм політико-управлінські норми, що набувають виокремлені ознаки. Не є винятком і сфера інформаційної безпеки держави, що регулюється системою політико-правових механізмів.

Варто визнати, що вітчизняні дослідники не мають єдиного погляду на змістовне наповнення політико-правових механізмів забезпечення інформаційної безпеки, що зумовлюється як багаторівневим тлумаченням самого терміна «інформаційна безпека» відповідно до різних галузей знань, так і специфічним, характерним для окремих дослідників, підходом до визначення складових відповідних механізмів на засадах широкого кола страте-

гічно визначених напрямів інформаційної політики України. Йдеться, зокрема, про класифікацію політико-правових механізмів забезпечення інформаційної безпеки з урахуванням певних ознак їх спрямування або тенденцію узагальнення механізмів у межах певних напрямів (підсистем) відповідної цілісної системи. На думку О. Солодки, наприклад, механізми забезпечення інформаційної безпеки можуть сприйматися у вимірі *вдосконалення правового забезпечення інформаційної безпеки* шляхом розробки її концептуальних основ, що передбачає:

- визначення або уточнення завдань, функцій і повноважень суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки України;
- забезпечення інформаційного суверенітету України з метою недопущення інформаційної залежності та інформаційної експансії з боку інших держав чи міжнародних структур;
- сприяння розвитку міжнародного співробітництва в інформаційній сфері в умовах перегляду його принципів і механізмів, посиленню міжнародно-правової відповідальності за використання в інформаційній сфері сил і засобів, які негативно впливають або створюють загрози людині, суспільству, державі;
- зміцнення організаційних основ забезпечення інформаційної безпеки через:
- вирішення питання координації діяльності суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки, зокрема у сфері протидії інформаційній агресії, забезпечення кібернетичної безпеки України;
- налагодження системи державно-приватного партнерства у сфері забезпечення інформаційної безпеки;
- запровадження системи демократичного контролю за діяльністю державних суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки;
- розвиток комунікаційної політики у стосунках «держава-суспільство» [22, с. 40–41].

Слід визнати, що акцент на організаційному й правовому напрямках у межах політико-правових механізмів забезпечення інформаційної безпеки знаходить відображення й в інших наукових джерелах із певною варіативністю тлумачень зазначеного, за прикладом дослідника В. Антонока. Йдеться про *організаційно-правовий механізм* інформаційної безпеки як впорядковану сукупність інститутів держави, задіяних у процесі формування і впровадження політики інформаційної безпеки, внутрішні та зовнішні ролі і відносини якої регулюються системою правових норм та принципів. На думку автора, цей організаційно-правовий механізм, відповідно до означених напрямів реалізації політики інформаційної безпеки, складається з трьох взаємопов'язаних елементів.

По-перше, це сукупність державних інституцій, задіяних у процесі формування і впровадження політики інформаційної безпеки, тобто інституціональний механізм інформаційної безпеки.

По-друге, це сукупність ролей та відносин, яка включає правові відносини, що виникають у процесі проведення політики інформаційної безпеки, та специфічні ролі, форми і методи діяльності суб'єктів проведення політики інформаційної безпеки.

По-третє, це ієрархічна сукупність правових норм та принципів, що регулюють зміст та процес проведення політики інформаційної безпеки, тобто правовий механізм інформаційної безпеки [14].

З погляду зазначеного автора, мова може йти і про виокремлення складників організаційно-правового механізму, де сукупність інститутів публічної влади та інститутів громадянського суспільства, задіяних у процесі формування і реалізації політики інформаційної безпеки, становить інституціональний механізм інформаційної безпеки, тоді як ієрархічна

сукупність правових норм та принципів, яка регулює зміст та процес проведення політики інформаційної безпеки, а також сукупність ролей та відносин, яка включає правові відносини, що виникають у процесі проведення політики інформаційної безпеки, та специфічні ролі, форми і методи діяльності суб'єктів проведення політики інформаційної безпеки становлять правовий механізм інформаційної безпеки [14; 23, с. 65–83].

Правомірність виокремлення правового й інституційного чинників як складників політико-правових механізмів підтверджується низкою інших дослідників в аспекті забезпечення інформаційної безпеки країни. Так, важливу роль у досягненні інформаційної безпеки держави відіграє інституційний механізм її забезпечення, зазначає Н. Грабар. «Ефективність інституційної системи, що реалізує громадські інтереси, є запорукою їх гармонізації з метою забезпечення вищих державних інтересів, у т. ч. національної та інформаційної безпеки», – додає авторка [24, с. 171]. «Національну безпеку України в інформаційній сфері варто розглядати як інтегральну цілісність», – стверджує І. Боднар. Тому в процесі визначення характеру ризиків варто брати до уваги такі елементи:

- концептуальні засади політичної безпеки, її принципів, стандартів та правил, погоджених із чинним законодавством і принципами забезпечення безперервності системи інформаційної безпеки особистості, суспільства, комерційних (корпоративних) структур та держави;

- визначення об'єктів та цілей;

- визначення прийнятних із погляду забезпечення інтересів усіх суб'єктів структур встановлення контролю над об'єктами безпеки, а також оцінки ризиків та управління ризиками;

- визначення статусно-функціональних ролей, очікувань та міри відповідальності задіяних суб'єктів включно зі звітністю про події, які несуть потенційні загрози [25, с. 71].

На вагомість чітко визначених політичних й організаційних орієнтирів стратегічного рівня в аспекті механізмів інформаційної безпеки вказує й дослідниця У. Ільницька, зазначаючи, що «з метою недопущення інформаційної експансії, діяльність держави в інформаційному просторі має здійснюватись за такими напрямками: 1) реалізація упереджувальної стратегії та тактики (превентивні заходи); 2) здійснення реактивної стратегії (оперативне реагування на інформаційні атаки супротивника та активний наступ); 3) захист національного інформаційного простору. Головна ціль – забезпечення домінування та медійної переваги в інформаційному просторі». [26, с. 30–31].

Останнє своєю чергою залежить від механізмів як організаційно-правового, так і організаційно-функціонального спрямування, орієнтованих на реалізацію конкретизованої політики у вимірі інформаційної безпеки країни. Хоча організаційно-функціональний напрям як підсистема механізмів державного управління розглядається науковцями переважно у сфері економічної політики, об'єктивно він може бути оцінений у сфері політики загалом за умови діагностики інтегрованого впливу двох його складників як «структурно розчленованої цілісності», в якій кожен елемент структури має визначене функціональне призначення [27]. Так, з огляду на характерні особливості побудови й функціонування складників організаційно-функціонального механізму, він може бути визначений як система функціональних механізмів (орієнтованих на цілі структурної політики за процесним підходом), підкріплена організаційними механізмами, сформованими органами влади різних рівнів у результаті побудови організаційних структур та вироблення організаційних форм управління для забезпечення цілеспрямованих структурних перетворень із використанням певного набору управлінського інструментарію [28, с. 66].

Для сфери інформаційної безпеки зазначене передбачає реалізацію практичного виміру багаторівневої політики, зумовленої своєю чергою відповідними правовими й інституційними засадами. До уваги дослідників широке коло підходів, що об'єктивно формують складники організаційно-функціонального блоку політико-правових механізмів. Серед таких, зокрема, забезпечення функціональних зв'язків між державними органами і суспільством у сфері інформаційної безпеки. З урахуванням того, що реалізація інформаційної політики має здійснюватись за участю як держави, так і громадськості, недержавних структур (суспільства загалом) як учасників процесу (коли забезпечення інформаційної безпеки визначаються вже не тільки суб'єкт-об'єктами, а суб'єкт-суб'єктами відносинами), в науковій літературі обґрунтовується механізмами міжсекторної взаємодії (партнерства) сторін [29; 30]. «Суб'єктами забезпечення інформаційної безпеки України варто вважати систему державних і недержавних інституцій, а також громадян України, об'єднаних спільною метою щодо захисту національних інтересів в інформаційній сфері, – пояснює сутність зазначеного В. Антонюк. – Отже, коло суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки України являє собою багаторівневу систему, що має спільну мету – забезпечення інформаційної безпеки України, але різні повноваження, можливості, засоби тощо. До цих суб'єктів можна зарахувати:

- державу, що здійснює свої функції через відповідні органи державної влади шляхом створення системи забезпечення інформаційної безпеки;
- громадян, суспільні або інші організації і об'єднання, що володіють повноваженнями із забезпечення інформаційної безпеки відповідно до законодавства України.

Це дає змогу стверджувати, що СЗІБ перетинається із системою суб'єктів, які здійснюють інформаційний вплив. Конче важливою для функціонування цих систем є саме площина перетину інтересів <...> Системним, інтегруючим чинником має бути спільна мета для діяльності вказаних на схемі суб'єктів – забезпечення національного інформаційного суверенітету» [14].

У колі уваги авторів і виміри гуманітарної політики через збереження національної ідентичності та популяризації національної культури як базису не лише інформаційної, а й загалом національної безпеки України. Саме такі ідеї висловлює О. Солодка [22, с. 39], знаходячи підтримку в дослідженнях інших фахівців. Як зазначають із цього приводу О. Довгань і Т. Ткачук, «інформаційна безпека виступає як стан і умови життєдіяльності соціуму, які забезпечують сприятливі умови для розвитку особистості, суспільства й держави, а так само й інших об'єктів, тоді як інформаційна безпека кожного з цих об'єктів окремо виступає не як її частина, а як її мета та результат [31, с. 96]. Таким чином, продовжують дослідники, «інформаційну безпеку України варто визначити як стан, за якого в умовах дії різнопланових загроз забезпечується самозбереження, сталий і прогресивний розвиток інформаційної сфери, в т.ч. захищеність національних цінностей, необхідних для існування суверенної Української держави та виконання нею своїх функцій, а також досягнення відповідних національних цілей та реалізація національних інтересів» [31, с. 97].

Йдеться й про розвиток міжнародного співробітництва як напряму забезпечення інформаційної безпеки України. Хоча ця складова частина політико-правових механізмів може розглядатися у складі його організаційно-правового блоку у формі міжнародної правотворчості [22, с. 41], реалізація міжнародного досвіду (у формі кращих міжнародних практик інформаційної безпеки) доповнює перелік вагомих напрямів організаційно-функціональної регулюючої діяльності структур влади в Україні в інформаційній сфері. Так, «сучасні виклики та загрози системі глобальної інформаційної безпеки зумовили переосмислення концептуальних і практичних засад міжнародного співробітництва у сфері

інформаційної безпеки. Задля збереження безпеки та стабільності в сучасному світі необхідні єдині правила, принципи та норми відповідальності...», – зазначається в дослідженні О. Фролової з посиланням на міжнародні джерела в аспекті міжнародної правотворчості [32, с. 123–124; 33]. І водночас, як справедливо вважає В. Антонюк, удосконалення системи державного реагування на сучасні виклики та загрози інформаційній безпеці потребує цілеспрямованого вивчення зарубіжного досвіду організації і проведення інформаційних операцій, методів, засобів здійснення кібератак, а також моделювання інформаційних нападів [14].

Все це дає змогу стверджувати, що механізми забезпечення інформаційної безпеки мають набути багатовимірною і водночас комплексного характеру зі структурою і напрямками реалізації відповідно до структури державного управління з чіткою координацією дій окремих сегментів. Так, аналіз наукових досліджень стосовно концептуальних засад політико-правових механізмів дає змогу визначити відповідні механізми як складну систему, призначену для забезпечення інформаційної безпеки, яка має певну структуру, методи, важелі, інструменти впливу з відповідним правовим, інституційним, організаційним забезпеченням.

Узагальнено класифікація політико-правових механізмів у сфері забезпечення інформаційної безпеки може розглядатися з урахуванням двох об'єктивно визначених підсистем – як організаційно-правових і організаційно-функціональних механізмів із відповідними складниками (напрямами механізмів у межах підсистем), які відповідають завданням політики інформаційної безпеки.

Організаційно-правовий блок механізмів передбачає:

- нормативно-правове забезпечення інформаційної безпеки, орієнтоване на стратегічне планування політики державних структур у зазначеній сфері;
- інституційне забезпечення системи інформаційної безпеки як окреслення статусно-функціональних ролей, відповідальності інститутів виконавчої влади, задіяних у сфері політики інформаційної безпеки.

Організаційно-функціональний блок механізмів може складатися з таких напрямів:

- міжсекторна державно-громадська взаємодія у забезпеченні національної політики в інформаційній сфері;
- реалізація програми національної єдності як сфери гуманітарної політики;
- міжнародне співробітництво у вимірі національної і міжнародної інформаційної безпеки.

Виокремлений формат політико-правових механізмів не вичерпує усіх можливих напрямів регуляторної й управлінської діяльності, втім, формує певне цілісне уявлення про сутність політики, орієнтованої на забезпечення інформаційної безпеки держави. Осмислення концептуальних засад політико-правових механізмів зумовлює їх подальший дослідницький аналіз з урахуванням викликів і завдань, які визначають стан і трансформаційні перспективи безпекової політики України в інформаційній сфері.

Список використаної літератури

1. Державне управління в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В.Б. Авер'янова. Київ : Видавництво Тов. «СОМІ», 1999. 350 с.
2. Державне управління : Словник-довідник /За заг. ред. В.М. Князева, В.Д. Бакуменка. Київ : УАДУ, 2002. 228 с.
3. Ковалюк О.М. Фінансовий механізм організації економіки України (проблеми теорії і практики) : Монографія. Львів : видавничий центр Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2002. 396 с.

4. Малиновський В.Я. Державне управління : Навчальний посібник. Вид. 2-ге, доп. та перероб. Київ : Атіка, 2003. 576 с.
5. Нижник Н.Р., Машков О.А. Системний підхід в організації державного управління : Навчальний посібник /За заг. ред. Н.Р. Нижник. Київ : УАДУ, 1998. 160 с.
6. Рудницька Р.М., Сидорчук О.Г. Сутність і зміст механізмів державного управління та принципів їх функціонування. *Публічне управління: теорія та практика*. 2014. Вип. 4. С. 50–60.
7. Домбровська С.М. Теоретичні аспекти формування механізмів державного управління у реформованій вищій освіті України. *Державне будівництво*: електрон. наук. фак. Вид. ХарРІ НАДУ. 2010. № 2.
8. Федорчак О. Класифікація механізмів державного управління. *Демократичне врядування*. Науковий вісник. 2008. Вип. 1. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik/fail/O_Fedorchak.pdf (Дата звернення: 12.01.2021).
9. Радченко О.В. Родові ознаки категорії «механізм» в соціальних науках. *Публічне управління : теорія та практика* : збірник наук. пр. Асоціації докторів держ. управління. Харків : Вид-во АДНДУ, 2013. № 3(15). С. 19–25.
10. Ганцюк Т. До проблеми визначення елементів комплексного механізму державного управління. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 3(22). С. 17–27.
11. Брюховецька Н.Ю. Економічний механізм підприємства в ринковій економіці: методологія і практика. Донецьк : ІЕП НАН України, 1999. С. 25–28.
12. Березянська А.О. Теоретичні підходи до визначення поняття «механізми державного управління» та їх класифікація. *Наукові праці. Державне управління*. 2015. Вип. 242. Том 254. С. 6–10.
13. Ярмолинська І.В. Поняття та сутність механізмів державного управління у сфері інституційного догляду та виховання дітей в Україні. *Інвестиції: практика та досвід. Державне управління*. 2018. № 18. С. 119–123.
14. Антонюк В.В. Механізми державного реагування на сучасні виклики та загрози інформаційної безпеки. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. Електронний журнал. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=747> (Дата звернення: 12.01.2021).
15. Власов В.Г. Політико-правовий механізм державного управління як основа міжнародних зв'язків. *Актуальні проблеми державного управління*. 2011. № 2 (40). С. 1–8.
16. Кравчук М., Магола В. Правова політика в сучасній Україні: сутність, особливості формування та реалізації. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Вип. 1(13). С. 29–35.
17. Руднева О. М., Ярмиш О.Н. Правова політика України: стан, проблеми концептуалізації та підвищення ефективності. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування* : збірник матеріалів наук.-практ. конф., Київ, 5 груд. 2012 р. С. 6–26. URL: http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Pravova_pol_newb7252.pdf (Дата звернення: 12.01.2021).
18. Минькович-Слободяник О.В. Правова політика: стратегічні пріоритети і напрями вдосконалення. Київ : Логос, 2012. 195 с.
19. Державна політика : підручник / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; ред. кол.: Ю.В. Ковбасюк (голова), К.О. Ващенко (заст. голови), Ю.П. Сурмін (заст. голови) [та ін.]. Київ : НАДУ, 2014. 448 с.
20. Бабенко К.А. Політико-правові відносини як предмет регулювання конституційного права України. URL: <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/436-politiko-pravovi-vidnosini-yak-predmet-regulyuvannya-konstitutsijnogo-prava-ukrajini.html> (Дата звернення: 12.01.2021).
21. Політико-правові інститути сучасності: структура, функції, ефективність : моногр. / М.І. Панов, Л.М. Герасіна, В.Д. Воднік, О.Г. Данилян, Г.П. Клімова; ред.: М.І. Панов,

- Л.М. Герасіна; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2005. 381 с.
22. Солодка О.М. Пріоритети удосконалення інформаційної безпеки України. *Інформація і право*. 2015. № 3(15). С. 36–42.
  23. Антонюк В.В. Організаційно-правові засади формування та реалізації державної політики інформаційної безпеки України : дис. ... канд. наук з держ. Управління : 25.00.02 / Національна академія державного управління при Президентові України. Київ, 2017. 218 с.
  24. Грабар Н.С. Механізми інформаційної безпеки України в умовах інформаційного глобалізму. *Право та державне управління*. 2019. № 2(35). Том 1. С. 168–173.
  25. Боднар І.Р. Інформаційна безпека як основа національної безпеки. *Механізм регулювання економіки*. 2014. № 1. С. 68–75.
  26. Ільницька У. Інформаційна безпека України: сучасні виклики, загрози та механізми протидії негативним інформаційно-психологічним впливам. *Humanitarian vision*. 2016. Vol. 2, Num. 1. С. 27–32.
  27. Структурно-функціональний аналіз. Філософська енциклопедія. URL: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/4856
  28. Васіна А.Ю. Організаційно-функціональний механізм структурного реформування національної економіки: теоретичні й методологічні основи формування. *Економіка та держава*. 2016. № 4. С. 64–68.
  29. Державна політика у сфері інформаційної безпеки в Україні. URL: <https://knute.edu.ua/file/NjY4NQ==/42a2204edc76d39f5431b94900cf6075.pdf> (Дата звернення 12.01.2021).
  30. Миколаєць А.П. Підходи до розвитку міжсекторного соціального партнерства в системі публічного управління. *Держава та регіони*. 2018. № 4 (64). С. 107–110.
  31. Довгань О.Д., Ткачук Т.Ю. Система інформаційної безпеки України: онтологічні виміри. *Інформація і право*. 2018. № 1(24). С. 89–103.
  32. Фролова О. Міжнародне співробітництво в галузі забезпечення інформаційної безпеки. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2019. Вип. 46. С. 123–136.
  33. Вебсайт Європейського агентства мережевої та інформаційної безпеки. URL: <https://www.enisa.europa.eu/about-enisa>.

CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF POLITICAL AND LEGAL MECHANISMS FOR ENSURING INFORMATION SECURITY

Viacheslav Pashkovskyi

*National Institute for Strategic Studies
Pirogova str., 7A, 01054, Kyiv, Ukraine*

The article is focused at formation research views on the conceptual foundations of political and legal mechanisms for ensuring information security as an urgent direction in the system of determining the essence and orientation of the state policy under the conditions of hybrid warfare. The conceptual approach to the noted theme is dealt with clarifying the term “mechanisms of public administration” as a basic element in the process of considering the regulatory functions of the state and the formation of specified ideas about political and legal mechanisms in the activities of the state on security policy in the information sphere.

The essence of political and legal mechanisms is considered by the author in measuring the holistic system of state-political regulation of social relations by means of legal and political influence. Taking into account the complexity of the vast majority of political and legal relations and institutions, the complex structure is becoming peculiar to corresponding political and management norms that have a certain structure, methods, levers, instruments of influence with appropriate legal, institutional, organizational and functional support.

The general classification of political and legal mechanisms in the sphere of information security is submitted by the author regarding two objectively defined subsystems – as organizational, legal and organizational and functional mechanisms with relevant components, directions of mechanisms within these subsystems.

The article substantiates the format of the organizational and legal block of mechanisms dealt with regulatory-legal and institutional support of information security, as well as the format of the organizational and functional block of mechanisms, which is caused, in particular, by intersectoral state-public interaction in ensuring national policy in the information sphere; implementation of the program of national unity as a sphere of humanitarian policy, international cooperation in dimension of national and international information security.

It is noted that comprehension of conceptual foundations of political and legal mechanisms determines the possibility of their further research analysis in respect of the challenges and tasks that determine the situation and transformational prospects of Ukraine’s security policy in information sphere.

Key words: political and legal mechanisms, conceptual foundations, information security.

УДК 327.8

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.25>

ПОЛІТИКА І ЛІТЕРАТУРА: ІСТОРИЧНІ ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ

Олена Половко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра політології
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

У статті розглянуто генезу впливу політики та ідеології на літературу. Художня література чинить світоглядний вплив на читача та на формування системи цінностей особистості, а ціннісна складова частина є важливою частиною політичної культури загалом. На прикладі вибраних художніх творів західноєвропейської літератури Х – ХХ ст. простежуються основні тенденції відповідних політико-ідеологічних впливів (від *magnum opus* Данте, М. Сервантеса, Т. Мора, Д. Свіфта, У. Дефо до К. Воннегута та С. Алексєєвич).

Ще в середньовічних епічних поемах факти історії перетворювались на акти літератури, яка виконувала «держзамовлення». З «Утопією» Мора в літературу входить не просто ідеал, а ідеологія та політика. Вимоги Мора політичні – реорганізація суспільства. За цими вимогами стоїть верства, що активно йде до влади, – буржуазія. Першим буржуа в літературі є Робінзон Крузо у творі Д. Дефо, що має потужний соціально-політичний підтекст.

Першою антиутопією є «Мандри Гулівера» Д. Свіфта. Її автор моделює ідеологічну реальність та ставить під сумнів ідеали рівності та братерства, зображені в «Утопії». Надалі домінуватимуть не утопічні, а реалістичні твори, художнє обґрунтування залежності людини від суспільно-політичного оточення («Жерміналь» Е. Золя). Постає питання соціальної та політичної реорганізації суспільства. Надалі літературний герой також стикатиметься з іншою проблематикою, яка є не зовнішньою, а внутрішньою (екзистенційною). Ф. Кафка позбавив конфлікт соціально-політичної значущості.

«Чудовий новий світ» О. Хакслі та «1984» Д. Орвела «1984» – два важливі антиутопічні романи ХХ століття, що мають антитоталітарний, антикомуністичний характер. Популярні класичні антиутопії формують відповідний контекст для ідеологічного супротиву. Своєю чергою це викликає подальшу контрреакцію з боку влади (заборона на друк та поширення книг, репресивні переслідування авторів тощо).

На сучасному етапі фіксується загальна тенденція відходу від поступової, а потім наскрізної ідеологізації до «втрати ідеологічних ілюзій» й критики метанаративів.

Ключові слова: політика, література, ідеологія, цінності, політична культура.

*Масштабна й нескінченна розмова на сотні тисяч голосів
триває без нас, доки ми не взяли до рук книжку.*

Ростислав Семків

У контексті дослідження зв'язку політики та літератури (на прикладі художніх творів) постає конкретне питання: який практичний сенс читання? Одна з можливих відповідей: художня література може стати відправною точкою для побудови системи цінностей особистості. Ціннісна складова частина своєю чергою є частиною культури як такої і політичної культури зокрема. При цьому важливо зазначити, що «класичні тексти мають бути не засобом літературного виховання, а його метою – ультимативною ціллю розвитку вміння читати» [1, с. 193].

Художня література справляє світоглядний вплив на читача. Літературний текст має зміст (про що розповідає) та ідею (для чого розповідає). При цьому, як зауважує літературознавець Ростислав Семків, є тексти, в яких те, як вони написані, значить більше, ніж про що вони, тому важливо дослідити взаємозв'язок літератури та ідеології, літератури та політики. Ця тема є малодослідженою. Серед власне літературознавчих текстів особливо виділимо статті письменника Джорджа Орвела, рецензії критика Галини Юзефович, праці «Як писали класики» та «Як читати класиків» вже згаданого нами науковця Ростислава Семківа. Основні політичні ідеї в контексті історії зарубіжної літератури ХХ століття розглянуто в лекціях філологині Юліани Камінської. Використовуємо загальнонаукові методи, зокрема історичний, для дослідження генези впливу політики та ідеології на літературу.

Вплив політики на літературу можна простежити впродовж всієї історії світової літератури, але в рамках статті обмежимося її західноєвропейською частиною від епохи середньовіччя і до ХХ ст. Так, в основу «Пісні про Нібелунгів» (ХІІ – поч. ХІІІ ст.) покладено реальний історичний факт, але відбувається ідеологічна інтерпретація факту. В іншому творі, що є національною гордістю Франції, – патріотичній епічній поемі «Пісні про Роланда» (ІХ – Х) – факт поразки франків над басками було перетворено на перемогу. У процесі перетворення факту історії на акт літератури відбувається трансформація, ідеологія та політика впливають на літературу, яка виконує «держзамовлення» та фальсифікує історію (не реалії життя, а ідеологія моменту). У цей час майже всі країни функціонують у контексті державно-політичних конфліктів, і література дає ідеал – гарного воїна (що є сталим та нормованим, який думає, як найкраще і швидше померти). Головна опозиція в епічному творі – «свій/чужий» (а головна опозиція політики за теоретиком Карлом Шміттом – «ворог/друг»). В епічному творі ця опозиція територіальна і релігійна. Патріотизм, який потрібен державі, домінує, а приватні інтереси героїв є настільки несуттєвими, що про них ніхто не пише. Це нереалістична література, однак вона зберігає цілий спектр концептів, важливих для націй та держави.

Ліричний герой з'являється в середньовічній літературі, і єдине, заради чого він може померти, – це кохання до прекрасної дами, як-то у Трістана до Ізольди. Як тільки держава перестає вимагати любові до батьківщини, в літературу проривається те, що дійсно турбує людину (її власне життя). Відбувається трансформація героя: воїн – лицар – коханець (адюльтер, причина якого інститут шлюбу, що є економічною угодою) або воїн – аскет – святий. А подальші «спалахи» патріотизму будуть пов'язані з підготовкою держави до війни. Вже у творах Данте фіксується тенденція до «егоцентризму» та з'являється розвиток героя (в епосі герой статичний).

«Дон Кіхот з Ламанчі» Мігеля де Сервантеса (1605) – історія окремої особистості. У цьому творі йдеться про антигероя та антилицаря, тоді як епос описував в основному події. Дон Кіхот відстоює ідеал, а дійсність цей ідеал руйнує (символом є битва з вітряками). Однак не так важливо, якою є оточуюча дійсність, важливо, як її оцінює Дон Кіхот (внутрішні переконання героя стають важливими). У «Гамлеті» Шекспіра є проблема (вбивство батька), є її соціальне вирішення (помста), однак зовнішня мотивація не влаштовує героя, його проблема суто індивідуальна. Гамлет – герой-інтелектуал, нам як читачам пропонують оцінювати героя за його розумом та індивідуальністю. Ренесанс тяжів до зображення цілісної особистості, була віра в те, що людина може побороти обставини, а в Сервантеса та Шекспіра нема цієї віри, обставини долають людину.

Відбуваються економічні зміни, в літературу входить не просто ідеал, а повноцінно ідеологія та політика. Томас Мор в «Утопії» (1516) описує уявну державу, в якій відсутня приватна власність та панують рівність та справедливість. Схожий ідеал держави, що побу-

дована на демократичних та колективістських засадах, описує і Т. Кампанелла в «Місті Сонця». Обидва твори вплинули на теорію та практику соціалізму. (Соціолог Ентоні Гіденс вважав, що, оскільки прогнозування майбутнього розвитку ускладнене, можна використати утопічний реалізм як баланс між утопічним ідеалом та сучасною реальністю. Про проблеми прогнозування, вплив на історію рідкісних непередбачуваних подій та їх пояснення в ретроспективі більш детально описано в книзі «Чорний лебідь: про (не)ймовірне в реальному житті» Нассіма Талеба).

Вимоги Мора політичні – реорганізація суспільства. За цими вимогами стоїть верства, що активно йде до влади, – буржуазія. Ідея: людей мають оцінювати відповідно до їхнього внутрішнього світу (демократична рівність), а не за походженням (що робить людиною «кращою» автоматично). Першим буржуа в літературі є Робінзон Крузо у творі Даниеля Дефо. Текст 1719 року, до якого рідко повертаються в дорослому віці, відіграв велику роль у всій літературі. Розкривається основний ідеал буржуазного суспільства – праця. Твір базується на реальній історії, однак прототип головного героя прожив на безлюдному острові кілька років і мало не з'їхав із глузду, а Крузо – за кілька десятиліть майже створив «цивілізацію». Тому «Життя та дивовижні пригоди Робінзона Крузо» мають потужний соціально-політичний підтекст.

Перша антиутопія – «Мандри Гулівера» Джонатана Свіфта (1726), бо її автор сумнівається, що ідеальна держава існує. Він описує політику і владу, суспільство і мораль, моделює ідеологічну реальність, ставить під сумнів ідеали рівності та братерства, зображені в «Утопії» Мора. З кожною новою подорожжю Гулівера тональність твору стає песимістичнішою. Автор доходить іншого, аніж Вольтер і Руссо, висновку: не людина від природи є доброю, а суспільство її «псує», навпаки, суспільний устрій є поганим, тому що природа людини така. Підкреслюється уявлення про політику як «брудну справу» (на відміну від античного, платонівського уявлення про «царську справу» або аристотелівське «мистецтво управління»). Якщо в Мора, як і в Платона, правильно організоване політичне життя можливе («його нема, але воно правильне»), то у Свіфта «воно неправильне, але воно є». І це ідеальне суспільство навряд чи буде існувати, бо людина за своєю суттю не ідеальна (в «Мандрах...» організаторами ідеального суспільства є коні). Свіфт критикує не просто сучасне йому суспільно-політичне життя, а ті ідеї, на яких базуються Ренесанс та Просвітництво.

Вольтер у «Простаку» (1767) зображує суспільство, що деформує природу людини. У П'єра Бомарше у творі «Шалений день, або весілля Фігаро» (1778) система оцінки особистості є дуже застарілою, геть суспільство побудоване на таких засадах, тому «в цій п'єсі вже є революція в дії». Це комедія, яка була «вагітна» Великою Французькою революцією 1789 року (майже агітаційна література, яка даремно «просвітницька»).

Один із найпопулярніших творів XVIII ст. – «Страждання юного Вертера» Г. Гете (1774). Це вже не утопічний, а реалістичний твір. Поведінка Вертера – це поведінка ображеного суспільством громадянина. Гарний, талановитий, розумний, але без аристократичного походження він не може претендувати на певні позиції в соціальній та політичній структурі суспільства. На питання Гамлета Вертер відповідає «не бути». Тому одним із можливих висновків цього твору, що мають політичні наслідки, є те, що суспільство має змінитися, щоб Вертер та такі як він змогли жити у ньому.

Романтизм послідовно буде представляти одну й ту саму модель поведінки – втечу людини від неправильного суспільно-політичного життя, яке не відповідає людській природі (Байрон, Гофман). У XIX ст., навпаки, література намагається бути якомога ближчою до життя, художні тексти описують не лише психологію, а політику, економіку. «Із текстів

Бальзака можна зрозуміти природу капіталізму краще, ніж із робіт політекономістів». У соціальному романі домінує реалізм: показати типову людину в типових обставинах, вплив середовища (прикладом є цикл «Ругон-Маккари» Еміля Золя, зокрема роман «Жерміналь» (1885)). Роман «Червоне і чорне» Стендаля (1830) називають «хронікою XIX століття», бо в ньому йдеться про три соціальні верстви: духовенство, дворянство та буржуазію. У головного героя Жульєна Сореля та сама проблема, що й у Вертера, – суспільство не враховує його внутрішній потенціал. Порушене питання соціальної та політичної реорганізації суспільства, щоб походження та капітал не детермінували поведінку людини. Це література претензій головного героя (або героїні, як Емма Боварі), суспільство має адекватно його оцінити, однак засуджує за походження, бо інших претензій нема.

Надалі літературний персонаж буде існувати в контексті інакшої проблематики, яка не стільки зовнішня (необхідність подолати життєві обставини), як внутрішня (екзистенційна). «Серце п'їтми» Джозефа Конрада (1902) – реконструкція не подій, а свідомості героя. Основне надбання реалістичної літератури – художнє обґрунтування залежності людини від суспільно-політичного оточення. Література стає надзвичайно життєвою, але це не зовсім вірно (Оскар Уальд у «Портреті Доріана Грея» (1890) доводив, що мистецтво і життя не є тотожними, а мистецтво – не «дзеркало реальності»).

Франц Кафка позбавив конфлікт соціально-політичної значущості. У Йозефа К., героя роману «Замок» (1926), нема ніяких претензій до суспільства (і взагалі: де він живе, якої він національності і де тепер любов до батьківщини?). Це антигероїчний герой. У цьому творі актуалізується ситуація вибору, але головне не те, що вибере Йозеф К., а що вибирає сам читач. «Замок» Кафки чи «Улісс» Джойса – це надважкі тексти (є важлива думка, що їх рішуче ніхто не осилує з першого разу, «однак для тих, хто дочитає – світ зміниться назавжди» [1, с. 191]). Є цілий спектр можливого трактування: філософського, теологічного, ідеологічного – про сутність влади, яку більше ніхто не контролює, а в її бюрократичному апараті ніхто ні за що насправді не відповідає. Складні тексти ніколи не матимуть однієї інтерпретації, однак за Умберто Еко є небезпека надінтерпретації.

Якщо права вибору нема, нема і свободи. Якщо ситуація вибору політизується, маємо справу з антиутопіями. «Чудовий новий світ» Олдоса Хакслі (1932 р.) та «1984» Джорджа Орвела (1948 р.) – два важливі антиутопічні романи XX століття, що мають анти-тоталітарний, антикомуністичний характер. Держава контролює мислення, тому «2+2=5», «свобода – це рабство», а «війна – це мир». У класичних антиутопіях індивіду протистоїть тоталітарна влада, яку більшість приймає зі страху, багато хто любить за дароване почуття безпеки й лише одиниці вирішують повстати проти неї [2, с. 121]. Але влада персоналізована в персонажах-антагоністах, є центр опозиції, а у Курта Воннегута цього нема і, де зло, не зовсім зрозуміло, він створює парадоксальну антоутопію у душі «веселого песимізму». Його «Бійня № 5, або Хрестовий похід дітей» (1969) має антивоєнний характер (як і «Прощавай, зброє!» Ернеста Хемінгуея (1929), «На західному фронті без змін» (1929), «Три товариші» (1936) Еріха Марія Ремарка, «Історія одного німця» Себастьяна Хафнера, «Читець» Бернгарда Шлінка, «Крадійка книжок» Мартіна Зузака, «НhhН» Лорана Біне та багато інших).

У романі «Володар мух» Уільяма Голдінга (1954) розповідається, як група школярів після авіакатастрофи опиняється на самоті на пустельному острові. У цьому творі яскраво прослідковується як алегоричне зображення «природного стану, так і формування вертикальної влади. У вже постмодерністському романі «Нестерпна легкість буття» Мілана Кундери, дія якого відбувається у Празі 1968 року, присутня національна «чеська» тема, протест проти окупації і супутня їй «травма приниження власної гідності». Український

літературознавець Р. Семків зауважує, що постмодернізм – це дуже глибока й розумна література, декорована під популярні жанри (і детективний сюжет тут не менш важливий, ніж інтелектуальне наповнення). Сюжетно легкі та водночас інтелектуально важкі романи, що розважають та розповідають про складне, змішують жанри (як Умберто Еко або Стіг Ларсон у його циклі детективів, за якими можна дослідити політичну історію Швеції). Ми як читачі маємо цілий «горизонт для можливих інтерпретацій». За філософом Ліотаром, світ втратив метанаративи, історії, які виправдовували його рух, які пояснювали його мету, та довіри до цих суперісторій більше немає. Світ абсурдний – і це вся історія, яку можна розповісти. «Кожен із читачів шукатиме сенс самотійно. Автор самоусувається і жодних відповідей не дає. Якщо реалісти, відверто чи непомітно, але вели читачів до певних висновків, то тепер ніхто вже нічого не гарантує» [1, с. 175]. У цьому контексті неможливо не згадати есе «Смерть автора» (1967) французького філософа та літературознавця Ролана Барта. Читач стає співтворцем сенсів. Тому і література, і наука (у тому числі політична) – це завжди дискурс. У цей час «традиційні жанри переживають втрату інтересу, а експериментальні – кличуть на барикади».

Модерністи вважали, що «якимись філософськими концепціями (комуністичною, фашистською, фрейдівською, «неокантіанством» тощо) можна досягнути та поліпшити світ, і силкувалися перебудувати, перевести його з «нерозумного», на їхній погляд, у «розумний стан», а постмодерністи завдяки гіркому історичному досвіду зробили висновок, що предмет (світ) чинить опір людському впливу <...> Таким чином, межа між модернізмом та постмодернізмом – у ставленні до ідеології. Якщо модерн визначала наскрізна ідеологізація (найяскравіші її вияви – комуністична та фашистська моделі держави, суспільства), то постмодерн є відчуттям універсальної порожнечі після втрати ідеологічних ілюзій» [3, с. 75].

Сучасна література також допомагає зрозуміти актуальні суспільні проблеми. Є цілий спектр робіт таких «сучасних класиків», що розкривають ключові культурні й політичні тренди сьогодення, як Томас Пінчон, Джонатан Франзен, Донна Тартт, Джуліан Барнс, Кадзуо Ішігуро, Мішель Вельбек, Жозе Сарамаго, Гюнтер Грас, Вінфрід Зебальд, Ольга Токарчук та ін. Таким чином можна простежити кілька тенденцій впливу політики на літературу та форми репрезентації влади та політики в літературних текстах (зворотний вплив є предметом окремого дослідження). Зокрема, йдеться про поступовий перехід від часткової ідеологізації літератури – до цілковитої (за тоталітарного політичного режиму) та постмодерної критики ідеологічних метанаративів.

Список використаної літератури

1. Семків Р. Як читати класиків. Київ, 2018. 288 с.
2. Семків Р. Як писали класики: поради, перевірені часом. Київ, 2016. 240 с.
3. Пахаренко В. Художнє слово. Українська мова та література. 2001. Ч. 29–32. С. 237–240.
4. Аствацатуров А. И не только Сэлинджер. Десять опытов прочтения английской и американской литературы. Москва, 2015. 320 с.
5. Бегбедер Ф. Лучшие книги XX века. Москва, 2006. 192 с.
6. Бегбедер Ф. Конец света. Первые итоги. Москва, 2013. 448 с.
7. Быков Д. Иностранная литература: тайны и демоны. Москва, 2020. 464 с.
8. Каминская Ю. Лекции по зарубежной литературе XX ст. URL: <https://www.lektorium.tv/course/22907>
9. Історія зарубіжної літератури XX ст. : навчальний посібник / Кузьменко В. (ред.) Київ : Академія, 2010. 496 с.

10. Мандель Б.Р. Всемирная литература: XX век. Имена и книги вне пространства и времени. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений гуманитарного направления (бакалавриат, магистратура). Москва, Директ-Медиа, 2014. 659 с.
11. Маренгольц К. Література! Мандрівка світом книжок. Харків : Вид-во Vivat, 2018. 192 с.
12. Набоков В. Лекции по зарубежной литературе. Москва, 2014. 544 с.
13. Оруэлл Д. Писатели и Левиафан. М., 1989. С. 176–184.
14. Оруэлл Д. Политика против литературы. Взгляд на «Путешествия Гулливера». Москва, 1989. С. 153–175.
15. Пачнер М. От литературы до литературы. Как письменное слово формирует мир, личности, историю. Москва, 2019. 464 с.
16. Хаустов Д. Невинные инквизиторы. Джордж Оруэлл и политическая антропология. Москва, 2019. 328 с.
17. Юзефович Г. О чем говорят бестселлеры. Как всё устроено в книжном мире. Москва, 2018. 209 с.
18. Юзефович Г. Таинственная карта. Неполный и неокончательный путеводитель по миру книг. Москва, 2020. 512 с.
19. Юзефович Г. Удивительные приключения рыбы-лоцмана (150 000 слов о литературе). Москва, 2016. 416 с.

POLITICS AND LITERATURE: HISTORICAL FORMS OF INTERACTION

Olena Polovko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Politology
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

The article considers the genesis of the influence of politics and ideology on literature. Fiction has a worldview influence on the reader and on the formation of the value system of the individual. Value component is an important part of political culture as a whole. The main tendencies of the corresponding political and ideological influences are traced (from magnum opus of Dante Alighieri, M. Cervantes, T. More, D. Swift, D. Defoe to K. Vonnegut and S. Alekseevich) on the example of selected works of art of Western European literature of the X – XX centuries.

Even in medieval epic poems, the facts of history were transformed into acts of literature, which fulfilled the “state order”. With More’s *Utopia*, the literature includes not just an ideal, but ideology and politics. More’s political demands: reorganization of society. Behind these requirements is the stratum that actively coming to power – the bourgeoisie. The first bourgeois in literature appears in the figure of *Robinson Crusoe* in the work of D. Defoe, which has a strong socio-political connotation.

The first anti-utopia is D. Swift’s *Gulliver’s Travels*. Its author models the ideological reality and questions the ideals of equality and brotherhood depicted in *Utopia*. In the future, not utopian, but realistic works will dominate, the artistic substantiation of human dependence on the socio-political environment (E. Zola “*Germinal*”). There is a question of the social and political reorganization of society. In the future, the literary hero will face another issue, which is not external but internal (existential). F. Kafka deprived the conflict of socio-political significance.

O. Huxley “*Brave New World*” and D. Orwell “*1984*” are two important anti-utopian novels of the twentieth century that have an anti-totalitarian, anti-communist character. Popular classical anti-utopias form the appropriate context for ideological resistance. In turn, this provokes further counter-action by the authorities (ban on printing and distribution of books, repressive persecution of authors, etc.).

There is a tendency from gradual and then pervasive ideologisation to “loss of ideological illusions” and criticism of metanarratives.

Key words: politics, literature, ideology, values, political culture.

УДК 316.74

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.26>

ВЛАДНА ЕЛІТА РОСІЇ В КОНТЕКСТІ ДУХОВНОСТІ: ІСТОРИКО-РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ

Юрій Привалов

*Інститут соціології Національної академії наук України,
відділ соціальної експертизи
вул. Шовковична, 12, 01021, Київ, Україна*

Валерій Пилипенко

*Інститут соціології Національної академії наук України,
відділ історії та теорії соціології
вул. Шовковична, 12, 01021, Київ, Україна*

У статті досліджуються процес співвідношення етики та політики, ступінь взаємопроникнення цих сфер, їх взаємодія. При цьому робиться висновок, що ціннісні орієнтації владної еліти детерміновані загальним історико-політичним, соціальним та етнокультурним контекстом. Підкреслюється, що зв'язок етики й політики має глибинне історичне коріння. Це істотно зумовлено тим, що становлення державності було історично пов'язане з християнізацією. Вказується на властивий православній культурі феномен одночасного існування високого ідеалу, максимальної установки, але з поблажливістю до його невиконання з огляду на людську слабкість. Саме морально-етичний максимум привносив у православну культуру певну невизначеність щодо світської сфери, зокрема соціальної і політичної. Остання ставала таким собі «нейтральним полем», з одного боку якого молилися святі подвижники, а з іншого – діяли політики. Крім того, для православної свідомості характерними є моралізм, уявлення про світ як «заповідник» добра і зла, простір боротьби Бога і диявола, схильність оцінювати всі явища за моральним критерієм. Релігійне двовір'я, що виявляється в одночасному існуванні «денної» (християнської) і «нічної» (язичницької) свідомості, породило і двовір'я політичне. Останнє проявилось в одночасному існуванні двох непримиренних (християнського і язичницького) уявлень про владу, державу, націю і владну еліту. З одного боку, це християнський ідеал царя як земного втілення Божої правди й милості. Йдеться про ідеал, «підтримуваний» пам'яттю про кращих із великих князів київської і монгольської епох, а з іншого боку – суто язичницький образ володаря як втілення грізної, морально нічим не обмеженої сили, ідеал римського кесаря. Стаття розкриває тему поступового розриву етики і політики, який зумовлений не лише тим, що ідеал соборності з його моральною орієнтацією на мир відходив в ідеалізоване минуле, але й тим, що політика більше не «терпіла» моральних повчань.

Ключові слова: духовність, політика, еліта, історія, релігія, мораль.

Співвідношення етики та політики, ступінь взаємопроникнення цих сфер, їх взаємодія, а також ціннісні орієнтації владної еліти детерміновані загальним історико-політичним, соціальним та соціокультурним контекстом, духовно-релігійною традицією. Можна виділити деякі доволі стійкі, «муміфіковані» кліше, ідеальні уявлення щодо образу правлячої еліти, її місця в суспільстві, манери спілкування з народом. Якщо звернутися до прикладу Росії, то побачимо, що для неї зв'язок етики і політики завжди був і залишається більш значущим, аніж для інших країн. І саме в Росії впродовж багатьох століть існує деякий парадоксальний феномен, котрий можна назвати «політичним двовір'ям», де поєдналися дві протилежні установки, два протилежні погляди на правлячу еліту.

З одного боку, правлячу еліту народ оцінює передусім за її моральними якостями і чекає від неї справедливості і чесності. Віра народу в те, що ця людина володіє такими чеснотами, здатна призвести до ідолопоклоніння перед нею. При цьому, якою б «поганою» не виявилася влада (чи то цар, чи партійний вождь, чи президент), їй прощають дуже багато, забуваючи про «гріхи» і помилки. З другого боку, влада має бути сильною, адже слабкості їй не вибачають, краще сприймають жорсткість і навіть жорстокість. І в цьому, і в іншому випадку очевидні етичний мотив і емоційне ставлення до політики і влади.

Захід подолав свій шлях «раціоналізації» політики, економіки, громадянської свідомості. Ця «раціоналізація» призвела до утвердження конституціоналізму в державі, капіталізму – в економіці і позитивізму – у свідомості. Для Заходу держава нині не ототожнюється з жодною частиною бюрократії. Держава відділяється від суспільства і протистоїть йому. Суспільство ставиться до політики крізь призму утилітаризму, оцінює політиків за їх функціональну здатність. Воно розчаровано дивиться на правлячу еліту, від якої не чекає нічого морального, але й не пробачає порушень «правил пристойності». Однак Росія – це не Захід. І новий час із його раціоналізацією тут ще не настав, «розчаклування» влади ще не відбулося. Принцип утилітаризму не сприймається «слов'янською» свідомістю. Досі суттєво зберігається емоційне, «міфо-поетичне» ставлення до влади і можновладців.

До речі, багато російських релігійних філософів пов'язували такий моралізм і максималізм з особливою релігійністю росіян, розуміючи таку «релігійність» не просто як особливу прихильність до православ'я, а значно ширше – як прагнення до вічного, трансцендентного, що є вищим від земного тимчасового життя.

У результаті все набуває своєї значущості лише завдяки ставленню до абсолюту, лише як вираз і форма абсолютної істини і абсолютного спасіння. У цьому полягає принциповий радикалізм російського духу. Його викривленням і деформацією є політичний радикалізм, максималізм, зумовлені тим, що дух уже відірваний від своїх істинних, тобто релігійних коренів. Виходячи з цього, багато релігійних мислителів вважали: у політиці своєрідність російського менталітету полягає в тому, що він ставить понад усе (вище від юридичних відносин) етичні засади, а тому вимагає від владної еліти насамперед не «функціональних» якостей, а моральності [15, с. 388].

Умови отримання земної влади – поклоніння дияволу. І не випадково Христос відкинув державну владу, двічі йому запропоновану, – в пустелі, коли його спокушував диявол, і в Єрусалимі. «Потім Диявол вивів його на гору і за одну мить показав йому всі царства населеної землі та й сказав: «Я дам тобі владу над усіма ними і їхню славу, бо ця влада передана мені, і я даю її, кому хочу. Тож, якщо ти поклонишся мені, уся вона буде твоя»» [3, с. 1377]. Безпощадний до влади, до самого принципу етатизму, Апокаліпсис викидає хижим птахам «трупі царів», трупі сильних, трупі тисячочальників, аби підготувати шлях до другого пришестя Христа [3, с. 1658].

Наступна складова частина – греко-візантійська православна спадщина. Із Візантії приходять на Русь не лише грецька віра, ціннісно-моральна система (пов'язана з цією вірою), а й ідеал держави, уявлення про владу і правлячу еліту, її призначення, обов'язки, моральні завдання.

Що ж саме є важливим для нас у візантійській спадщині з погляду взаємозв'язку етики і політики, а також моральних орієнтацій владної еліти? Насамперед ідеал самодержавної влади. Він сам по собі вже передбачав взаємозв'язок етики і політики. Етика тут, власне, інкорпоровалася в політику, адже ідеал самодержавної влади передбачав, по-перше, боговстановленість влади, по-друге, богоподібність влади, по-третє, відповідальність самодержця перед Богом.

В ідеалі, розробленому християнськими богословами, православний цар відрізнявся від східного деспота, римського кесаря, від абсолютного монарха передусім тим, що не був необмеженим владикою. У нього було одно-єдине, але досить суттєве обмеження – християнська істина. Влада його обмежувалася волею Бога і законом Божим, тобто християнською етикою. Православний цар мислився як «служитель» Божий, не тільки як втілення вищої моральності, а й як хранитель Істини. Адже він отримував владу для того, аби повернути рід людський на служіння «найсвятішому обов'язку» – християнству. І тому біля царя мала стояти Церква як носій Божественної моральної волі, в котрій самодержець був лише членом, але не паном. Церква мала спрямувати все суспільне і політичне життя бажаними для Бога шляхами, контролювати політику держави в етичному плані і стояти на стороні моральності правлячої еліти.

Це уявлення про вищу владу як таку, що уособлює моральність і охороняє Істину (розроблене у Візантії), відіграло чільну роль у політичній історії.

Головна «функція» верховної влади і правлячої еліти якраз і полягає у збереженні Правди та Істини. Ця ідея істотно відрізняється від західного уявлення про функції влади – прагматичної, пов'язаної з управлінням. У Росії, наприклад, візантійське трактування влади зберігалось не лише до ХХ століття, а в трансформованому вигляді було задіяне партією більшовиків. Партія «нового типу» розглядала себе як носія вищої Правди, втілення моральності. Власне й сучасні ілюзії багатьох росіян, що люди, наділені владою, вирішать за них все, «як треба» (бо знають, як краще), пов'язані з цим патерналістським уявленням.

Цей ідеал верховної влади, сформований у Візантії, суттєво відрізняється не лише від східнодеспотичного самовладдя, а й від римського абсолютизму, пов'язаного з поняттям республіки (Сенат і народ), а також від пізніших західних трактувань. Так, і в Росії протягом століть цар (як виразник волі Божої) спирався, згідно з цим уявленням, не лише на позитивний закон, а й на розум, що не вкладається у формальні рамки, поняття справедливості, покладаючись на свій розум і «сердечну» інтуїцію. Справедливість є вищою від закону. Це уявлення про те, що неформальна справедливість вища за будь-який закон, взагалі є характерною рисою російської політичної культури.

Загалом християнську доктрину підкорення політики моральним принципам, християнській етиці любові і свободи, євангельській істині можна було б визнати теоретично кращою за всі інші, якби держава справді переоцінила себе у світлі християнського вчення і визнала свою обмеженість, відмовилася розглядати себе як абсолютну цінність [9, с. 253]. Але цього не сталося. У результаті держава закріпилася як священна і вища категорія, як мета, сенс і виправдання людського існування. У цьому полягає основне «відхилення» історичного православ'я від євангельських принципів стосовно влади.

Із часів візантійського імператора Костянтина в «історичному» православ'ї закріпилось одностороннє ставлення до правлячої верхівки і влади як такої. Євангельська ідея сутнісної антиномічності влади відійшла на задній план, і в полі зору залишилася лише «влада від Бога». Після прийняття християнства імператором Костянтином і закріплення «симфонії» (гармонійної єдності) держави і церкви свідомість християн виявилася «зачаклованою» цим перевтіленням імперії у християнську державу. Адже в останній офіційно і єдино можливою релігією було християнство. У результаті теократичний абсолютизм античної державності не лише був переглянутий у євангельському світлі, а й перевтілювався у невід'ємну частину християнського світосприйняття.

Саме у православній Візантії сформувалась ідея держави як вищої цінності і правителя (як вищого духовно-морального авторитету) за формулою «що Бог на небі – то цар

на землі». На багато століть були «забуті» ті рядки Біблії, де земне царство трактувалось як відпадиння від Небесного царя – Бога, як зрада йому. А відновлення Царства Божого на небі і землі розглядається як відміна будь-якої земної влади. Церква, зі свого боку, визнала державу вищою і абсолютною цінністю. У результаті нова ідея християнського царя як «Божого служителя» зрослася зі старою ідеєю кесаря як увіковіченого диктатора.

Візантійська православна церква (як пізніше і російська) не могла вийти за межі категорій священного царства. Ця священність «виправдовувала» всю політичну і соціальну неправду (несправедливість). На нашу думку, можна сказати, що максималізм моральних вимог у теорії обернувся мінімалізмом моральності реальної політики.

Слід зазначити, що «висота» морально-етичного ідеалу притаманна православному вченню про моральність загалом. Але в цьому максималізмі «причайлася» небезпека. Євангельська етика любові (на відміну від розписаної за всіма пунктами і передбаченої на всі випадки життя старозаповітної етики Закону) була занадто піднесеною, аби слугувати «моральним кодексом» із конкретними вказівками. Вся увага зосереджувалася на максимумі моральних вимог. У результаті правляча еліта знала, до якої межі вона може доходити у своєму аморалізмі, орієнтуючись на «поріг терпіння» народу.

Таким чином, можна говорити про властивий православній культурі феномен одночасного існування високого ідеалу, максимальної установки з поблажливостю до його невиконання з огляду на людську слабкість. Те, що морально-етичний максимум необхідний в ідеалі чернечому, привносило у православну культуру певну невизначеність щодо світської сфери, зокрема соціальної і політичної. Остання ставала таким собі «нейтральним полем», з одного боку якого молилися святі подвижники, а з іншого – діяли політики.

Упродовж усієї російської історії ми бачимо, наскільки глибоко укорінилась у народі ідея очищувального страждання. Багато святих були визнані такими здебільшого із співчуття і співстраждання, котрі вони викликали. Багато святих були канонізовані лише з причини їхньої очевидної насильницької смерті. Тут, мабуть, багато важить очищувальна висота страждання і смерті. В образі князя з неодмінними фізичною силою, красою і військовими доблестями завжди згадуються добродієності милосердя, щедра благодійність і смирення. Ці чесноти органічно пов'язані з першою неодмінною вимогою – князь має бути побожним християнином. Благочестя князя виявляється в любові до церкви, духовництва, а дотриманні обряду. І щодо церкви, і стосовно простолюду князь покликаний бути благодійником, щедро роздавати милостиню. Це ті «капіталовкладення», які забезпечують йому славу у віках і спасіння на «тому світі».

Релігійно-моральний ідеал «кентичного» князя висував на перший план чесноти смирення, слухняності, добровільного аскетизму і милосердя. При цьому важливо підкреслити, що всі ці добродієності мали протилежну інтерпретацію у візантійській традиції і в Київській Русі. Візантійська інтерпретація, однак, не канула в небуття, а «пробилася» у пізніший період російської історії, «розквітла» за часів Івана Грозного.

Смирення, слухняність і милосердя «візантійського» зразка базувалися на ієрархії, залежності і страху перед «начальством». Ідеться про особливу духовність, в якій Бог сприймається насамперед як Вседержитель і суддя, котрий суворо карає грішників. Такий тип свідомості можна назвати «релігією страху». Тут людина має змиритися перед вищими. І не лише перед Богом (що природно для християнства), а й перед володарями – імператором, чиновником, багатієм. До людей нижчого статусу правитель має виявляти покровительське милосердя. Це милосердя обмежувалося здебільшого роздаванням милостині злидарям і виконанням обрядів і приписів церкви задля умилостивлення Бога. Сакраментальне освячення життя обрядом і здійснення приписів церкви тут виступають на перший план.

Духовність же давньоросійського зразка «свідчить», що найважливішими є реальна моральність життя, слугування Євангелію, втілення кенотичного ідеалу. Тому милосердя, смирення і слухняність мали в «релігії любові» інший зміст, ніж у «релігії страху». До кінця XIII – початку XIV століття у загальному контексті домінування християнства як «релігії любові» ці добродієвності впливали з любові до Бога і ближнього. Вони ґрунтувалися на почуттях співстраждання і милосердя. Із XIV століття духовна ситуація змінюється, і ці чесноти наштовхуються на опір у «релігії страху», яка змінює весь зміст російської духовності.

У кенотичному християнстві милосердя суголосне самоприниженню. Людина применшує себе не лише перед Богом, а й перед «останнім» членом суспільства. З одного боку, представник владної еліти не міг вивищуватися над іншими членами суспільства, а мав бути «демократичним», «своїм». З іншого боку, руський святий (що втілював кенотичний дух) ставав стосовно еліти вимогливим і суворим, викриваючи гріхи можновладців. Така кенотична позиція «вивертала навиворіт» соціальну ієрархію, компенсувала ідеї богоподібності і боговстановленості влади.

Милосердя, смирення і слухняність в ідеалі не лише визначали стосунки князя і народу, а й були ідеальною основою політичних взаємин між князями. Передбачалося, що не закон, а любов має управляти землею руською, котра належала одній князівській родині, що ділила і перерозподіляла свої спільні володіння. Давньоруські літописи вивищують князів, котрі добровільно покорилися своєму суперникові, відмовилися від своїх очевидних прав заради того, щоб уникнути кровопролиття (заохочувалася лише війна проти язичників). Та чи означає це, що кенотичний ідеал перекреслив «аристократичну ідею честі?» Ні, не означає. Хоча, звичайно, аристократична ідея честі важче завойовувала собі місце у східнохристиянському, православному контексті, аніж у католицькій, західнохристиянській культурі. До XIII століття літописці неохоче наділяли християнських князів світським пошуком честі і слави, хоча вільно (і не без національної гордості) говорили про справу честі в язичницькому минулому.

На початку XIII століття літописці «заохплювалися» піднесенням князів, навіть слабких, котрі відступали від своїх законних справ в ім'я збереження миру. При цьому князі навіть «применшували» себе і приймали дари від своїх братів з єдиною метою – відвернути кровопролиття. Але вже в середині XIII століття поняття «честь» і «слава» літописці дедалі частіше вкладають в уста князів без винятку на будь-яку пересторогу.

З пошуками честі тісно пов'язаний мотив помсти, який «завував» у тодішніх літописах. Якщо раніше літописець осуджував навіть акти помсти з боку нещасного, віроломно осліпленого князя Василька (1066–1124), то століття потому разом із реабілітацією честі, покарання, вивільнення від християнської моральності стає законним політичним мотивом дій [16, с. 208]. Поступово утверджується аристократична мораль честі, куди органічно увійшов мотив помсти. Варто зазначити, що аристократична мораль честі, хоч і з сумнівною для християнської свідомості «помстою», але все-таки пов'язувала етику і політику, була відмінною рисою південних (Київського і Галицького) літописів середньовіччя. Суздальські ж (північні) літописи розвивалися в іншому, «сумнівному» напрямі. Тут церковна фразеологія супроводжувала втрату християнських моральних критеріїв у політиці. Події оцінювали не за критерієм честі, а за політичною кон'юнктурою.

Поступово відбувався повний і принциповий розрив етики і політики. І справа не лише в тому, що ідеал соборності з його моральною орієнтацією на мир і братолюбство відходить в ідеалізоване минуле, але і в тому, що політика більше не «терпить» моральних повчань. Церква більше не могла здійснювати контроль і опіку над моральною ситуацією

в політиці. Князі більше не терплять церковного виховання і повчань. Заклики до покори, милосердя і братолюбства лише викликають у них гнів.

Монгольське поневолення каталізувало страшний моральний занепад. Гіркий досвід рабства упосліджував російську еліту, таврував руських «татарщиною», огрубляв характер. Князі їздили до орди з підтвердженням своєї рабської покори, боячись доносів шпигунів, котрих вербували навіть серед братів-князів. Для народу ця школа рабства була ще важчою. Адже потрібно було кланятися кожному заїзному баскаку, виконувати все, чого він вимагав, рятуватись обманами і приниженнями. Дводумність, хитрість, низькі прояви інстинкту самозбереження стають добродіями часу, котрі сповідує і літописна мораль.

Нова державність авторитарного типу веде початок від князювання Івана I (1328–1341), котрий почав збирати землі під егідою Москви. З новою державністю змінюється весь контекст політичної культури. Відбувалося перенесення авторитарних порядків (власних князівським наділам) на державу загалом. Князь Іван III (1462–1505) говорив про Руську землю як про власну «вотчину». Однак Іван IV був першим самодержцем всієї Русі, першим її царем не лише тому, що першим прийняв царський титул. Головне в тому, що він першим усвідомив усю значущість царської влади і створив її теорію. Це супроводжувалося вельми глибоким викривленням етичних принципів, формуванням брехливих, псевдоморальних (і власне антихристиянських, хоча і в християнській формі) установок у політичному житті.

В епоху Івана Грозного формується нова державна ідеологія. А з нею отримують свої права нові уявлення про політичний ідеал, сутність влади. При цьому йдеться про «місію» верховної влади царя і місце та роль його оточення. Змінюється структура ціннісних орієнтацій владної еліти. А моральні поняття набувають нового змісту.

Важливе місце в новій державній ідеології посідала теорія «Москва – Третій Рим». Ця теорія за добу Івана Грозного була перетлумачена в сенсі релігійного націоналізму. Есхатологічні та апокаліптичні настрої витіснялися ідеєю торжества православ'я, руського месіанства, волею до могутності. «Руські» почали визначатися «православ'ям». На цій основі відбувалася не лише націоналізація православної церкви, а й усїєї політико-правової культури Русі. Так теократична мрія Візантії знайшла нове втілення в Івані Грозному, котрий утвердив значущість царської влади за візантійським взірцем. На його переконання, царська влада – не обрана, не делегована народом, а та, що йде від Бога. Народ же має визнавати її, якщо він не є «безбожним».

Згідно з цією теорією російські самодержці апріорі володіли повнотою царської влади. Бояри і вельможі не можуть обмежувати владу царя. Церква також не сміє спрямовувати царя, втручатись у справи государеві. Як намісник Бога на землі цар не відповідає перед підданими. Тобто фактично цар є не лише вищою владою, а й вищою моральною інстанцією, відтісняючи від цієї традиційної ролі церкву. Тому царську владу (на думку Івана Грозного) не може обмежувати влада святительська, духовна. Разом із тим у цей час релігія стає пануючою ідеологією, що призводить до катастрофічних наслідків у духовній сфері. Християнський дух Нового Заповіту з його свободою і любов'ю відтісняється старо-заповітним ідеалом із його страхом і зосередженістю на зовнішніх, не сутнісних проявах. Обрядовір'я, зовнішньо показане благочестя, фанатична релігійність, почуття страху проникають у релігійну свідомість і закріплюються (консервуються) на століття.

Звичайно, поняття про ідеальне вдосконалення окремої людини зберігалось у народній свідомості, але ідеал суспільної правди занепадав. У Московській державі (як раніше у Візантії) релігійні та моральні начала вилучили зі сфери політичних і соціальних відносин. У цьому сенсі царювання Івана Грозного стало яскравим і своєрідним повторенням

того протиріччя, яке згубило Візантію. Йдеться про протиріччя між вербальним сповіданням істини і її запереченням у реальному, «поведінковому» житті. Іван Грозний поділяв візантійський погляд, що «істина не зобов'язує» [14, с. 417–418].

Безперечно, підкорення царю входило в канон християнського благочестя. Якщо цар поводить себе жорстоко і несправедливо – це його гріх, обов'язок підлеглих – сліпо коритися. При цьому царське оточення має підкорятися царю, а не втручатися у процес прийняття ним рішень. Усі ставали рівними рабами царя [14, с. 147]. Вищою ж добродією вважалася особиста відданість можновладцеві. Стосовно ж традиційних чеснот – милосердя, смирення, слухняності, братолюбства, то тепер їх уже трактували інакше.

Переломлюючись крізь призму «релігії страху» і обрядовір'я, смиренність знову набуває соціального сенсу в ієрархії і смирення своєї гордині, а насправді – упослідження людської гідності, – перед вищими за суспільним статусом. Слухняність стає догідливостю, підлабузництвом, за якими «ховається» ненависть. А милосердя перетворюється на благодійність бідним. Страх Божий починають тлумачити як основу набожного страху перед можновладцями. Це стало «живильним» середовищем для «корінного» російського життя – загального безправ'я внаслідок слабого поняття про честь і людську гідність [14, с. 434]. Тут постає надзвичайно важливе питання про політичне двовір'я російського народу і його «маніхейський» підхід до політики.

Релігійне двовір'я, що виявляється в одночасному існуванні «денної» (християнської) і «нічної» (язичницької) свідомості, породило і двовір'я політичне. Останнє проявилось в одночасному існуванні двох непримиренних (християнського і язичницького) уявлень про владу, державу, націю і владну еліту. Історія християнської моралі не вичерпує повноти російської духовної долі.

За доби Івана Грозного (коли церква остаточно «націоналізувалася») вселенське, загальнолюдське почуття поступається місцем саме почуттю релігійного націоналізму, яке за своєю суттю є язичницьким, оскільки обоюдно боїть націю і державу. Йдеться про повернення тієї абсолютної значущості, проти якої боролось раннє християнство.

Про політичне двовір'я писав свого часу Володимир Соловйов. Він розглядав політичне двовір'я як своєрідний відбиток двовір'я релігійного. Звертаючись до питання про зв'язок релігійного двовір'я з двовір'ям політичним, він зазначав, що в цю епоху двовір'я російське (як і більшості християнських народів) є справою загальновідомою. Менше звертало на себе увагу явище, властиве саме російській народності (починаючи з XV століття). Це саме те, що є політичним двовір'ям, – визнання двох непримиренних ідеалів царства. З одного боку, це християнський ідеал царя як земного втілення Божої правди й милості. Йдеться про ідеал, «підтримуваний» пам'яттю про кращих із великих князів київської і монгольської епох, а з іншого боку – суто язичницький образ володаря як утілення грізної, морально нічим не обмеженої сили, ідеал римського кесаря.

Це спричинене історичними лихами повернення російської свідомості до старого язичницького обожнювання всепоглинаючої сили (втіленої в монархії) надзвичайно виразно відображено у відповідній легенді. За останньою, московські можновладці отримують свою верховну санкцію від Навуходоносора – найтипівішого втілення богопротивної ідеї безмежного деспотизму. За цією легендою (яка була надзвичайно поширена в Росії і зберігається протягом століть у різноманітних варіантах), священні знаки царської влади перейшли до московських государів від великого князя Володимира, котрий своєю чергою отримав їх у дар від східноримського імператора Костянтина.

Отже, російський цар із часів Івана Грозного постає нащадком навуходоносорової традиції, того самого Вавилону, котрий у християнстві є уособленням вищого зла – тоталітарної імперії. Російська ж народна свідомість (просякнута язичницькими уявленнями

про владу) сприймає цю традицію як добро, як здійснення вищої правди на землі, як умову побудови царства Божого в російській державі. Так воскрес ідеал римського кесаря. Християнське ставлення до влади було витіснене старим язичницьким обожнюванням безмірної сили держави, керованої самодержцем, тобто правда і сила ототожнювалися.

Іншим «крізовидом» політичного двовір'я було своєрідне «маніхейство» російської свідомості. У широкому сенсі воно означає схильність до чорно-білого бачення світу, поділ його на «добрих» і «злих», на полярні протилежності, де добро і зло виступають субстанційними початками. Суть маніхейства (у широкому значенні) полягає не в самому існуванні опозицій, адже вони є в кожній культурі, а в абсолютизації цих начал при «осмисленні» світу, у формуванні культурної основи для конструктивної напруженості, жорстко орієнтованої проти серединної культури, взаємопроникнення полюсів, в особливій логіці прийняття рішень і дій [1, с. 47].

Засноване на жорсткому протиставленні добра і зла, таке маніхейство боролось з «кривою», покладаючись на торжество «Божої правди» на землі. Але при цьому у певні періоди суспільно-політичного розвитку маніхейська логіка моментально «перевертає» цінності. І те, що вчора вона визнавала за «добро», нині може стати «злом» і навпаки. При цьому винними завжди будуть ті, хто шукає примирення полюсів, закликає до ненасилля, займає середню позицію, або грає «медіаційну», інтегруючу роль. Саме таких людей таврували ознаками зла, передусім проти них спрямовували ненависть прихильників маніхейської свідомості. У розвиток російської державності (особливо за доби Івана Грозного) таким втіленням «добра» і «зла» в народній свідомості була не верховна влада, а «медіатор», посередник між царем-батюшкою і народом – правляча еліта. Ненависть народу до боярства (як і будь-якого начальства) була безмежною. І це простежується протягом багатьох століть.

З плином часу дедалі очевидніше поставала ідея західного абсолютизму. В епоху Петра I у політичній культурі Росії відбувся крутий поворот. Весь сенс, вся незворотність Петровської реформи полягали в тому, що це був владний і різкий досвід державної секуляризації. Остання означала не лише поділ політики і релігії, а й «відлучення» від політики будь-якої моралі. Петро I скасовує патріаршість, створює синодальну систему і ставить церкву у ще більшу залежність, ніж це було у Візантії. Влада самостверджується, стає самодостатньою. Сама ж думка про моральну «підзвітність» церкви стає для неї безглуздою.

Ідеологічна програма нової системи державно-церковних відносин (будучи, власне, програмою російської Реформації) відображена в «Духовному Регламенті». У ньому містилась вимога визнати новий порядок речей, новий світогляд, заснований на принципі утилітаризму, користі для держави. Принцип утилітаризму в новому політичному і культурному контексті означав відмову від попереднього християнського морально-релігійного імперативу в політиці. Секуляризація держави, утилітаризм і раціоналізація в реформаторському дусі вели до розвитку зі старим ідеалом християнської влади. Відкинувши ідеал християнських принципів у політиці, Петро I змушений був апелювати до темних традицій російської культури. Йдеться про реагування на рецидиви з часу татарського поневолення, «азійського деспотизму», насилля, катування, доноси, почуття страху і безправ'я перед всевладдям держави.

Однак можна не бачити в Петровському розриві зі старими ціннісно-моральними принципами свого роду несприйняття політичної дволикості Московського царства, успадкованого від Візантії. Утилітаризм (як вищий принцип у політиці) був тут чеснішим, ніж офіційне прикриття глибоко антихристиянської влади православною ідеологією.

Слід зазначити, що Петро I та його оточення були виразниками російської рішучості жити істиною і «прилипнути» до всього, в чому цю істину вбачали. Трагізм полягав у тому, що вся народна етика, дух народного життя не сприймали утилітаризму як основного морального принципу. Адже ні церква, ні народ не визнали нової концепції влади, не зрозуміли її, продовжуючи оцінювати останню в традиційних категоріях візантійської і московської теократії. Ніщо не могло похитнути їхню віру в те, що цар – помазаник Божий, а отже, його влада боговстановлена, він є істинним православним російським царем. Це сприйняття влади церквою і народом абсолютно не збігалося ані з реальним станом справ, ані з уявленнями влади про себе.

До XVII століття російське суспільство відрізнялося однорідністю, цілісністю свого морально-релігійного складу.

З проникненням західного впливу така цілісність суспільства руйнується. Торкнувшись верхніх освітніх прошарків, західний вплив став там домінувати. Російське суспільство, неоднаково переймаючись західними новаціями у всіх своїх прошарках, розкололося. Саме моральне роздвоєння російського соціуму призвело до роздвоєння культури, всього світосприйняття. Одне проти одного постали дві чужі, ворожі системи понять і почуттів. При цьому одна апелювала до старого порядку речей, шанувала старовину. Інша система «сподівалася» на перетворення, поліпшення життя за новим взірцем. Новий правлячий клас складався насамперед із тих, хто сприйняв реформи. Тому цим визнанням, прийняттям нового світогляду (заснованого на принципі утилітаризму) і визначалась, зрештою, належність до правлячої еліти.

Наприкінці XIX століття «моральна енергія» дедалі більше «перетікає» в русло революційних, опозиційних владі рухів. Криза самодержавства пробуджувала сподівання на радикальні зміни, духовно-моральне оздоровлення еліти. Революція 1917 року принесла нову форму державності, нову ідеологію (побудовану на антихристиянських засадах), нову систему цінностей, новий образ владної еліти. І разом із тим можна простежити, як у це нове «вписувались» уламки старих, традиційних уявлень, що, власне, і забезпечувало стійкість нової держави.

Новий ідеал більшовицької держави був тотожним і водночас принципово відмінним від морального ідеалу першої давньоруської державності. Тотожність полягала в тому, що і там, і тут апелювали до синкретичного менталітету, його логіки, локалізму, до абсолютного ідеалу справедливого морального життя, що ґрунтується на зрівнялівці, емоційних відносинах, партиципації до певної правди. Але це не було давньою Правдою в тому, що за цим псевдо ховалася спроба модернізації. У результаті вона стала рупором народних утопій, поданих лише в раціоналізованій, псевдонауковій формі.

Ідеологія нової держави (яка стала її «релігією») була не лише принципово антихристиянською, то була ідеологія Антихриста. Соціалістична держава не була в повному сенсі секулярною як держава демократична. Вона була сакральною державою. На думку М. Бердяєва, можна говорити про такі релігійні риси марксизму: строга догматична система (незважаючи на практичну гнучкість); священне писання Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна; поділ світу на дві частини (віруючих – вірних і невіруючих – невірних); ієрархічно організована комуністична церква з директивами зверху; перенесення совісті на вищий орган комуністичної партії; тоталітаризм; фанатизм віруючих; відлучення і розстріл еретиків; недопущення секуляризації всередині колективу віруючих; визнання першорядного гріха (експлуатації) [2, с. 338–339].

У цій «сатанократії» (за висловом М. Булгакова), язичницькій сакральній імперії, місце Бога посів земний бог – вождь. Перший (Генеральний) секретар, оточений «святими» – членами Політбюро. Це був рецидив язичницького людинобожжя. Новий ідеал

поєднував у собі непокєднуване: мораль традиційного суспільства (ідею Правди) і наукову істину. При цьому поняття Правди у переверненому, позбавленому релігійного змісту вигляді, відповідало стародавнім уявленням. Партія, котра за висловом Л. Троцького «завжди права», була хранительною Правди. Саме верхівка партії (правляча еліта) перетворювалася на «острівець» Царства Божого на землі, «місце життя» вищої Правди.

Нині можна стверджувати, що в радянській державі політика підкорялася моралі. Разом із тим можна сказати, що політика радянської держави була принципово аморальною. І те, й інше твердження сповна відповідають дійсності, оскільки владна еліта керувалася ідеєю «класової моралі». Гасло про «підкорення» моралі «класовим інтересам» Володимир Ульянов (Ленін) проголосив на III з'їзді комсомолу у 1920 р. В епоху ж Йосипа Сталіна це гасло стало гігантською пасткою, куди потрапили самі пропагандисти такої ідеї. Так, будучи вже заарештованими, вони продовжували слугувати «класовому інтересу», зводячи наклепи (в ім'я партії) на себе й інших людей. Разом із тим В. Ульянов говорив, що моралі у політиці немає, а є лише доцільність.

Для більшовицької політики стали доцільними багато аморальних речей, насамперед масовий терор. Природне почуття співстраждання (і співчуття до його жертв) перетворились у «класовій моралі» на зраду партії, аморальні вчинки. І, навпаки, ленінські заклики «будьте зразково безпощадними», «потрібно захочувати енергію і масовість терору», «розстрілювати, нікого не питаючи і не допускаючи ідіотської тяганини» – ставали моральним імперативом кожного «чесного партійця».

Заперечення християнських і загальнолюдських цінностей, абстрактної моралі призвело до повного аморалізму режиму і його владної верхівки. Те, що завжди вважалося гріхом (наклепи, брехня, доноси, насилля, вбивство), стало добродійностями. Якщо за Уложенням 1649 р. наклеп у державній справі був обов'язком кожного (але не добродійністю), то доноси в радянській державі стали моральним подвигом (досить згадати Павлика Морозова). Адже доноси здійснювалися в ім'я великої мети, «класового» інтересу, в ім'я перемоги комунізму. Комуністична ж мораль вважалася найсправедливішою і найблагодійнішою мораллю, котра відображає інтереси й ідеали трудящих усього людства.

Класова точка зору визначила дволикість «радянської» моралі. Заперечуючи загальнолюдську, універсальну мораль, радянська ідеологія відкидала моральну єдність людства. Загальнолюдська мораль вважалася «хитрістю» пануючих класів, котрі прагнуть послабити класову революційну боротьбу, посилаючись на абсолютні моральні цінності та норми. Це досить яскраво відбилось у створенні «морального кодексу будівників комунізму». А за моральним обличчям кожного партійця стежила не лише сама партія, а й Комітет державної безпеки (КДБ).

Впродовж 1989–1991 рр. відбулися докорінні зміни в радянському суспільстві, які призвели до руйнації СРСР, появи багатопартійної системи і ліквідації КПРС. Почалося формування «капіталістичних відносин». Глобальними перетвореннями керувала «нова еліта», яка виросла з надр старої, але повністю зріклася своєї ідеології, перехопивши ідеологію контреліти.

Список використаної літератури

1. Ахизер А. Россия: критика исторического опыта. Москва : Философское общество, 1991. Том 1: 319 с.; Том 2: 378 с.; Том 3: 471 с.
2. Бердяев Н. Царство Духа и царство Кесаря. Москва : Республика, 1995. 383 с.
3. Біблія. Переклад нового світу. Watchtower Bible and Tract Society of New York, inc. Wallkill, New York, U.S.A., 2014. Перекладена з англійської за виданням «New World Translation» (2013 р.) з використанням текстів мовами оригіналу. 1771 с.

4. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. Львів : Літопис, 2000. 319 с.
5. Грушевський М. Нарис історії Київської Землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ : Наук. думка, 1991. 560 с.
6. Денисенко В. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. Львів : ПАІС, 1997. 274 с.
7. Денисенко В., Климончук В., Привалов Ю. Свобода як цивілізаційний принцип. Книга 2. Київ-Львів : Простір. М, 2017. 492 с.
8. Доватур А. Политика и политии Аристотеля. Монография. Москва : Наука, 1965. 393 с.
9. Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. В 2-х т. Москва; Берлин : Директ-Медиа, 2020. Том 1. 571 с.
10. Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу). Київ : Либідь, 1991. 40 с.
11. Наумкина С., Пилипенко В., Привалов Ю. Социально-политическая эффективность управленческой деятельности (теорет.-методол. анализ). Київ : СтилоС, 1999. 42 с.
12. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади. Київ : Основи, Дніпро, 1993. 365 с.
13. Пилипенко В., Привалов Ю., Ніколаєвський В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку. Київ : Фолиант, 2008. 158 с.
14. Соловьев В. Нравственность и политика. Исторические обязанности России. *Собрание сочинений* : в 8 т. Санкт-Петербург : Тип. Просвещение, 1914.
15. Тихомиров Л. Монархическая государственность. Москва : ГУП «Облиздат», ТОО «Алир», 1998. 672 с.
16. Федотов Г. Русская религиозность. Часть I. Христианство Киевской Руси. X–XIII вв. Москва : Мартис : SAM end SAM, 1996. 400 с.

THE POWER ELITE OF RUSSIA IN THE CONTEXT OF SPIRITUALITY: HISTORICAL AND RELIGIOUS ASPECT

Yuriy Pryvalov

*Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of Social Expertise
Shovkovychna str., 12, 01021, Kyiv, Ukraine*

Valeriy Pylypenko

*Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of History and Theory of Sociology
Shovkovychna str., 12, 01021, Kyiv, Ukraine*

The article studies the relationship between ethics and politics, the degree of interaction of these areas. It is concluded that the value orientations of the ruling elite are determined by the general historical, political, social and ethnocultural context. It is emphasized that the connection between ethics and politics has deep historical roots. This is largely due to the fact that the State Formation has historically been associated with Christianity. The phenomenon of the simultaneous existence of a high ideal and indulgence in its non-fulfillment given the human weakness, which is inherent in Orthodox culture is emphasized. It was moral and ethical maximum that brought uncertainty about public sphere, in particular the social and political spheres in Orthodox culture. The latter became a kind of “neutral field”, on the one hand of which the holy ascetics prayed, and on the other – politicians acted. In addition, the Orthodox consciousness is characterized by moralism, the idea of the world as a “sanctuary” of good and evil, the space of the struggle between God and the Devil, the tendency to evaluate all phenomena by moral criteria. Religious dual beliefs, manifested

in the coexistence of “day” (Christian) and “night” (pagan) consciousness, gave rise to political dual beliefs. The latter was manifested in the simultaneous existence of two irreconcilable (Christian and pagan) ideas about power, state, nation and ruling elite. On the one hand, it is the Christian ideal of the king as the earthly embodiment of God’s truth and mercy. It is an ideal “supported” by the memory of the best knyazes of the Kyiv and Mongol eras, and on the other hand – a purely pagan image of the Master as the embodiment of a formidable, morally unlimited force – the Roman Caesar. The article reveals the gradual rupture of ethics and politics, which is not only due to the fact that the ideal of catholicity with its moral orientation to peace receded into the idealized past, but also to the fact that politics no longer “tolerated” any moral teachings.

Key words: spirituality, politics, elite, history, religion, morality.

УДК [327.5:355.48](470+571:479.225)«20»
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.27>

РОСІЙСЬКА ВІЙСЬКОВА ПРИСУТНІСТЬ У ПІВДЕННІЙ ОСЕТІЇ ЯК ОДИН З ІНСТРУМЕНТІВ ПОШИРЕННЯ ВПЛИВУ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Ольга Теленко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин,
кафедра міжнародних відносин і дипломатичної служби
вул. Січових Стрільців, 19, 79000, м. Львів, Україна*

У статті розглянуто роль російської військової присутності в Південній Осетії, яка є одним із головних інструментів поширення впливу Російської Федерації на пострадянському просторі загалом та на Грузію зокрема. Зазначено, що з початку 90-х рр. XX ст. на території сепаратистського регіону перебували російські миротворці, а в 2008 р. туди були введені регулярні війська Російської Федерації. Наголошується, що російська армія на території незвіданої республіки потрібна Москві для стримування євроатлантичного курсу Тбілісі та зміцнення геополітичної сфери впливу Росії на пострадянському просторі. Підкреслено, що завданням Москви є перешкодити іншим міжнародним гравцям на кшталт США та ЄС зміцнити свої позиції на території колишнього СРСР. Досліджено роль російсько-грузинської війни 2008 р. у зміцненні військових позицій Кремля на території Грузії, та підкреслено, що Російська Федерація переслідувала низку короткострокових та довгострокових цілей під час неї. Війна 2008 р. мала показати державам пострадянського простору рішучість намірів Росії щодо відстоювання її провідної ролі в близькому зарубіжжі. Вона мала перешкодити вступу Грузії до НАТО та ЄС і вплинути на зовнішньополітичні пріоритети цієї держави.

У статті зазначається, що на території Південної Осетії знаходиться 4-та об'єднана військова база Російської Федерації з кількома пунктами базування. Військовики бази беруть активну участь у військових навчаннях, демонструючи в такий спосіб готовність Росії до рішучих дій у боротьбі за гегемоністські позиції на території Південного Кавказу. Проаналізовано політику «повзучої окупації» Росії в Грузії, яка не лише зменшує територію цієї держави, посуваючи її кордон, але й може негативно для Тбілісі вплинути на розподіл сфер впливу в регіоні в енергетичній галузі. Зазначено, що відносини Південної Осетії та Росії у військовій сфері окреслені у двосторонніх угодах. У 2015 р. укладено договір, за яким сторони сформуvalи спільний простір оборони і безпеки, а в 2018 р. вступила в дію угода, в якій йшлося про можливість жителів Південної Осетії відбувати військову службу в російській армії.

Ключові слова: Південна Осетія, Росія, Грузія, пострадянський простір, військова присутність, військові бази, російсько-грузинська війна.

Постановка проблеми. Присутність військових сил Російської Федерації на території держав, які виникли на території колишнього Радянського Союзу, є одним з інструментів поширення її впливу. Шляхом зміцнення своїх позицій у близькому зарубіжжі і закріплення на пострадянському просторі Росія прагне перешкодити зробити це іншим геополітичним гравцям. Особливу роль у цьому процесі відіграють незвідані утворення, які виникли на території Грузії, – Південна Осетія та Абхазія. Південна Осетія як маріонеткова держава Росії дедалі більше втягується в орбіту її впливу, що досягається, зокрема, присутністю російських військовиків на території цього політичного утворення. За допомогою військових важелів Росія намагається втягнути у сферу своїх геополітичних інте-

ресів Грузію. Актуальність теми зумовлена необхідністю вивчення російської військової політики в незвіданій Республіці Південна Осетія як одного з інструментів поширення впливу Кремля на Грузію, яка є для РФ значущою з геополітичної точки зору державою на теренах колишнього Радянського Союзу. Таке дослідження є важливим для кращого розуміння мотивів, якими послуговується Росія, вдаючись до використання військового компонента та політики експансіонізму, а його висновки можуть бути використані в процесі коригування зовнішньополітичного вектора Грузії та прогнозування можливої подальшої поведінки Кремля в зоні її безпосередніх геостратегічних інтересів. Позиціонування Росії як лідера на пострадянському просторі загрожує інтересам України в контексті анексії Криму та впливу Російської Федерації на так звані ЛНР та ДНР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми, пов'язані з прагненням Російської Федерації поширити свій військово-політичний вплив на пострадянський простір загалом і на Південну Осетію зокрема, перебувають у центрі уваги як українських, так і іноземних учених. Серед українських дослідників, які займалися цими питаннями, варто виокремити таких авторів, як О. Кондратенко [6], Г. Перепелиця [7], авторський колектив на чолі з А. Бульвінським [5], авторський колектив на чолі з І. Веремією [8] та М. Паламарчуком [8]. Ці проблеми також досліджували іноземні науковці М. Бадер [13], Г. Бузаладзе [11], А. Геррітс [13], Б. Еллісон [12].

Мета дослідження. Метою статті є проаналізувати роль російської військової присутності на території Південної Осетії в поширенні впливу Росії на пострадянський простір загалом та Грузію як його складник зокрема.

Вклад основного матеріалу дослідження. Південна Осетія розташована на півночі Грузії і межує з Північною Осетією, яка має автономний статус у складі Російської Федерації. Хоча з позиції міжнародного права Південна Осетія є складовою частиною Грузії, вона перебуває під всеохопним контролем Російської Федерації. Найпотужнішим цей контроль є у військовій сфері, що зумовлено присутністю великого військового контингенту Росії на території маріонеткового утворення. Республіка Південна Осетія як незнана держава з'явилася в 1992 р. внаслідок конфлікту, який мав «суто етнічне підґрунтя» [7, с. 180]. Так, наприкінці 80-х рр. ХХ ст. зі 100 тис. осіб населення Південної Осетії 66,2% були осетинами, а 29% – грузинами [11]. Етнічне напруження між двома етносами почало спостерігатися напередодні розпаду СРСР і було пов'язане з вимогою південних осетинів підвищити статус Південної Осетії з автономної області до автономної республіки. Цю вимогу грузинський уряд відхилив, що викликало масові протести в регіоні. У 1990 р. Південна Осетія проголосила себе окремою республікою у складі Радянського Союзу, організувала місцеві вибори й висловила бажання об'єднатися з Північною Осетією. У відповідь на дії Південної Осетії грузинський уряд ввів у регіон свої війська, які зазнали опору з боку південних осетинів, підтриманих Росією. Ситуація стабілізувалася з підписанням в м. Сочі 24 червня 1992 р. договору, згідно з яким у регіон було введено спільні миротворчі сили у складі грузинських, російських і осетинських підрозділів [4, с. 13–14; 11].

Два полки, які в роки існування Радянського Союзу дислокувались на території Південної Осетії, після його розпаду перейшли під юрисдикцію Росії. Після завершення гострої фази південно-осетинського конфлікту ст. 2 згаданого договору було визначено умови виведення усіх російських сил за винятком миротворчих підрозділів із території Південної Осетії протягом двадцяти днів із метою запобігання російському втручання в конфлікт [14]. Хоча надалі російські війська перебували на території регіону Південної Осетії під виглядом миротворчих сил, однак, як слушно зауважує О. Кондратенко, «Росія завжди намагається позиціонувати себе в ролі миротворця на пострадянському просторі, утім

насправді своїми діями лише розпалює конфлікти й ускладнює їх розв'язання, формуючи таким чином власну модель безпекової політики» [6, с. 371–372]. Подібна думка висловлюється і в монографії за редакцією А. Бульвінського. У ній зазначається, що «миротворча участь» Росії у збройних конфліктах має своїм наслідком не мирне врегулювання ситуації, а «замороження» ситуації на рівні, коли безпосередні збройні сутички між ворогуючими сторонами припиняються, але конфлікт остаточно не вирішується» [5, с. 344]. Яскравим прикладом є Південна Осетія, в якій військова присутність Росії в ролі миротворця давала змогу Кремлю контролювати політичну ситуацію в регіоні, однак не усувала самої проблеми, пов'язаної з неможливістю Грузії забезпечити свою територіальну цілісність.

З 1992 р. між грузинами та південними осетинами періодично спалахувало насилля, а 7 серпня 2008 р. після періоду ескалації напруження між двома громадами, пов'язаного з їхніми взаємними звинуваченнями у провокуванні бойових дій, розпочалась широко-масштабна війна між Грузією і Росією. Москва виправдовувала своє втручання в події на території Грузії агресивною політикою Тбілісі проти уряду Південної Осетії. До Грузії були спрямовані російські танкові бригади, російська авіація завдала бомбових ударів по грузинських містах, об'єктах цивільної та військової інфраструктури. Пізніше військові дії охопили Абхазію та інші грузинські райони. 12 серпня за посередництва ЄС та США було укладено угоду про припинення вогню [3].

Причини російсько-грузинської війни 2008 р. треба розглядати в контексті геостратегічних планів Росії, пов'язаних з її намаганнями вплинути на зовнішньополітичний курс Грузії, оскільки ця війна, за словами Б. Еллісона, була «частиною комплексної стратегії і мала на меті захистити російську сферу і запобігти вестернізації Грузії – наприклад, її вступу до НАТО» [12, с. 344]. Схожої точки зору дотримується авторський колектив аналітичної довідки, опублікованої Національним інститутом стратегічних досліджень, зазначаючи, що головним завданням російської політики щодо Грузії є недопущення інтеграції Тбілісі в європейські та євроатлантичні інституції, а також прагнення повернути її до російської зони впливу. Росія намагалась не лише посилити свій авторитет у регіоні, а й довести недієздатність «відмінного від запланованого Росією шляху розвитку для пострадянських держав» [8, с. 29]. Російсько-грузинська війна 2008 р. мала на меті змусити Грузію рухатися в потрібному для Москви геополітичному напрямі і відмовитись від своїх амбіцій щодо вступу в євроатлантичні структури.

Південна Осетія є одним зі стратегічно важливих регіонів, який Росія використовує як баланс у протистоянні з Заходом. Хоча євроатлантичний курс Грузії залишається незмінним, політична нестабільність у цій державі, спровокована, зокрема, сепаратизмом у Південній Осетії, негативно впливає на реалізацію нею своїх зовнішньополітичних прагнень. Російсько-грузинська війна 2008 р. поставила під сумнів можливість вступу Грузії до НАТО як держави, що має на своїй території заморожені конфлікти, а залученість у них Росії може обернутися широкомасштабною війною, участі в якій вимагатиме принцип колективної безпеки, прописаний в установчому договорі організації. У разі вступу Грузії до ЄС вона стане найдалшою країною на Сході, яку ЄС включив до свого складу, а також першою державою – членом об'єднання на теренах колишнього Радянського Союзу, не враховуючи країни Балтії. Вступ Грузії до НАТО і ЄС послабив би імідж Росії як регіональної потуги на пострадянському просторі [11]. Гіпотетична бездіяльність Російської Федерації щодо виходу Грузії зі сфери впливу Кремля могла спонукати інші держави пострадянського простору до позбавлення їхніх відносин з ЄС та НАТО. Така перспектива була невігідною для Російської Федерації, що й спонукало її до агресивної політики щодо Грузії з метою покарати цю державу за її геополітичний вибір.

Б. Еліссон розглядає як короткострокові, так і довгострокові цілі Російської Федерації, яких вона намагалась досягти за допомогою війни з Грузією 2008 р. У короткостроковій перспективі Росія хотіла змусити Грузію вивести свої війська з Південної Осетії та знищити грузинські військові об'єкти, забезпечити свою тривалу миротворчу роль у постконфліктній Південній Осетії, розширити свій військовий плацдарм у регіоні, забезпечити ширше визнання Південної Осетії та Абхазії шляхом створення відповідної політичної ситуації, прискорити повалення тогочасного прозахідного уряду Саакашвілі. Довгостроковими цілями Росії було продемонструвати Грузії й Заходу негативне ставлення до розширення НАТО і свої можливості щодо перешкоджання такому розширенню, не допустити регіональних проблем, які зачіпатимуть її бажану сферу впливу, спонукати деякі країни ЄС вибрати співпрацю з Росією в енергетичній сфері на противагу подальшому розширенню НАТО, змусити Захід переоцінити енергетичну стратегію південного коридору, включаючи відмову від газопроводу «Набукко», який планувалося прокласти в обхід Росії з Центральної Азії до країн ЄС [12, с. 346–347]. Як бачимо, Південна Осетія відіграє роль одного з плацдармів, який дає Москві змогу реалізувати свої геополітичні інтереси, пов'язані зі зміцненням її стратегічних позицій на теренах колишнього СРСР.

Згідно з досягнутими після завершення російсько-грузинської війни домовленостями Росія мала вивести свої війська з території Грузії до 1 жовтня 2008 р., однак так і не виконала цього зобов'язання. Згодом вона офіційно визнала незалежність Південної Осетії і Абхазії [3]. Російська Федерація охороняє адміністративну лінію розмежувань (АЛР), яка відокремлює Абхазію і Південну Осетію від Грузії і називає себе гарантом безпеки обох республік. Грузія вважає російську військову присутність у Південній Осетії та Абхазії окупацією її території, а влада невизнаних республік вважає АЛР «державним кордоном», який забезпечує їх захист від дій із боку Грузії [4, с. 14–15]. Хоча офіційно Південна Осетія та Абхазія не входять до складу Російської Федерації, російська військова присутність там і забезпечення непорушності кордону між невизнаними утвореннями та їх материнською державою свідчать про те, що Росія в разі потреби захищатиме їх самостійність за допомогою зброї.

Після російсько-грузинської війни 2008 р. Росія створила на території невизнаних республік у Грузії військові бази. Так, на території Південної Осетії розташована 4-та об'єднана військова база ВС РФ із чисельністю контингенту до 4 тис. осіб [5, с. 349]. Вона підпорядкована командуванню Південного військового округу й операційно належить до 58-ї армії, командування якої знаходиться в місті Владикавказ [15]. Основними пунктами базування російських військовиків є Цхінвалі, полігон у Дзарцемі, військове містечко та авіабаза в Джаві, військове містечко за 4 км на північ від Цхінвалі, аеродром спільного базування в селищі Курта. Частина об'єктів зараз знаходяться на етапі будівництва [5, с. 349]. На озброєнні російських військових є ракетні комплекси «Точка-У» і системи залпового вогню «Смерч» [10]. Велика російська військова присутність на території Грузії вписується в загальну концепцію Росії щодо формування на території її близького зарубіжжя зони, лояльної до Кремля. Загальна мета дій Росії на території пострадянського простору полягає у зміцненні своїх гегемоністських позицій, базованих на всеохопних політичних, економічних і безпекових зв'язках, які зв'язують сусідні держави з Росією, без заперечення їхнього формального суверенітету [13, с. 299].

Російська Федерація розгорнула у Південній Осетії активну діяльність, яка стосується військових навчань і тренувань із залученням військового контингенту бази. В 2020 р. з військовослужбовцями 4-ї об'єднаної військової бази проведено понад 4 тис. заходів бойової підготовки, в тому числі понад 700 бойових стрільб, понад 100 двосторонніх так-

тичних навчань із застосуванням безпілотної авіації. Підрозділи з'єднань брали участь у відпрацюванні епізодів тактичних дій у межах стратегічних командно-штабних навчань «Кавказ-2020» [9]. Військові навчання та інша діяльність, пов'язана з демонстрацією військової сили в регіоні, підтверджують рішучість Російської Федерації стати на заваді просуванню Грузії шляхом інтеграції в євроатлантичні структури.

Російський військовий контингент на території Південної Осетії разом із військовим контингентом на території Абхазії та російськими військовиками на кордоні з Грузією свідчать про те, що Москва готова застосувати військову силу проти Тбілісі в будь-який час. Крім того, російські війська застосовують тактику так званої «повзучої окупації» грузинської території, зміщуючи кордон між Південною Осетією і контрольованою Тбілісі територією вглиб Грузії. Російські вояки встановлюють огорожі на обійстях місцевих жителів, обмежуючи їхню можливість обробляти землю. Політика «повзучої окупації» може негативно вплинути на розподіл сфер впливу в енергетичній галузі. Зокрема, йдеться про контроль над газопроводом Баку-Тбілісі-Джейхан, в якому зацікавлені США і який експлуатує компанія British Petroleum. У разі переходу цього газопроводу під контроль Південної Осетії перед Грузією постане чимало нових економічних і політичних проблем [8, с. 29; 11]. Отже, російський військовий контроль Південної Осетії пов'язаний із намірами Кремля послабити безпеку Тбілісі, а також поступово зменшити площу підвладної Грузії території шляхом зміщення кордону між нею та російською маріонетковою державою. Російські військові сили в регіоні впливають і на енергетичну складову частину грузинської політики, оскільки їхня діяльність може вплинути на принципи транспортування газу, а отже, на відносини Тбілісі з потенційними імпортерами цього природного ресурсу. Досвід Грузії, накопичений у протистоянні агресивній політиці Росії на території Південної Осетії, показує іншим державам пострадянського простору справжні цілі цієї держави, небажання втратити контроль у регіоні.

Російська військова присутність на території Південної Осетії задокументована й на договірному рівні: 18 березня 2015 р. укладено Договір між Російською Федерацією і Республікою Південна Осетія про союзництво та інтеграцію. У ст. 2 договору йдеться про те, що його сторони «формуєть єдиний простір оборони і безпеки». У ній також підкреслено: «Російська Федерація забезпечує оборону і безпеку Республіки Південна Осетія, включаючи захист і охорону державного кордону Республіки Південна Осетія», а також передбачено взаємний захист у випадку агресії з боку якоїсь держави, групи держав або незаконних збройних формувань щодо однієї зі сторін [1]. Як доповнення до цього договору 5 лютого 2018 р. Росія ратифікувала угоду, укладену з Південною Осетією про входження окремих збройних формувань до складу російської армії. Згідно з угодою, жителі Південної Осетії можуть проходити військову службу у складі 4-ї російської військової бази за контрактом на добровільній основі [2]. Дедалі тісніша співпраця Росії і Південної Осетії у військовій сфері свідчить про прагнення Кремля закріпитися в статусі гегемона на Південному Кавказі, послаблюючи євроінтеграційні прагнення Грузії та демонструючи рішучість відстоювати претензії на лідерство на пострадянському просторі жорсткими методами.

Висновки. Присутність своєї армії на території Південної Осетії Росія переслідує низку стратегічних завдань. Включивши це невизнане утворення у свою військову та політичну орбіту, вона намагається відкоригувати зовнішньополітичний курс Грузії, яка рішуче прямує до вступу до НАТО та ЄС. Грузія є важливою для Росії державою пострадянського простору з огляду на її розташування на Південному Кавказі, який Москва вважає зоною свого виняткового впливу. Євроатлантичні пріоритети Тбілісі викликають невдоволення з боку Москви і спонукають її до активізації політики у військовій сфері на території

Південної Осетії. Ця політика виражається у введенні на територію цієї незвіданої держави великого військового контингенту, розбудові військової інфраструктури, проведенні військових навчань і залученні громадян Південної Осетії до служби в російській армії. Договори, укладені між Російською Федерацією та Республікою Південна Осетія, свідчать про дедалі більшу інтеграцію обох держав. Російський військовий контингент на території незвіданої республіки становить для Грузії постійну загрозу нападу з боку Росії і сповільнює її зближення з Європою та США. Військова політика Москви стосовно Грузії наочно демонструє іншим пострадянським країнам, що відмова від зовнішньополітичного руху у фарватері Кремля може спонукати Росію до агресивних дій щодо них, сприяти сепаратизму на їхній території, появі не підконтрольних центральному уряду незвіданих утворень. Військова політика Росії на території Південної Осетії є прикладом того, що Москва готова боротися за контроль на пострадянському просторі радикальними методами, нехтуючи суверенітетом держав та їхньою територіальною цілісністю.

Список використаної літератури

1. Договор между Российской Федерацией и Республикой Южная Осетия о сотрудничестве и интеграции, 18 марта 2015 г. URL: <http://kremlin.ru/supplement/4819>.
2. До складу армії РФ увійшли збройні формування самопроголошеної Південної Осетії. *ZN.UA*. 06.02.2018. URL: https://zn.ua/ukr/WORLD/do-skladu-armiyi-uf-uviyshli-zbroyni-formuvannya-samoproghoshenoji-pivdennoi-osetiji-268390_.html.
3. ЄСПЛ визнав Росію винною у злочинах проти Грузії під час війни 2008 року. *ZN.UA*. 21.01.2021. URL: <https://zn.ua/ukr/WORLD/jespl-viznav-rosiju-vinnoju-u-zlochinchakh-proti-hruziji-pid-chas-vijni-2008-roku.html>.
4. За колючей проволокой. Нарушения прав человека в результате «бордеризации» в Грузии. Amnesty International, 2019. 56 с. URL: <https://www.amnesty.org/download/Documents/EUR5605812019RUSSIAN.PDF>.
5. Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору : монографія / За ред. А.Г. Бульвінського. Київ : ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України», 2020. 560 с.
6. Кондратенко О. Геостратегічний вимір зовнішньої політики Російської Федерації. Київ : Київський університет, 2017. 607 с.
7. Перепелиця Г.М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. Київ : Стилос – ПЦ «Фоліант», 2003. 256 с.
8. Російська політика в Чорноморському регіоні: загрози й виклики для України: аналіт. доп. / За заг. ред. І. Веремія, М. Паламарчука. Київ : НІСД, 2020. 37 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-06/150620_choronomorska-dopovid_fin.pdf.
9. Российская военная база в Южной Осетии отмечает 12-ю годовщину со дня образования. *Министерство обороны Российской Федерации*. 01.02.2021. URL: https://function.mil.ru/news_page/country/more.htm?id=12341715@egNews.
10. Россия собирается строить военную базу в Судане. А где у нее уже есть такие базы? *RTVI*. 11.11.2020. URL: <https://rtvi.com/stories/gde-u-rossii-est-voennye-bazy-zarubezhom/>.
11. Buzaladze G. The spectrum of Georgia's policy options towards Abkhazia and South Ossetia. *E-International Relations*. 02.03.2020. URL: <https://www.e-ir.info/2020/03/02/the-spectrum-of-georgias-policy-options-towards-abkhazia-and-south-ossetia/>.
12. Ellison B.J. Russian grand strategy in the South Ossetia war. *Demokratizatsiya*. 2015. URL: https://is.muni.cz/el/1423/podzim2015/MVZ208/um/59326197/Ellison_Russian_Grand_Strategy.pdf.
13. Gerrits A.W.M., Bader M. Russian patronage over Abkhazia and South Ossetia: implications for conflict resolution. *East European Politics*. 2016. Vol. 32. № 3. P. 297–313.

14. Russian Federation: legal aspects of war in Georgia. The Law Library of Congress, Global Legal Research Center, 2008. URL: <https://www.loc.gov/law/help/legal-aspects-of-war/russia-legal-aspects-of-war.pdf>.
15. Russian military bases in Abkhazia, Tskhinvali to take part in Kavkaz-2020 drills. *civil.ge*. 08.09.2020. URL:<https://civil.ge/archives/366217>.

RUSSIAN MILITARY PRESENCE IN SOUTH OSSETIA AS ONE OF INSTRUMENTS OF SPREADING INFLUENCE OF THE RUSSIAN FEDERATION ON THE POST-SOVIET SPACE

Olha Telenko

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of International Relations,
Department of International Relations and Diplomatic Service
Sichovykh Striltsiv str., 19, 79000, Lviv, Ukraine*

The article deals with the role of the Russian military presence in South Ossetia which is one of the main instruments of expanding influence of the Russian Federation on the post-Soviet space in general and on the Georgia in particular. It is outlined that at the beginning of 1990s Russian contingent played a peacekeeping role on the territory of this separatist region, but in 2008 regular troops of the Russian Federation were deployed there. It is stressed that Russian army on the territory of this unrecognized state is necessary for Moscow to restrain the Euro-Atlantic course of Tbilisi and strengthen geopolitical sphere of influence of Russia on the post-Soviet space. It is emphasized that an important task of Moscow is to interfere other international actors such as USA and EU to strengthen their positions on the territory of the former Soviet Union. It is discussed the role of Russian-Georgian war in strengthening Russian military positions on the territory of Georgia and it is stressed that the Russian Federation pursued many short-term and long-term goals during it. The war of 2008 had to demonstrate the states of the post-Soviet space decisiveness of Russia to defend its leading role in its neighbourhood. It had to prevent entry of Georgia to NATO and EU and influence its foreign policy priorities.

In the article it is outlined that on the territory of South Ossetia there is dislocated the 4th united military base of the Russian Federation with a few locations. Soldiers take an active part in military exercises and demonstrate Russian readiness in its struggling for hegemonic positions in the territory of the South Caucasus. It is analyzed the Russian policy of “creeping occupation” of Georgia which not only reduces the territory of this state by moving the border but can also have a negative impact on distribution of spheres of influence in the region in energetic sphere. It is stressed that relations between South Ossetia and Russia in military sphere are outlined in bilateral agreements. In 2015 it was signed an agreement according to which the parties formed common space of defense and security. In 2018 an agreement entered into force which allowed citizens of South Ossetia to perform military service in the Russian army entered into force.

Key words: South Ossetia, Russia, post-Soviet space, military presence, military bases, Russian-Georgian war.

УДК 327

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.28>

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ У ВІДНОСИНАХ КОРОЛІВСТВА БЕЛЬГІЯ ТА ЙОГО КОЛИШНІХ КОЛОНІЙ

Олександра Терентьєва

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Інститут міжнародних відносин,
кафедра міжнародного регіонаознавства
вул. Ю. Ілленка, 36/1, 04119, м. Київ, Україна*

Держави регіону африканських Великих Озер, до якого належать колишні колоніальні володіння Бельгії, є точкою перетину одразу кількох взаємопов'язаних міжнародно-політичних і гуманітарних проблем, вплив яких відчувається не лише на регіональному рівні: йдеться про воєнні сутички із залученням іноземних найманців, деградацію сільськогосподарських територій, експорт конфліктних корисних копалин, низьку диверсифікованість економік, кризу систем охорони здоров'я, правосуддя й забезпечення доступу до харчування, а також державності як такої.

Одним із декларованих пріоритетів зовнішньої політики Королівства Бельгія є стабілізація ситуації в Субсахарській Африці й, передусім, у досліджуваному регіоні, а також нормалізація двосторонніх відносин із Демократичною Республікою Конго та Республікою Бурунді. Тенденція до регіоналізації і потреба у реформуванні управлінських органів ЄС змушують Королівство Бельгія відходити від євроатлантичного політичного курсу, характерного для традиційних партнерів Бельгії, і подібно до інших колишніх метрополій захищати свій національний інтерес, перебуваючи в пошуку як нових джерел ресурсів, так і нових партнерів. З іншого боку, самі потенційні партнери, колишні бельгійські колонії в Африці, прагнуть заявити про себе на міжнародній арені й подолати постколоніальний комплекс проблем, який лежить в основі гострої ситуації в регіоні Великих Озер. І без того обмежена співпраця означених держав зустрічає складнощі в контексті постколоніальної історичної пам'яті населення й державної політики пам'яті, що конструється штучно. Обмежений доступ до джерел інформації, низький пріоритет серед дослідників та відсутність прийнятного трактування подій і тих, що передували отриманню незалежності, і тим паче тих, що відбулися після нього, ускладнюють якнайшвидше покращення гуманітарної ситуації в регіоні, перетворюючи його на осередок нестабільності як африканського континенту, так і світу загалом.

Наріжним каменем залишаються наслідки недалекоглядної колоніальної політики бельгійської держави й поспішної деколонізації, несформованості політичної еліти новостворених держав напередодні отримання незалежності, а також пасивної участі Бельгії у вирішенні подальших державних криз. Таким чином, зі свого боку, Бурунді, ДРК і Руанда провадять власну політику пам'яті, послуговуючись інструментами освіти, наукової діяльності, мистецтва й дипломатії.

У своїй статті авторка розглядає місце політики пам'яті у двосторонніх відносинах кожної з африканських держав із Королівством Бельгія, а також досліджує потенційний пріоритет проблем, пов'язаних зі спільним колоніальним минулим, серед усіх питань порядку денного на шляху до нормалізації партнерства між державами.

Ключові слова: Бельгія, Демократична Республіка Конго, Руанда, Бурунді, постколоніалізм, державна політика пам'яті, геноцид, гуманітарна катастрофа.

Історична пам'ять лежить в основі самоідентифікації нації, є важливим соціокультурним феноменом, який, з одного боку, формується спонтанно, а з іншого – піддається конструюванню, поступовій зміні, навіюванню, навіть пропаганді. Під історичною пам'яттю авторка розуміє сукупність спільних колективних уявлень окремого етносу чи

нації про своє минуле і самих себе, які мають усталене трактування й інтерпретацію. [1] Тим не менше державна політика пам'яті, особливо пов'язана із кризовими історичними періодами, якими є, в тому числі, колоніальний і постколоніальний, здатна як наблизити держави до пошуку компромісів і прийнятного для обох ставлення до неоднозначних подій, так і загострити відносини між ними, перекривши канали навіть для економічного й культурного партнерства.

Ситуацію потрібно розглянути послідовно з обох боків: спочатку бачення колишньої метрополії, а потім погляд на ситуацію кожної із держав регіону Великих Озер, що є колишніми бельгійськими колоніями.

Розглядаючи окремі історичні події, думка щодо яких є неоднозначною в колективній пам'яті населення чотирьох держав, бачимо, що проблему становить не стільки відсутність джерел, скільки їхня неорганізованість.

У Бельгії загалом не спостерігається масштабна суспільна дискусія щодо її колоніального минулого, що безпосередньо результує у скорочення об'ємів співпраці в умовах натягнутих двосторонніх відносин із країнами Великих Озер. Її періодично активізують лише окремі події суспільного виклику.

Так, в одному з найвідоміших парків Брюсселя – Парку П'ятдесятиріччя – встановлено монумент бельгійським піонерам у Конго з написом французькою й нідерландською мовами «Бельгійський військовий героїзм знищує араба-рабовласника» («L'héroïsme militaire belge anéantit l'arabe esclavagiste»). З 1980-х рр. цей монумент неодноразово піддавався вандалізму, слово «араб» вирізали з пам'ятника, але комунальники його повертали. Нарешті, в 2015 р. слово повністю прибрали, оскільки вважали образливим. Треба зазначити, що монумент знаходиться в 300 м від головної мечеті Брюсселя. Однак у липні 2020 р. представники крайньої правої бельгійської партії «Фламандський інтерес» («Vlaams Belang») Боб де Брабандере (Bob de Brabandere) і Дріс ван Лангенове (Dries van Langenhove) демонстративно відновили слово на пам'ятнику, заявивши свій протест щодо культу вибачень, поліції думки й іконоборства у країні [2].

Центральною і найбільш неоднозначною фігурою в постколоніальній пам'яті бельгійців є постать Леопольда II, короля-колонізатора сучасної ДРК. Дискусія точиться навколо його ролі не тільки в бельгійській колоніальній політиці II половини XIX століття, ідеологом якої він був, а й в європейських колоніальних кампаніях загалом. З одного боку, в Бельгії його називають «королем-будівником» («le roi-bâtitteur»), тим, хто ніс цивілізацію в регіон (лікарні, школи, залізниця). З іншого боку, його характеризують як кривавого диктатора, який, хоч і жодного разу не був у Конго, став глобальним актором європейської колонізації, організувавши Берлінську конференцію, відому як «Бійка за Африку» [3].

З огляду на це, абсолютно логічною є активізація демонстрацій і протестів навесні і влітку 2020 р., спричинена рухом Black Lives Matter. Йдеться про так звану «деколонізацію публічного простору», зокрема перейменування об'єктів у місті й демонтаж конфліктних пам'яток, що стосуються Леопольда II, інших колоніальних діячів або цього періоду загалом. У червні 2020 р. в Бельгії розгорнулася ціла серія актів вандалізму щодо бюстів і монументів королю Леопольду II. 4 червня фарбою було облито, в тому числі, і бюст біля музею Африки у Тервюрені поблизу Брюсселя [4]. Це місце саме по собі є неоднозначним: єдиний у світі ще донедавна музей колоніалізму, який до 60-х років демонстрував здобутки бельгійців у басейні ріки Конго, а потім перекаваліфікувався в скоріше антропологічний та етнографічний музей, тим не менше аж до реновації у 2013 р. зберігаючи старий композиційний ансамбль у колоніальному дусі і не маючи жодної секції, присвяченої злочинам бельгійців у регіоні.

Після цього на сайті change.org з'явилася петиція із закликом прибрати з вулиць Брюсселя усі статуї Леопольда II до 30 червня, 60-ї річниці незалежності ДРК. Станом на 23 січня 2021 року цю петицію підписали 84,3 тис. людей [5]. Почати кампанію демонтажу пропонували з кінного постаменту біля центральної станції метро *Tône*, що знаходиться не тільки за королівським палацом Брюсселя, а й поблизу кварталу *Matongé*, який здебільшого населяють белго-конголезці. Цю скульптуру теж було облите помаранчевою фарбою [6]. На тому ж сайті одразу з'явилась і протилежна петиція, що вимагала не чіпати монументи, мотивуючи це тим, що Бельгія як держава не позбавиться свого минулого, просто стерши його очевидні свідoctва. Необхідно мати мужність визнати їх наявність. Нині цю петицію видалено.

Питання ролі Леопольда II в колоніальній кампанії Бельгії є не просто проблемою історичної точності чи трактування минулого, а фактором розхитування бельгійської національної ідентичності. Це добре прослідковується в порівнянні із сусідніми Нідерландами. Бельгійська постколоніальна пам'ять різниться саме через власну внутрішню кризу ідентичності: зростання фламандського націоналізму і майже повністю відсутню альтернативну критичну думку. Ліва критика, яка традиційно уособлює опозицію постколоніальному тріумфалізму, в Бельгії обмежилась Інтернет-публікаціями. Окрім того, тут відсутня масштабна опозиція і з боку мігрантів і науковців із колишніх колоній. Так, жоден конголезький нон-фікшн автор, жоден історик чи фахівець із міжнародних відносин, зазначає професор Лувенського університету Ідесбалд Ходеріс (*Idesbald Goddeeris*), не писав нідерландською і/або не був перекладений нею. Пан Ходеріс звертає, зокрема, увагу на цікаву особливість: у Нідерландах пам'ятники і монументи позначають розмаїття постколоніальної думки, тоді як у Бельгії вони або є індивідуальними і стосуються конкретних діячів, або ж є колективними і тоді відображають поступ і здобутки бельгійців у Конго. Монументів конголезцям немає, а вандалізм щодо пам'ятників колоніальної адміністрації розглядається радше як індивідуальний акт, а не як протестна діяльність [7, с. 442–449].

На цьому тлі покажемо факт того, що у Фландрії, на відміну від Валлонії й Брюссельського столичного регіону, з 2018 р. біля пам'ятників Леопольду II почали з'являтися таблички із поясненнями ролі Леопольда II у бельгійській колоніальній кампанії. Зокрема, згадуються виснажливі роботи конголезців на експорті каучуку й слонов'ячої кістки (м. Халь), контрoверсійність колоніального питання в сучасному бельгійському суспільстві (м. Остенде), експлуатація і злочини проти населення регіону (м. Гент) [8].

В активній фазі руху Паскаль Смет, з 2019 р. державний секретар із питань урбаністики й спадщини, заявив, що звернеться до регіональної адміністрації з проханням організувати експертну групу, до якої обов'язково увійдуть белго-конголезці із тим, аби встановити необхідність демонтажу потенційно образливих пам'яток, а також висловився на підтримку ідеї встановлення меморіалу деколонізації у Брюсселі, першого у своєму роді [9].

Однією з причин відсутності масштабного діалогу щодо постколоніальної спадщини згаданий вище Ідесбалд Ходеріс називає кількість мігрантів із держав регіону Великих Озер у Бельгії. Серед інших колишніх метрополій, стверджує він, вона є найнижчою [7, с. 436].

Для порівняння, в сусідніх Нідерландах індонезійці і суринамці становлять по 2% населення (приблизно по 365 тисяч осіб кожна етнічна група, враховуючи перше і друге покоління міграції) [10; 11]. У Бельгії ж на початку II світової війни легально перебувало лише 10 осіб конголезького походження, а станом на 2017 р. йдеться про 21 тисячу мігрантів і ще 38 тисяч натуралізованих конголезців, що становлять приблизно 0,5% населення країни.

У 2017 р. незалежна бельгійська організація UNIA, що займається протидією дискримінації та боротьбою за рівні права у Бельгії у партнерстві з Урядом та адміністраціями комун і регіонів, опублікувала дослідження щодо негрофобії в Бельгії. Окрім цього, у Брюсселі конголезці проживають окремою спільнотою в центральному кварталі Матонже (Matongé), який має репутацію джерела вуличних банд і маргінальності в місті [12]. Три основних сектори, де має місце негрофобія – робота і зайнятість, сервіс та медіа. Причому з усіх кейсів расизму саме проблема роботи є найбільш гострою для людей субсахарського походження [13, с. 3].

У французькій мові у Бельгії існує окремий термін зневажливого позначення темношкірих людей субсахарського походження – «бунуль» ('bougnoule'), воно, імовірно, походить із волофської мови, що є офіційною мовою Сенегалу і піддалася впливу як французької, так і арабської. Цей термін застосовували, передусім, у колоніальній адміністрації [14]. Інший зневажливий термін – «еволуе» ('évolué'), дісприкметниковий зворот від дієслова «розвиватися», застосовувався до вихідців із колишніх колоній, які отримали освіту, тобто «розвинулися», завдяки колоніальній владі, незалежно від того, навчалися вони у закладах, заснованих в їхніх країнах чи в самій Бельгії. Таким чином, такий термін міг застосовуватись, у тому числі, до Патріса Лумумби та Луї Рвагасоре, лідерів ДРК і Бурунді, мова про яких піде далі.

Розглянувши історичну пам'ять у Бельгії, необхідно подивитись на цей аспект і з погляду держав-колишніх колоній, де ситуація є ще більше однозначною.

Перш за все необхідно звернути увагу на притаманний науковому дискурсу в досліджуваних країнах африканських Великих Озер етнізм. Це означає не лише відсутність національної історичної пам'яті, а й неможливість її формування, оскільки населення трьох держав ідентифікує себе, перш за все, як, до прикладу, хуту, тутсі, тваа, а вже потім як бурундійців, руандійців чи конголезців.

Тут бере своє коріння проблема відсутності офіційної чи прийнятної для більшості історії як такої. До прикладу, шкільний курс історії Бурунді обривається на ключових подіях 1960-х рр., зокрема, вбивстві потенційного керівника незалежної держави, спадкового принца Луї Рвагасоре. У 2016 р. міжнародний фестиваль кіно й мультимедії Бурунді почав масову демонстрацію у школах країни фільму засновника фестивалю Леонса Мгабо, покликаного пояснити учням витоки сучасної ситуації у Бурунді й підвищити їхню патріотичну свідомість. Фільм мав назву "Burundi 1850–1962" ("Бурунді 1850–1962"), фактично обриваючи аналіз історичних подій саме тоді, коли вони стали надто неоднозначними. Варто також додати, що картину продюсували дві бельгійські компанії Eklektik Productions і Productons Grands Lacs [15; 16].

Соціолог і професор Католицького університету Африки й Університету Бурунді Дезіре Маніракіза (Désiré Manirakiza) зазначає, що бурундійські історики не можуть бути об'єктивними, оскільки як люди вони виховані в середовищі, забрудненому етнізмом. Він додає, що тривалі конфлікти спричинили створення в Бурунді особливого виду свідомості (un spécimen burundais), коли усі процеси й причинно-наслідкові зв'язки встановлюються через етнічний й племінний контекст. Саме тому історики і фахівці з міжнародних відносин не беруть участь, а безпосередньо створюють історію, насичену маніпуляціями й пропагандою [17, с. 23].

Ще однією стороною проблеми історичної пам'яті є відсутність якісної джерельної бази. У 2010 р. Жеремі Детобе (Jérémie Detober), бельгійський журналіст й колумніст журналу «Політика» ('Politique') у своїй роботі «Архіви: чи боїться Бельгія свого колоніального минулого» зазначав, що історики і дослідники, меншою мірою бельгійські й більшою

мірою конголезькі, мають вкрай обмежений доступ до архівів Міністерства закордонних справ Бельгії, які допомогли б пролити світло на події сторічної давнини. Справа не лише в політиці Бельгії в регіоні, а й в історії цього регіону як такого, бо до спішно репатрійованих у 1960 р. архівів МЗС, Міноборони і колишнього Міністерства у справах колоній протягом 50 років доступ мали лише працівники адміністрації. Пан Детобе зазначає, що з 1957 р. МЗС Бельгії було звільнено від необхідності передавати свої матеріали до Генерального архіву. Цей дозвіл було знято лише у червні 2020 р., однак перенос архівів, на думку Жеремі, займе роки через об'єм і стан самих документів.

Фактично Бельгія привласнює дані про історичні події у країнах, де передача інформації є в основному усною через традицію, а отже, має тенденцію до розчинення в часі та міфах. Окрім того, враховуючи рівень доходів конголезьких вчених, лише 2% з них мають змогу здійснити подорож до Бельгії [18].

Окрім того, процес деколонізації означився двома резонансними вбивствами – першого прем'єр-міністра незалежної ДРК Патріса Лумумби 17 січня 1961 р. і його бурундійського колеги, потенційного керівника незалежної Бурунді Луї Рвагасоре 13 жовтня того ж року. Обидва вони отримали освіту за рахунок колоніальної влади, Луї Рвагасоре навіть деякий час жив у Бельгії, вивчаючи агрономію і державне управління. Ці особи були не просто представниками місцевої політичної еліти, а й символами боротьби, антиколоніального руху, оновлення й розвитку своїх держав, однак їхня непередбачуваність і нелояльність, а особливо в тому, що стосується прихильності Патріса Лумумби до лівої політики й СРСР, виявились доволі незручними, аби ліквідувати їх.

Участь, як теоретична, так і безпосередня в них бельгійської адміністрації і навіть конкретно тодішнього монарха Бодуена I є доведеною комісіями у цих справах, засідання яких відбулись вже у XXI столітті. Так, листопад 2001 р. позначився підбиттям підсумків у справі участі бельгійських офіційних осіб у вбивстві Патріса Лумумби, в результаті чого Бельгія була визнана «морально винною». Так, зазначається, що перевезення і ліквідація конголезького лідера в сепаратистській провінції Катанга, якою тоді керував похований у Брюсселі Моїз Чомбе, було б неможливе без участі Бельгії, яку своєю чергою підтримували агенти ЦРУ США і, можливо, британська MI-6. У лютому 2002 р. міністр закордонних справ Бельгії Луї Мішель від імені уряду висловив свій жаль щодо бельгійської участі у вбивстві, натомість Посольство Конго в Найробі заявило, що, незважаючи на вдячність за такі слова, ДРК очікує активнішої допомоги у вирішенні військового конфлікту, зокрема фінансової й дипломатичної [19].

Бурундійський кейс є ще більш заплутаним. Сама по собі ліквідація спадкового принца Рвагасоре не була оповита таємницями, як у ДРК. Його застрелили в ресторані Бужумбури, а стрілка, етнічного грека Іонніса Кагеоргіса, й агентів, що були з ним (потім встановлять, що це були члени Християнсько-демократичної партії Бурунді, яка підтримувала бельгійців і чий представники мали б очолити країну) знайшли за кілька днів. Кагеоргіса було страчено вже 30 червня наступного року з очевидним символізмом: наступного дня (01.07) Бурунді стала незалежною. Після отримання незалежності вже бурундійський суд відкрив справу знову і стратив підозрюваних членів партії, яких до цього засудили на довгі (до 20 років) терміни.

У 2018 р. питання, хто стоїть за вбивством Рвагасоре, знову було порушене. Два бельгійські історики, фахівці з колоніальної політики Лудо де Вітте й Гі Попп, працюючи окремо, дійшли висновку, що розслідування у справі проводилося недобросовісно. Гі Попп пише, що низку свідків не було опитано, представникам колоніальної адміністрації забороняли відвідувати Бурунді й давати будь-які свідчення, ряд зачіпок

взагалі не було взято до уваги. Крім того, не було опитано навіть Губернатора Руанди-Урунді Жан-Поля Арроа [20, с. 160].

Лудо де Вітте ж знайшов у британських архівах інформацію про те, що Бельгія застосовувала до Бурунді економічний шантаж із метою замовчування масштабів участі колишньої метрополії в цій справі. Після цього бурундійський уряд напередодні відзначення 58-ї річниці незалежності (у 2018 р.) зробив заяву, в якій вперше публічно звинуватив Бельгію у плануванні вбивства. Тоді генеральний секретар партії UPRONA Олів'є Нкурунзіза заявив одразу після публікації документа уряду, що Бурунді вимагає від Бельгії публічного вибачення за її роль у вбивстві Луї Рвагасоре, хоч він вважає, що такі вибачення не мають нічого спільного із напруженими відносинами його держави й Бельгії. Інші політики закликали уряд не робити акцент на цих питаннях до покращення двостороннього партнерства, бо воно не має стати предметом маніпуляцій і тиску, а радше приводом для спільних досліджень [21].

На тлі ситуації у двох означених державах особливої уваги заслуговує геноцид у Руанді як окрема сторінка в історичній пам'яті руандійців і бельгійців. Руандійський кейс є особливим через специфічну політику пам'яті Поля Кагаме, лідера держави, який користується неоднозначною репутацією. З одного боку, це африканський Лі Куан Ю, як часто його називають медіа, який використав сингапурські надбання для перетворення Руанди, що пережила геноцид, на одну з найуспішніших держав континенту. У 2020 р., враховуючи тотальну економічну кризу у світі, спричинену пандемією COVID-19 і падінням показників зростання ВВП й більшості країн світу, Руанда спромоглася увійти у список 20 країн, чия економіка зростала, зайнявши у ньому 5 місце із показником у 2%. У 2019 р. цей показник становив 9,4% (2 місце у світі) [22]. У рейтингу економічних свобод Руанда посідає 33 місце і є єдиною африканською державою, що входить у групу № 2 «Майже вільні» з рейтингом 79.9 – 70 [23].

Тим не менше, Поль Кагаме, як зазначає Раян Гьорунг (Ryan Goehring) з Університету Денвера, будучи тутсі, тобто представником постраждалої етнічної групи, вміло маніпулює геноцидом у Руанді як для керівництва державою, придушуючи опозицію, яка може зачіпати це питання, так і для отримання міжнародної фінансової допомоги, граючи на, по-перше, провині західних країн у тому, що вони допустили геноцид, а, по-друге, на їхньому ж бажанні не повертатись до подібних процесів, а отже, зберігати стабільність у Руанді, фінансуючи того, хто обіцяє її надавати і, згідно з окремими економічними показниками, успішно надає, тобто адміністрацію Поля Кагаме [24, с. 8–14]. Якщо до уваги взяти й інші показники, як, наприклад, базовий індекс Gini, то у цьому рейтингу Руанда займе 160-те місце із показником 43,7 зі 100 [25]. У 2018 р. Руанда отримала міжнародної фінансової допомоги на суму 565,84 млн доларів при річному бюджеті країни у 2,9 млрд доларів (тобто 1/5 бюджету) [26; 27].

Саме тому Поль Кагаме є постійним учасником різноманітних міжнародних заходів, які відбуваються у Брюсселі, зокрема Європейських Днів Розвитку у 2017 та 2018 рр., які активно висвітлюються у його соцмережах [28]. Акцент робиться на партнерстві, обміні досвідом і залученні експертів до співпраці, на відміну від акцентів на перегляді історичних подій у ДРК та Бурунді. У цьому є винятково політично-репутаційний мотив, і ці наміри успішно втілюються в життя.

Спільною для усіх чотирьох держав є тенденція до ностальгії не стільки за колоніальним минулим, скільки за організацією бельгійської адміністрації в державах регіону Великих Озер. Це можна порівняти з ностальгією за Радянським Союзом серед певної частини молоді, яка проживає у країнах Східної Європи. Саме молодь, яка на практиці

не жила за часів СРСР, ідеалізує його так само, як молодь Бельгії ідеалізує колоніальні часи і ностальгує за сильною Бельгією, а молодь держав Великих Озер може висловитись на користь організації і, очевидно, відсутності військових конфліктів за часів бельгійців. У цьому контексті основну небезпеку становить есенціалізм: якщо так вважає частина людей, не можна екстраполювати це на загальну думку населення жодної з чотирьох країн [3]. Однак і в цьому питанні в Бельгії спостерігаються відмінності від сусідніх держав. До прикладу, закриття Музею мистецтв Африки й Океанії Порт Доре у Франції не викликало майже жодних публічних дебатів, однак вже згаданий Музей Тервюрена залишається осередком досліджень і одним з інструментів м'якої сили Бельгії, але не через геополітичні міркування, а скоріше через незавершену цивілізаційну місію і саме ностальгію за Бельгією з величезними ринками і впливом [29].

Нині Бельгія, будучи колишньою метрополією для трьох держав регіону африканських Великих Озер, як один з основних зовнішньополітичних пріоритетів декларує стабілізацію ситуації в регіоні. Поділяючи з Бельгією колоніальне минуле, мову, а також маючи в Брюсселі та інших містах конголезькі, бурундійські та руандійські діаспори, три держави регіону по-різному провадять державну політику пам'яті: режим Поля Кагаме в Руанді завдяки їй лобює надання фінансової допомоги за рахунок доцільної інтерпретації геноциду 1994 року, а Бурунді із ДРК прагнуть, перш за все, отримати від колишньої метрополії публічні вибачення за неоднозначні події, що відбулися у XX столітті, що своєю чергою шкодить потенційному партнерству.

У самій Бельгії питання колоніальної спадщини є амбівалентним: пріоритетне для істориків, воно підіймає хвилі суспільного резонансу лише під час піку політичної боротьби в самій Бельгії: ліві й праві, фламандці й валлони педалюють на цьому питанні, що свідчить про його значимість не лише для зовнішньополітичного курсу країни, а й для самоідентифікації бельгійців як такої.

Актуальність цієї проблеми для двосторонніх відносин колишньої метрополії з колишніми колоніями виявляється, зокнайменше, в незгасанні до неї інтересу навіть у XXI столітті. Нез'ясовані питання і досі провають конфлікти, соціальні кризи, появу нових досліджень, які прагнуть закрити білі плями історії. Бельгія, Бурунді, ДРК і Руанда конче потребують налагодження, перш за все, діалогу експертів, істориків, політологів-міжнародників, зацікавлених політиків і бізнес-кіл, аби досягти консенсусу бодай у найпростішому – обміні інформацією, організації доступу до історичних джерел, спільних досліджень і роботи експертних груп, конструюванні прийнятної інтерпретації історії.

Список використаної літератури

1. Симоненко І. Концептуальні засади державної політики пам'яті. Аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*, 2010. URL: <https://miss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/konceptualni-zasadi-derzhavnoi-politiki-pamyati-analichna> (дата звернення: 27.01.2021)
2. Chini M. Belgian far-right 'restores' Congo monument in Cinquantenaire Park. *The Brussels Times*. URL: <https://www.brusselstimes.com/brussels/119688/belgian-far-right-restores-congo-monument-in-cinquantenaire-park> (дата звернення: 26.01.2021)
3. Carte blanche: «Dix idées reçues sur la colonisation belge». *Le soir*. URL: <https://plus.lesoir.be/211032/article/2019-03-08/carte-blanche-dix-idees-recues-sur-la-colonisation-belge> (дата звернення: 26.01.2021)
4. Une statue de Léopold II dégradée au Musée de l'Afrique à Tervuren. *RTBF*. URL: https://www.rtf.be/info/societe/detail_une-statue-de-leopold-ii-degradee-au-musee-de-lafrique-a-tervuren?id=10515733 (дата звернення: 26.01.2021)

5. Enlever toutes les statues Léopold II – Alle Léopold II standbeelden verwijderen: петиція. *Change.org*. URL: <https://www.change.org/p/ville-de-bruxelles-stad-brussel-enlever-toutes-les-statues-en-hommage-%C3%A0-l%C3%A9opold-ii-alle-standbeelden-verwijderen-ter-ere-aan-l%C3%A9opold-ii> (дата звернення: 26.01.2021)
6. Pourquoi les opposants à Léopold II continuent-ils à vandaliser les statues de l'ancien Roi? *RTBF*. URL: https://www.rtbf.be/info/societe/detail_pourquoi-les-opposants-a-leopold-ii-continuent-de-vandaliser-de-l-ancien-roi?id=10516786 (дата звернення: 26.01.2021)
7. Goddeeris I. Postcolonial Belgium. The Memory of the Congo. *Interventions*. 2015. № 3. С. 434–451. DOI: <https://doi.org/10.1080/1369801X.2014.998253> (дата звернення: 20.01.2021)
8. Flandre: la plupart des statues de Léopold II sont pourvues de plaquettes explicatives. *RTBF*. URL: https://www.rtbf.be/info/regions/detail_flandre-la-plupart-des-statues-de-leopold-ii-sont-pourvues-de-plaquettes-explicatives?id=9997089 (дата звернення: 26.01.2021)
9. Pascal Smet : “Démonter les statues de Léopold II nécessite une demande de permis d'urbanisme” *RTBF*. URL: https://www.rtbf.be/info/regions/detail_demonter-les-statues-de-leopold-ii-necessite-une-demande-un-permis-d-urbanisme?id=10518813 (дата звернення: 26.01.2021)
10. Netherlands Demographics Profile. *IndexMundi*. URL: https://www.indexmundi.com/netherlands/demographics_profile.html (дата звернення: 27.01.2021)
11. Minorities and indigenous peoples in Netherlands. *Minority Rights Group International*. URL: <https://minorityrights.org/country/netherlands/> (дата звернення: 27.01.2021)
12. Matonge, a story of Congolese immigration. *Liège Université*, 2012. URL: http://www.reflexions.uliege.be/cms/c_44052/en/matonge-a-story-of-congolese-immigration (дата звернення: 26.01.2021)
13. Discrimination envers les personnes d'origine subsaharienne : un passé colonial qui laisse des traces. *UNIA*, 2017. URL: https://www.unia.be/files/Documenten/Publicaties_docs/Rapport_n%C3%A9grofobie_FR_Layout.pdf (дата звернення: 26.01.2021)
14. Bougnoule. Signification. *CNRTL*. URL: <https://www.cnrtl.fr/definition/bougnoule> (дата звернення: 26.01.2021)
15. Film BURUNDI 1850–1962. *Eklektik productions*. URL: http://www.eklektik.be/en/films/burundi-1850-1962-46.html#_YBu5hjozY2w (дата звернення: 27.01.2021)
16. BURUNDI : L' HISTOIRE À ÉCOLE AVEC – BURUNDI 1850-1962 – DE M. LÉONCE NGABO. *Burundi-Agnews*. URL: <https://burundi-agnews.org/education/burundi-l-histoire-a-ecole-avec-burundi-1850-1962-de-m-leonce-ngabo/> (дата звернення: 27.01.2021)
17. Manirakiza D. Les Intellectuels Burundais Face Au Piège De L'ethnisme. *African Sociological Review / Revue Africaine De Sociologie*. 2011. Т. 15, № 1, С. 20–47. URL: www.jstor.org/stable/24487939 (дата звернення: 25.01.2021)
18. Detober J. Archives : l'État belge a-t-il peur de son histoire coloniale? *Politique*. URL: <https://www.revuepolitique.be/archives-letat-belge-a-t-il-peur-de-son-histoire-coloniale> (дата звернення: 25.01.2021)
19. Belgium apologises for Lumumba killing. *The New Humanitarian*. URL: <https://www.thenewhumanitarian.org/fr/node/198988> (дата звернення: 26.01.2021)
20. Poppe G. The murder of Burundi's prime minister, Louis Rwagasore. *Africa Focus*. 2015. Т. 28, № 2. С. 156–164. URL: <https://ojs.ugent.be/AF/article/view/4874/4807> (дата звернення: 25.01.2021)
21. Ngendakumana P. Relations between Belgium and Burundi go from bad to worse. *Iwacu-Burundi*. URL: <https://www.iwacu-burundi.org/englishnews/relations-between-belgium-and-burundi-go-from-bad-to-worse/> (дата звернення: 25.01.2021)

22. World Real GDP Growth. *International Monetary Fund*. URL: https://www.imf.org/external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD (дата звернення: 26.01.2021)
23. 2020 Index of economic freedom. *Heritage.org*. URL: <https://www.heritage.org/index/ranking> (дата звернення: 26.01.2021)
24. Goehrung R. Remembering to Forget: The Influence of Genocide on Foreign Aid in Rwanda. *University of Denver*, 2014. URL: <https://www.du.edu/korbel/crric/media/documents/gyangoehrung.pdf> (дата звернення: 27.01.2021)
25. Gini coefficient. *Human Development Reports*. URL: <http://hdr.undp.org/en/indicators/67106> (дата звернення: 27.01.2021)
26. Aid (ODA) disbursements to countries and regions. *OECD.Stat*. URL: <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=Table2A> (дата звернення: 27.01.2021)
27. Rwanda National Budget 2019–2020: Sustaining the momentum. *PWC*. URL: <https://www.pwc.com/rw/en/publications/budget.html> (дата звернення: 27.01.2021)
28. President Kagame in Belgium for European Development Days meet. *The New Times*. URL: <https://www.newtimes.co.rw/news/president-kagame-belgium-european-development-days-meet-0> (дата звернення: 27.01.2021)
29. Ayad C. Reportage. Le Congo, là où la Belgique est grande. *Libération*. URL: https://www.liberation.fr/planete/2007/11/28/le-congo-la-ou-la-belgique-est-grande_107318/ (дата звернення: 27.01.2021)

POLITICS OF MEMORY IN RELATIONS BETWEEN THE KINGDOM OF BELGIUM AND ITS FORMER COLONIES

Oleksandra Terentyeva

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Institute of International Relations,
Department of International Regional Studies
Yu. Illenka str., 36/1, 04119, Kyiv, Ukraine*

The countries of the African Great Lakes region including the former colonial possessions of Belgium are the point of intersection of several international political and humanitarian issues which have significant effects not only at the regional level: military clashes involving foreign mercenaries, degradation of agricultural land, conflict minerals' export, low diversification of economies, crisis of health care, justice and access to food systems, as well as statehood as such.

One of the declared foreign policy priorities of the Kingdom of Belgium is the stabilization of the situation in sub-Saharan Africa and, above all, in the study region, as well as the normalization of bilateral relations with the Democratic Republic of the Congo and the Republic of Burundi. The tendency towards regionalization and the need to reform the EU's governing bodies are forcing the Kingdom of Belgium to move away from the Euro-Atlantic policy of Belgium's traditional partners and, like other former metropolises, to defend its national interest in search of both new sources and new partners. On the other hand, the potential partners, the former Belgian colonies in Africa, seek to assert themselves in the international arena and overcome the post-colonial complex of problems that underlies the critical situation in the Great Lakes region. The already limited cooperation of these states encounters difficulties in the context of the post-colonial historical memory of the population and the state politics of memory. Limited access to information, low priority among researchers, and the lack of acceptable interpretation of pre- and post-independence events make it difficult to improve the humanitarian situation in the region as soon as possible, turning it into a center of instability both for the African continent and the whole world.

The cornerstone is the consequences of the short-sighted colonial policy of the Belgian state and hasty decolonization, the immaturity of the political elite of the newly created states on the eve of independence, as well as Belgium's passive participation in resolving further state crises. For their part, Burundi, the DRC and Rwanda pursue their own policies of memory, using the tools of education, research, the arts and diplomacy.

In her article, the author examines the place of memory policy in the bilateral relations of each African state with the Kingdom of Belgium and explores the potential priority of issues related to the common colonial past among all issues on the agenda towards normalization of partnership between states.

Key words: Belgium, the Democratic Republic of the Congo, Rwanda, Burundi, postcolonialism, state politics of memory, genocide, humanitarian catastrophe.

УДК 349

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.29>

СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ФРАНЦІЇ

Олександра Фурсай

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Інститут міжнародних відносин
вул. Ю. Ілленка, 36/1, 04119, м. Київ, Україна*

У демократичних суспільствах основні свободи і цінності непохитні і знаходяться під захистом міжнародного права, держав, громадськості. Однак безумовне дотримання таких принципів ефективне лише в ідеальних умовах мирного часу. Розв'язана Росією гібридна війна проти Європи, військова агресія проти України вимагають інших підходів у протистоянні новітнім загрозам. Нині майже кожна держава потерпає від глобальної проблеми дезінформаційного втручання у свої політичні та соціальні процеси, адже це є вагомим інструментом впливу на національну безпеку тієї чи іншої країни. Однак підходи до розуміння та вирішення проблеми є доволі різними, але певний напрацьований досвід може стати в нагоді для прийняття конкретних рішень, щоб вирішити цю глобальну проблему. Європейські борці з троями, ботами та різними видами фейків вкотре підкреслюють важливість протидії дезінформаційному впливу, який має вестися, перш за все, на національному рівні країн-членів ЄС. Своєю чергою керівні інституції Європейського Союзу мають узагальнювати досвід, координувати зусилля та надавати рекомендації. Задля розуміння масштабності проблеми Європейського Союзу загалом, а не на рівні лише Франції, варто нагадати про спільні зусилля з протидії російським фейкам. Французькими законодавцями дезінформація вже давно визнана серйозною загрозою. Наприклад, Президент Франції Еммануель Макрон одним із перших європейських лідерів вибрав безкомпромісну позицію щодо боротьби з дезінформаційним впливом: у 2018 році французьким урядом було подано до Національних зборів «антифейковий» законопроект, який нині вже ухвалено. Серед принципових і найбільш суперечливих положень є розширення повноважень національного регулятора Вищої аудіовізуальної ради. Відтепер вона має повне право припинити трансляцію телеканалів, які знаходяться під контролем іншої держави. У нашій статті детально розглядається нормативно-правова база Французької Республіки з протидії деструктивному інформаційному впливу. Дослідивши систему інформаційної безпеки Франції та вивчивши її досвід у протидії зовнішнім інформаційним впливам, в тому числі і деструктивного характеру, можна розробити низку рекомендацій для України, що може бути в нагоді як нині, так і у майбутньому, особливо якщо взяти до уваги політичну ситуацію між Україною та Росією.

Ключові слова: дезінформація, інформаційний вплив, інформаційний простір, система інформаційної безпеки, глобалізація, деструктивний інформаційний вплив.

В умовах прискореної глобалізації перед країнами постають нові виклики, серед яких варто виділити підвищення загрози іноземних інформаційних впливів на безпеку країни та її суверенітет. Інформаційний вплив, у тому числі деструктивного характеру, відіграє істотну роль у системі сучасних міжнародних відносин. Впливаючи на масову політичну свідомість, він виявляє себе як чинник, здатний викликати дестабілізацію єдиного простору безпеки постбіполярного світу, що і є головним завданням тієї чи іншої країни, яка має на меті послабити позицію ворога та стати міжнародним лідером. Знання про сутність операцій впливу, особливості розвитку медіапростору є однією з основ для вибудовування стратегічної інформаційної стійкості держави та недопущення реалізації в її інформаційному просторі масштабних дезінформаційних кампаній.

Метою статті є аналіз стану ефективності поточної системи захисту Французької Республіки від деструктивного інформаційного впливу в медіапросторі.

Нині одна з найрозвиненіших нормативно-правових баз боротьби та попередження дезінформації існує в Сполучених Штатах Америки, половина документів якої стосуються агресії, пропаганди та дезінформації саме з російської сторони.

Однак країни Європейського Союзу активно продовжують працювати в напрямі покращення законодавства щодо попередження та боротьби з дезінформацією. Одним із таких найвагоміших кроків стало прийняття на початку грудня 2018 року Європейською Комісією «Плану дій по боротьбі з дезінформацією» [1], основною метою якого є захист від спроб втручання у вибори в Європарламент у травні 2019 року, а також у вибори в низці країн ЄС в 2020 році.

Навесні 2018 року Єврокомісія вже представила низку заходів із протидії фейкам. Тоді Брюссель провів переговори про добровільне співробітництво з найбільшими гравцями на інтернет-ринку, внаслідок чого Google, Facebook, Twitter і Mozilla підписали кодекс поведінки, який включає в себе забезпечення прозорості політичної реклами, закриття фейкових акаунтів і маркування повідомлень, поширюваних ботами.

Щодо окремих країн Європейського Союзу постає питання ефективного законодавства із забезпечення інформаційної безпеки. Однак нині успішними можна вважати кейси Франції, яка активно опікується питанням боротьби з дезінформацією.

Французькими законодавцями дезінформація вже давно визнана серйозною проблемою. Дезінформація регулюється, зокрема, законом про свободу преси, який був ухвалений в 1881 році (*Loi sur la liberté de la presse*), стаття 27 цього закону визначає, що можна зарахувати до поняття «фальшиві новини» та визнає їх злочином: «Публікація, відтворення або поширення будь-якими засобами фальшивих чи неправдивих новин (*nouvelles fausses*) – підроблених, сфабрикованих, матеріалів, що зроблені недобросовісно, або порушили громадський мир чи сприяли його порушенню, буде каратися штрафом у розмірі 45 000 євро. Якщо відтворення матеріалів або їх поширення несуть небезпеку дисципліні чи моралі армії або можуть перешкодити військовим зусиллям нації, в такому разі такі дії караються штрафом у розмірі 135 000 євро» [2]. Однак, як зазначають фахівці, у зв'язку з тим, що доволі важко довести, чи інформація дійсно має дестабілізуючий чинник на громадський порядок, ці норми використовуються дуже рідко [3].

Інший закон щодо довіри в цифровій економіці (*LCEN, Loi pour la confiance dans l'économie numérique*), що був прийнятий 21 червня 2004 р., пропонує модель для боротьби з контентом, який розпалює ненависть та дискримінацію на просторах мережі Інтернет. Він передбачає можливість для судді видалити з мережі все, що порушує закон у цій сфері [4].

У 2015 р. була ухвалена Національна кіберстратегія Франції (*Stratégie nationale pour la sécurité du numérique*), яка застерігає, що всі цифрові платформи, в тому числі соціальні мережі, можуть нечітко формувати думку і часто є провідниками цінностей, які насправді не є такими для Франції. Часто їх використовують із метою поширення дезінформації та пропаганди в суспільстві. У такому разі поширювані цінності суперечать основоположним інтересам країни та потрапляють під дію законодавства про національну безпеку та оборону.

Загалом стратегія кібербезпеки Франції містить п'ять ключових цілей на шляху створення «цифрової республіки», з одночасним забезпеченням безпеки і гнучкості ІКТ систем. Ці п'ять стратегічних пріоритетів включають: 1) захист основоположних інтересів Франції в кіберпросторі, таких як державні інформаційні системи і критично важливі елементи інфраструктури; 2) забезпечення взаємної довіри, приватності та захисту персональ-

них даних у мережі за допомогою розробки продуктів для кібербезпеки, а також надання юридичної та технічної допомоги в цій галузі; 3) підвищення обізнаності в питаннях кібербезпеки і зростання потенціалу в цій галузі в національному масштабі; 4) розвиток сприятливої атмосфери для розвитку підприємницької діяльності, інвестицій в ІКТ та інноваційного бізнесу; 5) розробка «дорожньої карти» для досягнення європейської стратегічної цифрової автономії [5].

У листопаді 2016 р. Національна Асамблея схвалила закон, який спрямований на зміцнення незалежності, свободи і плюралізму ЗМІ (*Loi visant à renforcer la liberté, l'indépendance et le pluralisme des médias*) [6]. Цей закон потребує від засобів масової інформації прийняти кодекс етики та створити спеціальний комітет з етики задля полегшення вирішення внутрішніх непорозумінь, а також суперечок між власниками ЗМІ та редакціями газет.

Медіасередовище Франції характеризують як плюралістичне і таке, що пропонує різні погляди. Загалом телебачення є головним джерелом політичної інформації, на другому місці – щоденні газети, і вже потім Інтернет-ЗМІ та соціальні мережі [7].

Нині в медіапросторі спостерігаються дві тенденції: зростання недовіри громадян до традиційних ЗМІ та збільшення популярності соціальних мереж та Інтернет-ЗМІ. Із цього приводу експерти висловлюють занепокоєння, бо ці тенденції можуть призвести до поширення дезінформації [8]. Наприклад, у Франції задля мінімізації дезінформаційного впливу на виборчий процес національні та міжнародні ЗМІ об'єдналися у проєкті CrossCheck. Він працював над перевіркою фактів та розвінчував неправдиву та сумнівну інформацію, яка потрапляла в медіапростір [9].

Національна агенція з безпеки інформаційних систем (ANSSI, *Agence nationale de la sécurité des systèmes d'information*) являє собою міжвідомчу структуру, діяльність якої зосереджена на координації дій органів влади у сфері кібербезпеки, визначенні урядової стратегії кіберзахисту та реалізації необхідних заходів разом з іншими органами влади [10]. Головною зоною відповідальності ANSSI є кібербезпека суб'єктів критичної інфраструктури та та інформаційних систем. ANSSI була створена в 2009 р. і є частиною Генерального секретаріату з оборони та національної безпеки (*SGDSN, Secrétariat général de la défense et de la sécurité nationale*), що підпорядковується прем'єр-міністру. З 2011 р. ANSSI є також національним органом, який відповідає за оборону інформаційних систем і мереж як у державному, так і в приватному секторах. ANSSI є свого роду спадкоємницею установ, які існували ще з 1940-х р., місією яких було забезпечення безпеки інформаційних систем держави [11].

У 2018 р. в Національній асамблеї депутатська група партії *En Marche!* на чолі з Річардом Ферраном внесла пропозицію, яка мала назву «Закон щодо протидії неправдивій інформації». У процесі роботи його назву було змінено на «Закон щодо протидії маніпулюванню інформацією» [12]. Головною метою цього закону є адаптація нормативно-правових інструментів задля боротьби з фейковими новинами до середовища, в якому існують такі особливі засоби поширення, як, наприклад медіа, які знаходяться під контролем іноземних держав, або цифрові платформи, що маскуються за статусом «провайдера хостинга контенту», щоб не бути відповідальними за контент, який вони транслюють [13]. Цей закон включає в себе загальні правові норми та правові норми, які регулюють виборчий процес:

– прозорість цифрових платформ, що включає в себе зобов'язання повідомляти про спонсорований контент, вказуючи ім'я автора та сплачену суму. До того ж платформи мають надавати інформацію щодо використання персональних даних. У разі недотримання закону стягується штраф або призначається покарання одним роком тюремного ув'язнення;

– надання повноважень Вищій раді з аудіовізуальних питань переривати або призупиняти телевізійне мовлення, що контролюються іноземною державою, якщо вони поширюють фейкові новини;

– пришвидшення процедури розгляду судового позову задля оперативної реакції на поширення фейкових новин (на ухвалення рішення дається 48 год). Саме суддя має кваліфікувати «фейкові новини» відповідно до закону 1881 р. за такими критеріями: штучне та масове поширення, очевидність, явний вплив на вибір або порушення громадського спокою [14].

Загалом закон створює обов'язок співпраці держави з цифровими платформами. Від платформ своєю чергою вимагається реалізація заходів щодо боротьби з фейковими новинами [15]. Контролює цей процес Вища рада з аудіовізуальних питань, яка має постійно звітувати щодо ефективності вжитих заходів [16]. Закон також наголошує на необхідності посилення медіаграмотності в суспільстві, вміння користуватися контентом, що поширюється в медіапросторі. У процесі підготовки документа також порушується питання створення окремої структури, яка б займалася питанням етики ЗМІ. Це завдання було покладено на Емануеля Хога – колишнього генерального директора агентства France-Press [17].

У травні 2020 р. парламент Франції прийняв черговий закон, який зобов'язує онлайн-платформи протягом години видаляти контент, який пропагує педофілію або тероризм. У разі невиконання припису їм загрожує штраф у розмірі до 4% загальної виручки. У законі також передбачено необхідність видаляти й інші типи «шкідливого» контенту, але протягом 24 годин. Також створюється нова посада цифрового прокурора, а також спеціальний урядовий підрозділ, який буде стежити за дотриманням закону [18].

У жовтні 2020 р. депутатами партії «Вперед, республіка!» було запропоновано проєкт закону «Про глобальну безпеку». Законопроєкт зачіпає широкий спектр питань, пов'язаних із діяльністю силових структур. Але найбільш гостру дискусію викликало положення статті 24 законопроєкту. У ній йдеться про покарання за публікацію фотографій, відеозаписів або інших даних, які дають змогу ідентифікувати співробітників поліції або жандармерії. За поширення цих матеріалів із метою фізичного або психічного впливу на правоохоронців правопорушнику може загрозувати рік в'язниці або штраф. Парламент Франції на тлі масових протестних акцій відкликав статтю про заборону публікувати фото силовиків при виконанні, бо протестуючі бачать у цьому законопроєкті грубе порушення свободи слова [19].

Нами зроблено **висновок**, що зміцнення стратегічної стабільності і міжнародної безпеки в інформаційному просторі є одним із пріоритетів Франції. Уряд країни продовжує встановлювати та вдосконалювати правила, що враховують вимоги конкурентоспроможності і потенціал цифрових технологій і при цьому захищають громадян, підприємства і держави-члени відповідно до суспільних цінностей.

Список використаної літератури

1. Une Europe qui protège: l'UE renforce son action contre la désinformation. *Commission Européenne*. 2018. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/fr/IP_18_6647.
2. Loi du 29 juillet 1881 sur la liberté de la presse. *Legifrance*. 2020. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000006070722>.
3. Trois questions soulevées par la loi sur les “fake news” souhaitée par Emmanuel Macron. *Franceinfo*. 2018. URL: https://www.francetvinfo.fr/politique/emmanuel-macron/trois-questions-soulevees-par-la-loi-sur-les-faussees-nouvelles-souhaitee-par-emmanuel-macron_2545025.html

4. Loi n° 2004-575 du 21 juin 2004 pour la confiance dans l'économie numérique (1). *Legifrance*. 2020. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000801164>.
5. Stratégie nationale pour la sécurité du numérique. URL: https://www.ssi.gouv.fr/uploads/2015/10/strategie_nationale_securite_numerique_fr.pdf.
6. LOI n° 2016-1524 du 14 novembre 2016 visant à renforcer la liberté, l'indépendance et le pluralisme des médias (1). *Legifrance*. 2016. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/eli/loi/2016/11/14/MCCX1603797L/jo>.
7. France presidential and parliamentary elections 2017. *Office for Democratic Institutions and Human Rights*. URL: <https://www.osce.org/odihr/elections/france/311081?download=true>.
8. Republic of France presidential election 23 April and 7 May 2017. *Office for Democratic Institutions and Human Rights*. URL: <https://www.osce.org/odihr/elections/france/337346?download=true>.
9. Le Décodex, un premier pas vers la vérification de masse de l'information. *Le Monde*. 2017. URL: https://www.lemonde.fr/les-decodeurs/article/2017/02/02/le-decodex-un-premier-pas-vers-la-verification-de-masse-de-l-information_5073130_4355770.html.
10. Commission de la défense nationale et des forces armées. *ASSEMBLÉE NATIONALE*. 2017. URL: <http://www.assemblee-nationale.fr/14/cr-cdef/16-17/c1617024.asp>.
11. «Misère du monde», ce qu'a vraiment dit Michel Rocard. *Libération*. 2015. URL: https://www.liberation.fr/france/2015/04/22/misere-du-monde-ce-qu-a-vraiment-dit-michel-rocard_1256930.
12. L'édito du directeur général. *Agence nationale de la sécurité des systèmes d'information*. URL: <https://www.ssi.gouv.fr/agence/missions/ledito-du-dg/>.
13. LOI n° 2018-1202 du 22 décembre 2018 relative à la lutte contre la manipulation de l'information (1). *Legifrance*. 2018. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/eli/loi/2018/12/22/2018-1202/jo/texte>.
14. Fake news : une proposition de loi pour lutter contre la manipulation de l'information. *Gouvernement*. 2018. URL: <https://www.gouvernement.fr/argumentaire/fake-news-une-proposition-de-loi-pour-lutter-contre-la-manipulation-de-l-information>.
15. Décret n° 2019-297 du 10 avril 2019 relatif aux obligations d'information des opérateurs de plateforme en ligne assurant la promotion de contenus d'information se rattachant à un débat d'intérêt général. *Legifrance*. 2019. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000038359165&categorieLien=id>.
16. Lutte contre la manipulation de l'information. *Gouvernement*. 2019. URL: <https://www.gouvernement.fr/action/lutte-contre-la-manipulation-de-l-information>.
17. Conseil de déontologie des médias : une instance d'autorégulation sans pouvoir de sanction. *Le Monde*. 2019. URL: https://www.lemonde.fr/actualite-medias/article/2019/03/27/conseil-de-deontologie-des-medias-une-instance-d-autoregulation-sans-pouvoir-de-sanction_5442340_3236.html.
18. France to force web giants to delete some content within the hour. REUTERS. 2020. URL: <https://www.reuters.com/article/us-france-tech-regulation/france-to-force-web-giants-to-delete-some-content-within-the-hour-idUSKBN22P2JU>.
19. Loi «Sécurité globale» : la majorité va proposer «une nouvelle écriture complète de l'article 24». *Le Figaro*. 2020. URL: <https://www.lefigaro.fr/politique/loi-securite-globale-la-majorite-va-proposer-une-nouvelle-ecriture-complexe-de-l-article-24-20201130>.

INFORMATION SECURITY SYSTEM OF FRANCE**Oleksandra Fursai***Taras Shevchenko National University of Kyiv,**Institute of International Relations**Yu. Ilyenko str., 36/1, 04119, Kyiv, Ukraine*

In democratic societies, fundamental freedoms and values are unshakable and are protected by international law, states, and the public. However, unconditional adherence to such principles is effective only in ideal conditions of peacetime. Russia's hybrid war against Europe and military aggression against Ukraine require other approaches to countering the latest threats. Today, almost every country suffers from the global problem of disinformation interference in their political and social processes, because it is an important tool for influencing the national security of a country. However, approaches to understanding and solving the problem are quite different, but some experience can be useful for making specific decisions to solve this global problem. European fighters against trolls, bots and various types of fakes emphasize the importance of countering disinformation, which should be conducted primarily at the national level of EU member states. In turn, the leading institutions of the European Union should summarize the experience, coordinate efforts and provide recommendations. In order to understand the scale of the problem of the European Union as a whole, and not only at the level of France, it is necessary to recall the joint efforts to counter Russian fakes. Disinformation has long been recognized as a serious problem by French lawmakers. For example, President of France Emmanuel Macron was one of the first European leaders to take an uncompromising stance on countering disinformation. Namely, in 2018, the French government submitted to the National Assembly an "anti-fake" bill, which is now approved. Among the principal and most controversial provisions is the extension of the powers of the national regulator of the Supreme Audiovisual Council. From now on, it has the full right to stop broadcasting TV channels that are under the control of another state. The article considers the legal framework of the French Republic to combat destructive information influence. Having studied the information security system of France and its experience in combating external information influences, including destructive ones, it is possible to further develop a number of recommendations for Ukraine, which may be useful both today and, in the future, especially if we consider the political situation between Ukraine and Russia.

Key words: misinformation, information impact, information space, information security system, globalization, destructive information impact.

УДК 323.2+343.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.30>

ПРОБЛЕМИ КОРУПЦІЇ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Ігор Чухрай

*Національна академія державного управління при Президентові України,
кафедра парламентаризму та політичного менеджменту
вул. Антона Цедіка, 20, 03057, м. Київ, Україна*

У статті корупція розглядається в контексті політичної культури суспільства загалом та правового нігілізму зокрема. Корупція визначається як наслідок соціально-політичної кризи, складовими елементами якої є: втрата авторитету владними інституціями, невиконання партіями та громадськими організаціями своїх функцій; низький рівень політичної та правової культури; ідеологічний вакуум – руйнація принципів і підвалин моральності; загострення економічних проблем, зростання злочинності тощо. Тому з'ясовуються причини корупції не з позиції права, як у більшості наукових праць із цієї тематики, а з позиції політико-культурних чинників, що лежать в основі цього явища.

Виокремлюються такі причини корупції, як правовий нігілізм, відсутність діалогу між владою і суспільством, низька громадянська активність населення, відсутність транспарентності органів влади, які лежать, на нашу думку, в площині політичної культури суспільства. Акцентовано на правовому нігілізмі, оскільки очевидно, що втрата державою основного інструмента регулювання суспільного життя, яким є право, – це серйозна загроза існуванню як для держави, так і для суспільства.

На жаль, нині низький рівень політичної культури в Україні характерний не лише для пересічних громадян, але й для політиків та державних службовців. Низький рівень політичної та правової культури супроводжується зневір'ям у право як соціальну цінність, а відповідно, зловживанням, яке проявляється в корупції.

Корупція становить серйозну загрозу верховенству права, демократичному розвитку держави, посилює нестабільність у суспільстві, гальмує проведення необхідних реформ.

Зроблено висновок, що для подолання корупції необхідні глибокі соціальні реформи, системні перетворення у сфері економіки, політики, ідеології, освіти. Пріоритетними напрямками протидії корупції мають бути подолання в процесі зазначених реформ та перетворень правового нігілізму, відчуження громадян від політики, закритості та непрозорості влади. Державна політика має бути спрямована на захист інтересів особистості, всебічне забезпечення добробуту громадян, суворе дотримання Конституції і законів всіма державними органами, підвищення професійного рівня посадових осіб та державних службовців, застосування різних форм політичного і правового виховання та освіти населення.

Ключові слова: корупція, соціокультурні чинники корупції, політична культура, правова культура, правовий нігілізм, активність громадян, діалог влади з громадськістю, транспарентність органів влади.

Корупція в Україні є наслідком глибокої соціально-політичної кризи, складовими елементами якої є: втрата авторитету владними інституціями, невиконання партіями та громадськими організаціями своїх функцій; низький рівень політичної та правової культури; ідеологічний вакуум – руйнація принципів і підвалин моральності; зростання злочинності; збільшення інтенсивності та кількості конфліктних ситуацій; криза реалізації інтересів різних соціальних груп та класів; зростання прірви у розподілі ресурсів, коли багаті стають ще багатшими, а бідні – ще біднішими, а також боротьба за ці ресурси, які постійно зменшуються тощо. Соціально-політична криза супроводжується зазвичай психологічною кри-

зою, що проявляється у хронічному масовому стресі, почутті непевності, паніки, страху за майбутнє, незадоволеності роботою, правовою захищеністю та соціальним становищем.

Жодні антикорупційні органи не зможуть подолати корупцію, якщо не буде здійснено соціальні реформи, які підірвуть її основи, якщо не будуть здійснені системні перетворення у сфері економіки, політики, ідеології, освіти. В Україні вдосконалення корупційних схем відбувається швидше, ніж підвищення ефективності антикорупційних механізмів. Це означає, що до переліку основних критеріїв, яким має відповідати державна антикорупційна політика, насамперед належить вимога щодо її відповідності змісту, потребам і темпам суспільного розвитку.

Вітчизняні та зарубіжні вчені різних галузей науки у своїх працях приділяють значну увагу теоретичному обґрунтуванню чинників, що сприяють виникненню та поширенню корупції, а також питанням запобігання та протидії корупційним діям. Хоча першість у вивченні корупційної проблематики належить зарубіжним науковцям (С. Алатас, Д. Андерсон, С. Вей, Г. Беккер, Ш. Грей, Д. Кауфман, Р. Клітгард, Гж. Колодко, П. Мауро, И. Мени, Д. Норт, М. Пайман, М. Палдман та ін.), різні аспекти проблеми корупції жваво висвітлюються і в доробках вітчизняних науковців (В. Бакуменка, В. Баштанника, А. Волошенка, В. Галуцько, В. Гарашука, В. Гвоздецького, В. Гладкого, Я. Жаліла, Н. Липовської, Е. Молдована, М. Матузова, С. Невмержицького, Н. Нижник, А. Новака, С. Серьогіна, В. Соловійова, О. Скакуна, В. Федоренка, В. К. Шкарлупи та ін.)

Ми маємо на меті проаналізувати феномен корупції не стільки з правової точки зору, скільки із соціокультурної, оскільки вважаємо, що корупція є наслідком дисгармонії соціального буття, показником кризового стану політичної системи, віддзеркаленням низького рівня політичної культури.

Політична культура є складником політичної системи і відіграє надзвичайно важливу роль в її функціонуванні. Вона впливає на спосіб створення, функціонування і розвиток політичних інститутів, зумовлює особливості політичної поведінки суб'єктів влади та широких мас, особливості комунікації між ними, спосіб їх реагування на виклики та загрози, конфлікти тощо. Стійкість і життєздатність будь-якої політичної системи залежить від ступеня відповідності її цінностей цінностям політичної культури більшості громадян. Ставлення людей до інститутів політичної системи, правлячої еліти, політичних лідерів, взагалі до всіх політичних явищ і процесів залежить від рівня їхньої політичної культури.

На жаль, нині низький рівень політичної культури в Україні характерний не лише для пересічних громадян, але й для політиків та державних службовців. І справа не завжди в тому, що вони не мають відповідних знань, вмінь, навичок, досвіду чи не знають законів, а часто-густо в тому, що вони на них не зважають. У них відсутнє усвідомлення того, що їхні владні повноваження засновані на нормах права, а відмова від дотримання правових принципів і букви закону автоматично позбавляє їх влади, цим самим законом наданої.

Низький рівень політичної та правової культури (як складник соціально-політичної кризи) супроводжується зневір'ям у право як соціальну цінність, а відповідно, зловживанням, яке проявляється в корупції.

Поняття «корупція» походить від латинського слова «*corruptio*», що означає «псування», «розбещення». У тлумачному словнику під поняттям «корупція» розуміється «використання посадовою особою свого службового становища з метою особистого збагачення [2], «тобто може розумітися як розбещення окремих посадових осіб державного апарату, як соціальна корозія, що роз'їдає державну владу і суспільство загалом» [1, с. 138].

У ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» подано таке визначення корупції: «...це використання особою, наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей із метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди». А корупційним правопорушенням вважається умисне діяння, що містить ознаки корупції, вчинене особою, за яке законом встановлено кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну відповідальність [5].

Соціальна сутність корупції проявляється в тому, що вона має соціальну зумовленість, має свою соціальну ціну, яку платить суспільство за існування корупції, істотно впливає на найважливіші соціальні процеси, має історичні витоки і глобальний характер, є правовим, економічним, політичним, психологічним і моральним явищем, має властивість пристосовуватись до соціальних реалій, постійно мімікрувати та видозмінюватися [4, с. 139].

Ми виокремили низку соціокультурних причин корупції: правовий нігілізм, відсутність діалогу між владою і суспільством, низька громадянська активність населення, відсутність транспарентності органів влади. Такий перелік не претендує на вичерпність, однак привертає увагу до болючих суспільних та політичних явищ, що породжують корупційні практики.

Правовий нігілізм можна визначити як переконаність у тому, що правові механізми не відіграють суттєвої ролі в регулюванні соціальних відносин, що в основі регулятивних механізмів лежать нелегітимні практики, які набувають найрізноманітніших форм. Правовий нігілізм зумовлюється низькою правовою культурою і проявляється в нерозвиненій правовій свідомості.

Розчарування у правових ідеалах, втрата віри в абсолютну цінність права, законність і справедливість, своєрідна установка на вихід із правового поля діяльності і прагнення протиставити ідеї права інші цінності неправового характеру є основними рисами правового нігілізму, що характеризує політичну та правову культуру не лише пересічних громадян, але й представників політичної еліти [7].

Результатом правового нігілізму стає формування стереотипів, цінностей, ролей, норм (антинорм), які виступають інструментами функціонування незаконних моделей соціальної комунікації в публічно-правовій сфері: у процесі реалізації актів виконавчої влади, судочинства та навіть на рівні прийняття законодавства, коли приймаються такі нормативно-правові акти, які свідомо мають дискримінаційний для суб'єктів правовідносин характер. Правовий нігілізм деструктивний за своєю природою. Він заснований на переконаності в тому, що закон або не є найвищою цінністю для учасників правовідносин, або проявляється в цинічному його ігноруванні через нерозвиненість громадянських цінностей і громадянської культури.

Особливу небезпеку, що спричиняє розвиток правового нігілізму в суспільстві, несе антиправова практика, коли правозастосовні та правоохоронні органи діють відповідно до принципу пріоритету доцільності над правом і законом.

Такі уявлення є сприятливим середовищем для розвитку корупції. В умовах правового нігілізму корупція видається як цілком доречний, а іноді і єдиний можливий спосіб взаємодії між чиновником і приватною особою щодо вирішення як державних, так і приватних питань. Власне корупція стирає різницю між державним і приватним, оскільки різницю видно лише при поважному ставленні до права, яке і визначає нормативні межі особистих, суспільних і державних інтересів.

Правовий нігілізм декриміналізує корупцію в суспільній свідомості, стирає різницю між поведінкою злочинною і законслухняною, публічно-правовим і приватно-правовим, легітимним і нелегітимним.

Оскільки правовий нігілізм є глибинним поняттям української ментальності, характерною рисою політичної та правової культури соціуму, то подолання корупції, успішна протидія їй не можливі без підвищення рівня загальної політичної культури суспільства, політичної та правової освіти.

М. Головатий зазначає: «У сучасній Україні домінантою суспільної кризи є не соціально-економічний стан та проблеми його реформування, а духовна криза, низький рівень моральної, політичної культури і водночас високий рівень правового нігілізму» [4, с. 64].

Подолання правового нігілізму в Україні потребує комплексних заходів зі стабілізації суспільства, серед яких політичні, економічні, ідеологічні та правові: спрямованість державної політики на захист інтересів особистості, всебічне забезпечення добробуту громадян, суворе дотримання Конституції і законів всіма державними органами; професійна законодавча діяльність, широке публічне висвітлення законопроектної діяльності, вдосконалення правової експертизи нормативно-правових актів; підвищення професійного рівня посадових осіб та державних службовців; застосування різних форм правового виховання та правової освіти населення.

С. Роуз-Екерман вважає, що стимул для корупції є завжди, якщо чиновники мають змогу діяти на власний розсуд [8, с. 18]. Діалог між владою і суспільством сам по собі не викоринює корупцію, але дає змогу використовувати стійкі комунікації як засіб її мінімізації.

Н. Нахтігаль вважає, що громадянський діалог – це «створення можливостей для громадянського суспільства виражати свою стурбованість і представляти свої пропозиції щодо суспільного життя та соціально-економічного розвитку» [6]. Це здійснюється в процесі взаємодії громадянського суспільства з державними інститутами для реального впливу на поточну політику і прийняття політичних рішень із метою підвищення ступеня їх легітимності, популярності і підконтрольності.

Умовами громадянського діалогу є відкритість і толерантність партнерів, вільне висловлення своїх цілей та інтересів, цінностей та уявлень, що дає змогу встановити відносини довіри, забезпечити поінформованість і можливість узгодження позицій. Спроби приховувати дійсні наміри та необхідну інформацію, чинити тиск та маніпулювати людьми ведуть до деструктивних дій, корупції.

Низька громадянська активність населення породжує вседозволеність у владних колах. Відсутність соціальних протестів, активного моніторингу і контролю за діяльністю органів влади дає помилкове відчуття, що в цьому суспільстві і державі все благополучно. Зазвичай висока громадянська активність, учасницька поведінка слугує індикатором зрілості громадянського суспільства. Таке громадянське суспільство цілком здатне випрацювати у своєму середовищі всі необхідні соціальні механізми, спрямовані на подолання корупції. Однак ці механізми будуть дієвими, якщо громадянська активність не буде обмежуватися державою, якщо вона не буде оголошуватися протизаконною, нелегітимною.

З цієї позиції протидія корупції може бути ефективною, тільки якщо соціум своєю активною громадянською позицією може впливати на процес ухвалення рішень, кадрову політику, контролювати дотримання політичною елітою правил гри, встановлених на рівні законодавства.

Транспарентність передбачає відкритість та прозорість влади. Її найважливішими особливостями є доступність, відкритість, зрозумілість діяльності органів державного управління. Унікальним способом досягнення перерахованого вище є отримання відомостей, які дають змогу оцінити рівень ефективності діяльності в той чи інший спосіб. Умовою результативності механізму транспарентності є дотримання третіми особами умов передачі відомостей, а сама інформація має бути насамперед зрозумілою, своєчасною,

повною, актуальною, достовірною. Простота і легкість отримання громадянами країни суспільнозначимої інформації є надійним індикатором відсутності корупції.

Транспарентність, таким чином, виступає одним із найважливіших механізмів подолання корупції. Можна піти від зворотного. Закритість влади – найважливіша умова розвитку корупційних практик. Коли влада перебуває поза сферою видимості, вона починає діяти у власних, а не в суспільних інтересах.

Отже, корупція по суті своїй є не тільки юридичним, але й соціокультурним феноменом. Вона вкорінюється в соціальних нормах, проникає в соціальні цінності, стає звичайною практикою, якщо в основі нормотворчості та правозастосунку лежить правовий нігілізм.

Корупція є наслідком соціально-політичної кризи загалом, кризи політичної та правової культури населення, економічної нестабільності держави зокрема. Корупція становить серйозну загрозу верховенству права, демократичному розвитку держави, посилює нестабільність у суспільстві, гальмує проведення необхідних реформ. Корупція як наслідок правового нігілізму є аморальним і протиправним явищем, яке, зрештою, приведе державу до втрати авторитету на міжнародній арені, до суттєвих збитків в економіці країни або й до деградації і занепаду держави загалом.

Отже, для подолання корупції необхідні глибокі соціальні реформи, системні перетворення у сфері економіки, політики, ідеології, освіти. Приорітетними напрямками протидії корупції мають бути подолання в процесі зазначених реформ та перетворень правового нігілізму, відчуження громадян від політики, закритості та непрозорості влади.

Список використаної літератури

1. Білінська Л.В. Корупція як соціальне, психологічне і моральне явище. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 6-1, том 1. С. 138–141.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ, Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.
3. Гвоздецький В. Д. Корупція як соціальне, психологічне і моральне явище. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. С. 139–145.
4. Головатий М.Ф. Демократія: історія, теорія, практика : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та аспірантів-політологів. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011.
5. Закон України «Про запобігання корупції». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>
6. Письменний І.В., Липовська Н.А. Громадянський діалог як форма взаємодії між владою та суспільством. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 9.
7. Рогач О.Я. Правовий нігілізм як загроза державного суверенітету. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2015. Вип. 34(1). С. 44–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_34%281%29__12
8. Роуз-Екерман С. Корупція та урядування. Причини, наслідки та зміни. Київ : К.І.С., 2004. 296 с.

PROBLEMS OF CORRUPTION IN THE CONTEXT OF POLITICAL CULTURE**Ihor Chukhrai**

*National Academy for Public Administration under the President of Ukraine,
Department of Parliamentarism and Political Management
Anton Tsedik str., 20, 03057, Kyiv, Ukraine*

The article considers corruption as a level of society's political culture in general, and legal nihilism in particular. Corruption is defined as consequence of the socio-political crisis, the constituent elements of which are: authority loss by government institutions, functions' non-compliance by parties and public organizations; low level of political and legal culture; ideological vacuum – the destruction of the principles and foundations of morality; economic problems' aggravation, crime growth, etc. So they find out the causes of corruption are not in terms of law, as is defined in most scientific papers on this topics, and in terms of political and cultural factors underlying this phenomenon.

Such causes of corruption as legal nihilism and absence of the dialogue between government and society, low civic activity, lack of transparency of the authorities are underlined, which lie, in our opinion, in plane of political culture of society. Emphasis is placed on the legal nihilism, because it is obvious that the loss of the state's main tool regulation of public life, which is the law, is a serious threat for existence of both: the state and society.

Unfortunately, today the low level of political culture in Ukraine is typical not only for ordinary citizens, but also for politicians and civil servants. The low level of political and legal culture is accompanied by distrust of the law as a social value and, consequently, abuse, which manifests itself in corruption.

Corruption poses a serious threat to the rule of law, the democratic development of the state, increases instability in society, and slows down the implementation of necessary reforms.

It is concluded that in order to overcome corruption – the social reforms, systemic transformations in the field of economy, politics, ideology, education are needed. Priority areas of anti-corruption in the process of these reforms are overcoming and transformations of legal nihilism, alienation of citizens from politics, secrecy and non-transparency of power. State policy should be aimed at protecting the interests of the individual, comprehensively ensuring the welfare of citizens, strict observance of the Constitution and laws by all government agencies; professional development of officials and civil servants; application of various forms of political and legal education of the population.

Key words: corruption, sociocultural factors of corruption, political culture, legal culture, legal nihilism, activity of citizens, government's dialogue with the public, government's transparency.

УДК [321.01+81'42+159.942]:001.82
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.31>

ПОНЯТТЯ ТА ЕМОЦІЇ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ФЕНОМЕНІВ І РОЛЬ ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛЬНОТ

Максим Яковлєв

Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
кафедра міжнародних відносин і школа політичної аналітики
вул. Волоська, 12/4, 04070, м. Київ, Україна

Фундаментальні наукові дослідження і прикладні емпіричні студії не можливі без розробки категоріально-понятійного апарату. Разом із тим, як представлено у статті, процес надання визначень суспільно-політичним феноменами і сприйняття результатів цього процесу на емоційному рівні часто ускладнюють наукову роботу. Кількісна та якісна дослідницькі парадигми по-різному розглядають те, як треба правильно визначити поняття, оскільки орієнтуються на різну технологію дослідження: вимірювання показників вимагає чіткої операціоналізації поняття, тим часом як глибоке розуміння поглядів та інтерпретацій потребує «заглиблення в поняття». У межах інтерпретативної дослідницької парадигми також точаться дискусії щодо важливості контексту для розуміння понять: Кембриджська школа інтелектуальної історії наполягає на ключовому значенні контексту (за що її часто називають «контекстуалістською»), натомість німецька традиція *Begriffsgeschichte* не прив'язує розуміння концептів до плінних історичних обставин. На позначення контроверсійності самої природи ключових для суспільно-політичних дисциплін понять британський філософ Голлі у 1956 р. запропонував категорію «сутніснооспорювані концепти», якими для політичної науки є, приміром, поняття «свобода» чи «справедливість». Як показано в цій статті, окрім ідеологічної суперечливості понять, існує емоційна компонента сприйняття, яка може трансформуватися в часі, що, зокрема, проілюстровано на прикладі «тоталітарності» та «нейтралітету». Таке поняття, як «імперія», може поєднувати в собі компоненти ідеологічної спірності і залежно від неї мати різні емоційні навантаження, з огляду на ставлення до нього в тій чи іншій соціальній групі. Ще на початку минулого століття французький лінгвіст Антуан Мее показав, що ключову роль у трансформації значення понять відіграють соціальні групи, які формують власні спеціальні мови, з яких своєю чергою слова «мандрують» до інших спільнот і трансформуються, що доводить важливість сучасних професійних спільнот у цьому процесі.

Ключові слова: концепти політичної науки, міждисциплінарні лінгвістично-політологічні дослідження, концептологія, політична теорія, методологія наукових досліджень.

Постановка проблеми й аналіз досліджень і публікацій. Зазвичай сучасні дискусії довкола ключових для політичної науки концепцій зводяться або до того, що вони не мають однозначного тлумачення, або до того, що існує багато різних визначень і жодне з них не можна вважати єдиним правильним. Але при цьому, попри відсутність єдиного підходу до визначення поняття «концепт» [1], усі науковці однозначно погоджуються з тим, що концепти відіграють ключову роль як у конструюванні теорій [2], так і в проведенні прикладних емпіричних досліджень [3]. По-своєму специфічною відповіддю на такий стан речей є позиція американського політолога-міжнародника Г. Гертца, який заявив, що концепти в принципі «напряму» краще і не визначати, а натомість конструювати їх через дискусію про них і за допомогою такого процесу імпліцитно давати їм визначення [4, с. 1]. Українські науковці також звертають увагу на проблему невизначеності багатьох понять. Приміром, досліджуючи політичну індиферентність політичних технологій [5], О.В. Шевчук пише про

проблеми з визначенням самого поняття, оскільки: 1) саме поняття «технологія» є «не дуже структурованим»; 2) уточнення вимагає застосування конкретних технологій в умовах конкретного соціуму; 3) «певний проблемний відбиток на розумінні суті феномена політичних технологій накладає прикметник у цьому словосполученні, а саме «політичне», оскільки однозначно визначити його сутність ще нікому не вдалося» [5, с. 11]. Безумовно, ситуація ускладнюється, коли більшість науковців вважають визначення своїх колег неправильним чи таким, що не відповідає критеріям науковості, які особливо у випадку суспільствознавчих дисциплін самі по собі є дуже дискусійними. Британський філософ В.Б. Голлі навіть ще у середині 1950-их рр. висунув цікаву концепцію *сутнісно-оспорюваних концепцій* (англ. *essentially contested concepts*), згідно з якою деякі концепції, що стосуються суспільно-політичного життя, в принципі, є такими, що з приводу них будуть точитися дискусії, оскільки такою є їхня природа [6]. Звісно, дебатується і сама концепція науковості щодо суспільствознавчих дисциплін, особливо щодо того, яку методологію вважати «справді науковою», що також потребує розгляду з огляду на проблематику емоційного сприйняття деяких понять. Приміром, від того, як ми позначаємо учасників бойових дій на боці незаконних збройних угруповань, залежить формування ставлення населення до них, бо слово «комбатант» не настільки емоційно навантажене, як «бойовик», і тим більше не має в собі різких конотацій слова «сепаратист», яке навіть перетворилося в устах народних мас на лайливе «сепар». Не настільки очевидним для непрофесіоналів, але також ілюстративним, є термін «колаборант» та, відповідно, «колабораціонізм», які теж мають свій емоційний фон і якими послуговуються, в тому числі, науковці та фахівці у своїх публікаціях, хоча натомість для зняття емоційної напруги довкола цих явищ можна використовувати і «перехідне правосуддя», говорити про важливість «примирення» і т.д. Ці приклади ілюструють, яка велика відповідальність за формування суспільних настроїв із гострих й актуальних питань покладається саме на фахові спільноти.

Мета статті полягає у визначенні ролі професійних спільнот у процесі формування категоріально-понятійного апарату на позначення тих суспільно-політичних явищ, які через специфіку історичного контексту є емоційно навантаженими. Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань: 1) пояснити методологічні витoki проблеми визначення понять у суспільствознавчих дисциплінах; 2) проілюструвати приклади зміни емоційного сприйняття понять; 3) розкрити суть механізму трансформації значень понять у часі.

Виклад основного матеріалу. Спершу важливо поглянути на методологічні підґрунтя розбіжностей у підходах до прикладної роботи з поняттями і визначеннями в суспільствознавчих дисциплінах. Відомою серед політологів та дослідників міжнародних відносин у всьому англомовному світі та поза його межами є спроба обґрунтувати науковість суспільствознавчих методів, особливо якісних, через кількісну традицію досліджень, викладену в праці колективу провідних американських науковців Г. Кінга, Р. Кюхейна, С. Верби, опублікованій ще в 1994 р. видавництвом Принстонського університету [7]. На противагу їй можна навести статтю професора Оксфордського університету Б. Флюб'єрга, який на прикладі «непорозуміння щодо кейс-стадії» (що, власне, відображено у самій назві статті) доводить, що і якісні методи можуть примножувати знання, допомагати перевіряти теорії і створювати нові, і загалом вони не потребують «старшого брата» у вигляді кількісної методології, на яку вони мають споглядати як на взірць [8]. Методологічні дискусії про природу наукового знання напряду відбиваються на підходах до дослідження самих концептів. Так, вже згаданий Г. Гертц, який відомий фаховими публікаціями з методології суспільствознавчих досліджень, що безпосередньо стосуються роботи з концептами,

здійснює своєрідну деконструкцію концептів до рівня одиниць прикладного аналізу. А цим його підхід загалом суголосний з уже згаданим підходом Г. Кінга та його колег, тобто, якщо узагальнити, відсилає нас до кількісної дослідницької парадигми. На противагу кількісній дослідницькій парадигмі, випрацьованою є і потужна якісна традиція дослідження концептів, яка теж має всередині себе позиції, щодо яких між науковцями точаться дискусії. Відомою далеко за межами німецькомовного наукового середовища є школа *Begriffsgeschichte* [9]. З позицій цієї школи концепти можна розглядати як самостійні та (умовно) незалежні від часового виміру феномени. Антитезою до цього підходу є Кембриджська школа інтелектуальної історії [10], згідно з якою концепти неможливо розглядати у відриві від їхнього контексту. Саме завдяки особливій увазі до контексту та розгляду концептів виключно в ньому цю школу також називають «контекстуалістською» [11].

Окрім окреслених підходів до концептів, безумовно, не варто забувати і про психологічні нюанси сприйняття концептів як слів. На жаль, це часто вислизає з уваги дослідників, яким може здаватися, що наукова термінологія, на відміну від буденних слів, не має нічого спільного з емоціями, однак це не відповідає дійсності. Це яскраво ілюструє приклад, наведений українським філософом В. Єрмоленком щодо сприйняття слова «тоталітарний» італійськими фашистами, для яких «воно було словом-надією, словом, що позначало проникнення деякої «органічної єдності» в кожен малий елемент реальності, в кожную душу <...> Фашизм у це слово вірив, вбачаючи в «тотальному» та «тоталітарному» головний рецепт проти індивідуалістичної фрагментації модерної епохи» [12, с. 304]. Звісно, сучасній аудиторії слово «тоталітарний» не навіє жодної надії на щось хороше.

З менш очевидних прикладів можна навести поняття «імперія», яке трансформувалося від латинського позначення форми й джерела влади до різного емоційного сприйняття імперії як форми поневолення однією країною інших країн чи народів. Вочевидь, за часів існування Радянський Союз показово заявляв про свою боротьбу зі світовим імперіалізмом, бо марксистсько-ленінське вчення скористалося «імперією» для створення образу ворога в особі капіталістичного світоустрою. Відповідно, за часів свого існування СРСР і його керівництво негативно би сприйняло позначення Радянського Союзу як імперії, яка має свою експансіоністську політику, мислить світ у категорії великих держав, які мають свої сфери впливу, в яких поширюють свою мову та культуру тощо [13]. Російська мова як мова «міжнародного спілкування» викладалася у всіх країнах Варшавського договору, де також був присутній радянський військовий контингент, який, вочевидь, спілкувався цією мовою, що прищеплювалася йому як рідна завдяки русифікаторським зусиллям Москви. Таку політику однозначно з позицій сучасності можна назвати імперською. Звісно, тут ми можемо потрапити в пастку презентизму, тобто тлумачення подій минулого з позицій сучасності [14], однак приклад Радянського Союзу зі своєю імперською політикою показує, наскільки неоднозначним на рівні емоцій і політик може бути концепт «імперія». Підтвердженням цього є використання німецьким науковцем Г. Мюнклером у своїй монографії, присвяченій імперіям як «формам світового панування», разом із німецьким словом *Imperien* англomовного *empire* не лише для відображення нюансів значення слова, але й задля створення відповідного фону для сприйняття німецькомовними читачами його критичного аналізу історичного розвитку Британської імперії та дій США в сучасному світі, які він класифікує як поведінку *empire* [15].

Відомий американський політолог-міжнародник Г. Кіссінджер також наводить багато прикладів появи нових термінів, які для нас нині виглядають цілком буденними. Так, завдяки Вестфальському миру «уперше з'явилися поняття *raison d'état* і «національного інтересу», які не звеличували владу, а намагалися її раціоналізувати й обмежити її

використання» [16, с. 30]. Процес визнання незалежності Бельгії від Королівства Нідерландів створив нову для того часу концепцію «оголошуючи нову націю “нейтральною”». Нейтралітет до цього був невідомою концепцією у відносинах великих держав, за винятком випадків односторонніх заяв про наміри» [17, с. 57]. Обидва ці поняття нині є майже буденними і не викликають особливої емоційної реакції – здивування чи новизни.

Як вже зазначалося в цій статті, окремою і важливою темою є сприйняття слів та емоційна реакція на них, особливо якщо йдеться про терміни. Коли замість «бойовик» в аналітичному документі дослідники пишуть «комбатант», змінюється й емоційний фон розгляду можливих заходів і політик щодо цієї групи людей, бо, очевидно, їхня подальша доля, з позицій розробників політики, виглядала би інакше, якщо їх називали виключно «сепаратистами», які в очах народу є «сепарами» (з відповідними емоціями, які викликає цей народний квазітермін). Щоб не потрапити в пастку вже згаданого презентизму, варто мати на увазі, що не лише сучасне значення термінів змінювалося, але і їхнє сприйняття, як, приміром, можна побачити на прикладі понять «колаборант» та «колабораціоніст», бо з ними до анексії Криму Росією та розв’язання нею війни проти України на Донбасі асоціювалися виключно події Другої світової війни. У сучасній Україні окремою та болісною темою є визначення подій на Донбасі [18], щодо яких російська пропаганда намагається насадити своє бачення, згідно з яким це або «громадянська війна» або «внутрішньоукраїнський конфлікт», натомість з нашого боку ми говоримо про «російсько-українську війну» та «військову агресію Росії». Цілком можливо, що з часом в історію ці події можуть увійти і під якимось іншим терміном, як, приміром, Євромайдан став Революцією гідності.

Як уже зазначалося, емоційне сприйняття понять трансформується в часі. Ще на початку минулого століття французькій філолог А. Мее у відомій статті «Як слова змінюють значення», що була опублікована 1906 р., на численних прикладах показував процес набуття словами різних смислів та відстежував трансформації значень слів у часі [19]. Якщо говорити про «емоційне навантаження» слів, то цікавим є таке спостереження А. Мее: «Тривале вживання послаблює значення слів, а запозичення зі спеціальних мов дозволяє замінювати невиразні терміни такими, з якими пов’язані більш живі відчуття» [19, с. 73]. З позицій сучасності зі словом «нейтралітет», мабуть, не пов’язані «більш живі почуття», ніж за часів здобуття Бельгією незалежності, однак звернімо увагу на іншу складову частину цієї цитати. Автор говорить про «спеціальні мови», ролі яких у своїй статті він приділяє особливу увагу, коли розробляє свої принципи дослідження семантики слів, щодо останнього з них він пише: «Нарешті, – і це особливо важливо, – слід відстежити, якими соціальними групами слово передавалося, переходячи з однієї спеціальної мови до іншої» [19, с. 80]. Звісно, чутливість у сприйнятті слів може бути дуже різною, інколи – перебільшеною, як про це пише австрійський філософ Н. Пфаллер, який вважає, що «перегибами» сучасної політкоректності є саме неспроможність критично сприймати ті чи інші слова, дискурси, жарти [20]. Вочевидь, середовище може бути відповідальним за формування ставлення до понять і категорій на рівні слів, в яких вони втілені, і навіть за звучання цих слів, особливо якщо йдеться про експертне середовище людей, які активно пишуть про певні події, аналізують суспільно-політичні явища, особливо ті, що спричинили не лише суспільний резонанс, але й колективні травми. У цьому контексті саме на експертному середовищі лежить велика відповідальність за те, на якому емоційному фоні завдяки тим чи іншим словам обговорюватиметься актуальний суспільно-політичний порядок денний.

Висновки. Таким чином, кількісні та якісні дослідницькі парадигми, в межах яких сама природа наукового методу розглядається по-своєму, лежать в основі відмінностей у підходах до визначень, оскільки з позицій кількісної (пост)позитивістської методології

поняття мають бути такими, щоб їх можна було звести до чітко вимірюваних показників; натомість якісна чи інтерпретативна традиція зосереджується на внутрішньому наповненні поняття та його сприйняття, ідеологічному наповненні тощо.

Навіть у межах якісно-інтерпретативної традиції можна виділити щонайменше два підходи до визначення понять, що відрізняються своїм ставленням до (спів)відношення концептів та контекстів: Кембриджська школа інтелектуальної історії, яка через особливу увагу до контекстів називається «контекстуалістською», та німецька традиція *Begriffsgeschichte*, яка зосереджується більшою мірою на самих концептах, а не на плінних історичних обставинах.

Приклади таких понять, як «тоталітарний» і «нейтралітет», показують, що емоційна компонента слова трансформується з часом, а слово «імперія» та похідні від нього доводять, що емоційне сприйняття понять залежить від ідеологічних позицій.

Основну роль у зміні емоційного сприйняття понять у часі відіграють професійні спільноти, які формують власну фахову, спеціалізовану мову, слова з якої можуть «мандрувати» і до інших груп суспільства (як, приміром, «комбатант»), а отже, змінювати своє значення, тому великою мірою саме від фахівців у своїх галузях (зокрема в суспільно-політичних науках) залежить те, які поняття набуватимуть якого змісту і як вони трансформуватимуться.

Список використаної літератури

1. Greene C. Nomadic Concepts, Variable Choice, and the Social Sciences. *Philosophy of the Social Sciences*. 2019. Vol. 50, Issue 1. P. 3–22.
2. Hay C. *Political Analysis: A Critical Introduction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002. 314 p.
3. Robison J., Stevenson R. T., Druckman J. N., Jackman S., Katz J. N. Vavreck L. *An Audit of Political Behavior Research*. *SAGE Open*. 2018. Vol. 8, Issue 3.
4. Goertz G. *Social Science Concepts. A User's Guide*. Princeton University Press, 2006. 296 p.
5. Шевчук О.В. Індиферентність політичних технологій: структурний і функціональний виміри. *Актуальні проблеми політики*. 2020. Вип. 66. С. 11–16.
6. Gallie W.B. Essentially Contested Concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society, New Series*, 1956. Vol. 56. P. 167–198.
7. King G., Keohane R.O., Verba S. *Designing Social Inquiry. Scientific Inference in Qualitative Research*. Princeton: Princeton University Press, 1994. 247 p.
8. Flyvbjerg B. Five Misunderstanding About Case-Study Research. *Qualitative Inquiry*. Volume 12 Number 2 April 2006. P. 219–245.
9. Neuser W. *Natur und Begriff. Studien zur Theorienkonstitution und Begriffsgeschichte von Newton bis Hegel*. Stuttgart: Verlag J.B. Metzler, 1995. 256 s.
10. Атнашев Т., Велижев А. Кембриджская школа: история и метод. *Кембриджская школа: теория и практика интеллектуальной истории*. Сост. Т. Атнашев, М. Велижев. М.: Новое литературное обозрение, 2018. С. 7–52.
11. Lamb R. Quentin Skinner's revised historical contextualism: a critique. *History of the Human Sciences*. Vol. 22 No. 3. 2009. P. 51–73.
12. Єрмоленко В. Плінні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть Київ : Видавництво ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 471 с.
13. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження. Київ : Критика, 2009. 199 с.
14. Яковлев М. В. Минуте як відображення концепцій сучасності в міжнародних відносинах: обмеження та можливості презентизму. *Актуальні проблеми політики*. 2020. Вип. 66. С. 105–111.

15. Münkler H. *Imperien. Die Logik der Weltherrschaft – vom Alten Rom bis zu den Vereinigten Staaten*. Bonn : Bundeszentrale für die Politische Bildung, 2005. 332 s.
16. Kissinger H. *World Order Reflections on the Character of Nations and the Course of History*. Penguin Press, 2014. 420 p.
17. Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті / Пер. з англ. Н. Коваль. Київ : Наш формат, 2017. 320 с.
18. Homza I. *Quenching Fire with Gasoline. Why flawed terminology will not help to resolve the Ukraine Crisis*. PONARS Eurasia Policy Memo No. 576. 2019.
19. Мейе А. Как слова меняют значение (1906). Понятия, идеи, конструкции: очерки сравнительной исторической семантики / Под ред. Ю. Кагарлицкого, Д. Калугина, Б. Маслова. Москва : Новое литературное обозрение, 2019. С. 39–85.
20. Pfaller R. *Erwachsenensprache. Über ihr Verschwinden aus Politik und Kultur*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 2018. 247 s.

**CONCEPTS AND EMOTIONS:
PROBLEMS OF DEFINING SOCIAL AND POLITICAL PHENOMENA
AND THE ROLE OF PROFESSIONAL COMMUNITIES**

Maksym Yakovlyev

*National University of “Kyiv-Mohyla Academy”,
Department of International Relations and School for Policy Analysis
Volos’ka str., 12/4, 04070, Kyiv, Ukraine*

Fundamental scientific research is impossible without a developed set of terms and definitions. However, as demonstrated in this article, the process of defining social and political phenomena and the perception of the results of this process on an emotional level often complicate the work of scientists. Quantitative and qualitative research paradigms differ in their approaches to the definition of concepts because their practical techniques of working with concepts are also different: measurement of indicators requires a strict operationalisation of concepts, meanwhile an in-depth understanding of beliefs and interpretations calls for “submersion into concepts”. There are also discussions within the interpretative paradigm about the importance of context in understanding concepts: the Cambridge school of intellectual history declared the key importance of context (hence it is often referred to as “contextualist”), and, in contrast, the German intellectual tradition of *Begriffsgeschichte* does not strictly tie the understanding of concepts to the changing historical circumstances. To define the controversial nature of key social and political concept, back in 1956 British philosopher B. W. Gallie introduced the notion of “essentially contested concepts”, e.g. “freedom” or “justice” in case of political sciences. As this article shows, apart for the ideological controversy of concepts, there is also an emotional component of perception that can be transforming in course of time. It is illustrated on the examples of “totalitarianism” and “neutrality”. Such concept as “empire” can combine the components of ideological controversy and, depending on them, have different emotional loadings, based on attitudes to it in different social groups. At the beginning of XX century a French linguist Antoine Meillet demonstrated that social groups play a key role in ways concepts change their meanings. The social groups form their specialised languages that “travel” from one group of communities to the others which proves the importance of professional communities in that process.

Key words: political science concepts, interdisciplinary linguistic-political studies, concepts’ studies, political theory, research methodology.

НОТАТКИ